

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2016. CXX. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Csörsz Rumen István

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Bene Sándor

a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Ruttkay Veronika</i> : Burns, Arany, Lévy – avagy népiesség és/mint fordítás	3
<i>Fried István</i> : Szövegek érintkezése a komikai térben. Jókai Mór verses travesztiái	31

Műhely

<i>Lovas Borbála</i> : Enyedi György szerkesztett prédikációs kötete új megvilágításban. A prédikációgyűjtemény triacasainak újrendezése	47
<i>Vámos Violetta</i> : Apollo és a Délszaki tündér. Ovidiusi elemek a <i>Zalán futásában</i>	55

Adattár

<i>Molnár Dávid</i> : Ki lehetett a <i>Sevillai-kódex</i> „Petrus Garazda”-versében Nicolaus Cantor?	67
<i>Bánfi Szilvia</i> : A nagyszombati ábécéskönyv <i>CISIO JANUS</i> részének korábban nem ismert magyar nyelvű hónapversei	72
<i>Jankovics József</i> – <i>Szörényi László</i> : Gyöngyösi István vallomása a Wesselényi-perben	80
<i>Merényi-Metzger Gábor</i> : Kutatás Amade László életének anyakönyvi forrásai után	93

Műelemzés

<i>Kaszap-Asztalos Emese</i> : Az <i>Abafi</i> kontrasztív kontextusa. Petrichevich Horváth Lázár: <i>Az elbujdosott vagy egy tél a fővárosban</i>	98
---	----

Szemle

<i>A Hungaria typographica</i> -vállalkozás (<i>Varga Bernadett</i>)	112
Pap Balázs: História és énekek (<i>Drosztmér Ágnes</i>)	123
„Eszedbe jussak”. Tanulmányok Arany János <i>Hamlet</i> -fordításáról (<i>Hajdu Péter</i>)	127
Universitas Pannonica Könyvek, 14, 19, 22, 24, 25 (<i>Eisemann György</i>)	130
Hamar Péter: Móricz Zsigmond művei a filmvásznon (<i>Olti Dóra</i>)	138

Krónika

Láng József (1937–2016) (<i>Kelevéz Ágnes</i>)	141
--	-----

RUTTKAY VERONIKA

Burns, Arany, Lévy – avagy népiesség és/mint fordítás

Let them cant about DECORUM,
Who have character to lose.
(Robert Burns)¹

Neovojtina című kritikai sorozata részeként Ignotus a Nyugat egyik 1927-es számában a műfordítás kérdéseit járja körül, és arra a következtetésre jut, hogy „a fordítás logikai lehetetlenség [...] Ha híven fordítok, akkor a más nyelv mond mást, mint az eredeti, ha szabadon fordítok, akkor én mondok mást. Ha két nyelvben ugyanazt csinálják, akkor mást csinálnak, ha pedig mást csinálnak, akkor meg éppen más lesz belőle.”² Az érvelés logikája ismerős lehet, hiszen Ignotus hasonló álláspontot fogalmaz meg egy korábbi kritikájában,³ amelyről Józán Ildikó részletesen ír fordításelmélet-történeti munkájában, kiemelve, hogy Ignotus kételyei az adott kritikátörténeti pillanatban komoly elméleti potenciált hordoztak.⁴ Józán szerint éppen a Nyugat virágzó fordítás-irodalmának idején, tehát látszólag eleve megcáfolt pozícióból fejt ki véleményét Ignotus, a fordítás lehetetlenségének gondolata „mégis jelentős” fejlemény, „mert létrehozza annak a *lehetőségét*, hogy a nyelv mibenlétének kérdését újragondolva az irodalommal és a fordítással, a szövegekkel és a szerzővel kapcsolatos elméleti okfejtések új síkra terelődjenek”.⁵

Hogy a más nyelv szükségképpen „mást mond”, hogy két különböző nyelven nem lehet „ugyanazt csinálni”, az nemcsak a Nyugat egyes szerzői (pl. Kosztolányi) számára kulcsfontosságú belátás, de már a késő felvilágosodás kori és korai romantikus elméletben, így Herder írásaiban is,⁶ amely a 19. századi gondolkodásban szorosan össze-

* A szerző az ELTE BTK Angol–Amerikai Intézetének munkatársa. A tanulmány a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj támogatásával készült. A megírásában nyújtott segítségért a szerző köszönetet mond az ELTE BTK Anglisztika Tanszékén működő Work-in-Progress szeminárium és az MTA ITI Arany János-kutatócsoport résztvevőinek.

1 *Love and Liberty – A Cantata = The Poems and Songs of Robert Burns*, ed. James KINSLEY, Oxford, Clarendon, 1968, 1, 208. Vö.: „Illemet az féltsen, aki / vesztheti a jóhírét!” Robert BURNS, *A vidám koldusok*, ford. SZABÓ Lőrinc.

2 IGNOTUS, *Fordítás (Neovojtina 6 §)*, Nyug. 20(1927), 669–673, itt: 673.

3 IGNOTUS, *A fordítás művészete (1910) = A műfordítás elveiről: Magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény*, szerk. JÓZÁN Ildikó, Bp., Balassi, 2008 (Pont Fordítva), 247–250.

4 JÓZÁN Ildikó, *Mű, fordítás, történet: Elmélkedések*, Bp., Balassi, 2009 (Pont Fordítva), 161–162.

5 *Uo.*, 167.

6 S. Varga Pál így ír erről: „míg a felvilágosodás általánosan elterjedt álláspontja szerint a gondolkodás megelőzi a nyelvet, vagyis a nyelv a gondolkodás eszköze, Herder megfordította a viszonyt, s azt állapította meg, hogy a gondolkodás elválaszthatatlan a nyelvtől – mégpedig attól a nyelvtől, amelyen gondolkodunk.” S. VARGA Pál, *Ész és hit: Adalékok a 18–19. század fordulójának vallásbölcseleti vitájához* = S. V. P., *Az újrászőtt háló: Kulturális mintázatok szerepe a felvilágosodás utáni magyar irodalomban*, Bp.,

függött az irodalom nemzeti jellegével. Herder a népdal fogalmát éppen egy fordítás-kritikai írásában vezeti be,⁷ de a német (nyelv)filozófia egyik legkomolyabb 19. századi magyar ismerője, Erdélyi János is kitért a fordíthatatlanság kérdésére, mégpedig az irodalom „népi elemének” meghatározásakor, melyet „lefordítani [...] szórul szóra fonákság, másként lehetetlen”.⁸ A *Neovojtina*-cikk azonban nem csupán a fordításelmélet története felől nézve érdekes, de a példái miatt is. Ignótus a fordítás lehetetlenségét több más klasszikus mellett Robert Burns versein szemlélteti, ez pedig már csak azért is figyelemre méltó, mivel Burns nem játszott látványos szerepet a Nyugat irodalmi tájékozódásában. Épp ellenkezőleg, a Burns-recepció szempontjából ezt a korszakot az érdeklődés elapadásával szokás jellemezni: Ignótus már azután ír, hogy a skót költőt a 19. század második felének írói felfedezték, lefordították és széles körben népszerűsítették, és még azelőtt, hogy az 1950-es évektől egy korántsem azonos, de hasonlóan erőteljes Burns-kép megjelent a magyar irodalom színterein.⁹

Hogy a fiatal Ignótus 1892-ben maga is lefordította a *For a' that* című híres Burns-verset,¹⁰ önmagában még nem elégséges magyarázat a választására, bár arra igen, hogy tudatosítsuk: a nyugatosok még élénken emlékezhetek Burns népszerűségére az 1890-es évekből. Erre egyébként Babits is utal *Az európai irodalom történetében* (1935): „Még az én nemzedékem fiataljai is szívesen böngésztek annak idején a furcsa skót szavakat, csak-hogy *Az invernessi szép leány* vagy az öreg *John Anderson* nótáit megértsek.” Ugyanitt azt is világossá teszi, hogy Burnst – és elsősorban a dalköltő Burnst – egy korábbi nemzedék érezte leginkább a magáénak, mégpedig „a magyar »nép-nemzeti« iskola költői, az öreg Lévayval élükön”.¹¹ Érdekes egybeesés, hogy az itt megnevezett „örög”, vagyis Lévay József (1825–1918) fordításkötete, a *Burns Róbert költeményei* (benne a *For a' that*

Ráció, 2014, 87–125, itt: 103. Herderről részletesen: Uő, „...az ember véges állat...” (A kultúranropológia irányváltása a felvilágosodás után – Herder és Kölcsey), Fehérgyarmat, 1998 (Kölcsey Társaság Füzetei, 10), 30–49.

7 J. G. Herder 1771-ben írt tanulmányában (*Auszug aus einem Briefwechsel ueber Oßian und die Lieder alter Völker*) vezeti be a *Volkslied* és a *Kunstballade* fogalmait. Bővebben erről: Howard GASKILL, *Introduction: The Translator's Ossian, Translation and Literature*, 22(2013)/3, 293–301, itt: 296–297. Lásd még Uő, *Ossian, Herder, and the Idea of the Folk Song = Literature of the Sturm und Drang*, ed. David HILL, Rochester NY–Woodbridge, Suffolk, Camden House, 2003, 95–116.

8 ERDÉLYI János, *Népköltészetéről* = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*, szerk. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991 (A Magyar Irodalomtörténet Forrásai, 13), 105–106. Erdélyi 1854-ben Petőfi kapcsán is kiemelte: „Tisztelet, becsület minden fordítónak! Petőfit ez úton megismerni, ismertetni nem lehet, vagy akárkit hamarabb, mint őt.” Vö. T. ERDÉLYI Ilona, *Ki volt a „12”-es bíráló?* = T. E. I., *„Pályák és pálmák”: Válogatott tanulmányok*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2008, 35–46, itt: 44.

9 Burns magyar fogadtatástörténetéről: KÉRY László, *Robert Burns – Petőfi hazájában*, Nagyvilág, 4(1959)/2, 235–241; László MARX, *Robert Burns in Hungary*, *Studies in Scottish Literature*, 15(1980)/1 (<http://scholarcommons.sc.edu/ssl/vol15/iss1/3>); Judit BOGÁR, *Robert Burns's Poems in Hungarian Translation = What does it mean?*, ed. Kathleen E. DUBS, Piliscsaba, Pázmány Péter Catholic University, 2003–2004 (Pázmány Papers in English and American Studies, 3), 285–311; Veronika RUTKAY, „His Voice Resonated for the Longest Time in our Literature”: Burns and „Popular Poetry” in Nineteenth-century Hungary = *The Reception of Robert Burns in Europe*, ed. Murray PITTOCK, London, Bloomsbury, 2014 (The Reception of British and Irish Authors in Europe), 195–226.

10 BURNS, *Azért is*, ford. IGNÓTUS, A Hét, 3(1892), jún. 19., 395.

11 BABITS Mihály, *Az európai irodalom története*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 248.

fordításával) épp az Ignotus-fordítás megjelenésének évében látott napvilágot.¹² A fiatal Ignotus Kiss József újságjában, A Hétben közölt változata talán éppen ezzel szemben, egy alternatív Burns-kép felmutatására tett gesztus (nem mellékes, hogy a *For a' that* Freiligrath 1843-as fordításában – mint *Trotz Alledem* – ekkoriban a német szociáldemokrata mozgalom egyik himnusza volt).¹³ Ám nem gondolom, hogy a már külföldről publikáló Ignotust még 1927-ben, a *Neovojtina* szövegében is Burns ideológiai kisajátítása foglalkoztatná, vagy legalábbis nem ilyen egyszerű képlet alapján. Ha igaz is, hogy egy irodalomtörténeti pillanat erejéig az „öreg Lévy” riválisaként jelent meg a nyilvánosság előtt, a Nyugat hasábjain már másfajta csatákat vív, méghozzá – beszédes sorozatcím alatt – immár Arany János kritikai tekintélyére hivatkozva.¹⁴ Érdekesebb az a feltevés, amely szerint, amikor Ignotus Burns fordításának lehetetlenségéről ír, akkor egyúttal – a visszatekintés újrakonfiguráló perspektívájából – a fordításról *általában véve* mint elsa-játításról elmélkedik, miközben a 19. század egyik meghatározó nemzetközi költőikonja révén a magyar irodalmi népiességről is megállapít valamit. A jelen tanulmány ez utóbbi lehetőséget vizsgálja Ignotus szövege nyomán, amikor műfordítás és népiesség összefüggésének felvázolására tesz kísérletet a 19. századi magyar Burns-recepció kontextusában.

Ignotus, akárcsak Babits, Lévy József nevéhez köti a „magyar Burns”-t, ám jellemző módon Babitsnál sokkal élesebben fogalmaz. „Semmi mód, mikor Baksay Homéroszt Toldiba oltja vagy Lévy a Burns Sweet Tibbie Dunbar-ját Kedves Dunbár Fáninak fordítja, az mintha a lepkét tarhonyával főzné pörköltnek.” A *Tibbie Dunbar* című szerelmes dal először egy népszerű gyűjteményben, a *The Scots Musical Museum* harmadik kötetében jelent meg (1790) Burns szerzeményeként, dallamjelöléssel.¹⁵ Lévy fordítása 1881-ben, a költő gyűjteményes kötetében látott először napvilágot,¹⁶ és érdekes, hogy a Budapesti Szemle több ízben is ezt a fordítást emelte ki dicséretében. 1881-ben egy recenziens a *Dunbár Fániról* így ír: „Ha Burns eredetijével összevetjük, azt fogjuk találni, hogy nem másolata, hanem édes testvére. Olyanféle szép költemény, mint Petőfi *Alkuja*. Csakhogy benne a tűzvérű, nagy szavú juhászlegény szelídebb társa beszél”.¹⁷

12 BURNS Róbert *Költeményei*, ford. LÉVAY József, Kiadja a Kisfaludy-Társaság, Bp., Franklin-Társulat, 1892, 420–421. A fordítás korábbi megjelenése: *Csak azért is!* (*For a' that*), ford. LÉVAY József, Fővárosi Lapok, 23(1886)/180, júl. 1.

13 David ROBB, Eckhard JOHN, “A Man’s a Man for a’ that” and “Trotz Alledem”: Robert Burns, Ferdinand Freiligrath, and their Reception in the German Folksong Movement, *Modern Language Review*, 106(2011), 17–46. Burns „rebellis” olvasatára utalhat A Hétben rendszeresen publikáló Kóbor Tamás írói neve is.

14 A *Neovojtinákat* Arany mellett Juhász Gyula Vojtina-verseihez köti LENGYEL András, *Ignotus Neovojtinái és József Attila* = L. A., *Képzelet, írás, hatalom: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Szeged, Quintus, 2010, 201–209. A sorozatról lásd még ANGYALOSI Gergely, *Neovojtina esztétikája = Nyugat népe: Tanulmányok a Nyugatról és koráról*, szerk. ANGYALOSI Gergely, E. CSORBA Csilla, KULCSÁR SZABÓ Ernő, TVERDOTA György, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009, 273–279.

15 *The Poems and Songs...*, i. m., III, 1329. A dal előzményeként hivatkozik a szerkesztő egy korábbi fontos gyűjteményben szereplő dalra: *The Tea-Table Miscellany: A Collection of Choice Songs*, ed. Allan RAMSAY, 1875 [1724], I, 84.

16 LÉVAY József *Összes költeményei*, Bp., Franklin, 1881.

17 Lévy József *összes költeményei (1846–1880)*, BpSzle, 27(1881)/57, 470–474, itt: 473. Később Radó Antal is megemlíti ezt a verset (Ignotus talán épp erre reagál): RADÓ Antal, *Lévy, a műfordító*, BpSzle, 201(1926), 108–118.

Gyanítható, hogy ez az értékelés közel állt Lévay saját intencióihoz,¹⁸ mint látni fogjuk, a „szelíd” Burns éppen Petőfi szilajságával szemben lesz különösen értékes a számára. De egyelőre fontosabb, hogy megvizsgáljuk, miféle műfordítással kapcsolatos alapfeltevéseken nyugszik a fenti vélemény, ehhez képest ugyanis Ignótus kritikája is pontosabb értelmezést nyerhet. Nem kell sokáig keresgelnünk: az 1881-es recenzió egyik alapfeltevése, hogy a fordítás akkor jó, ha nem „másolat”, hanem bizonyos értelemben eredeti – Lévay műve ezért lehet Burns versének „édes testvére” (vagyis ontológiai értelemben azonos szinten állnak). Ugyanakkor ez lehetetlen volna egy másik típusú kapcsolat nélkül, mely a fordítást a magyar irodalmi népiességhez fűzi. Ezért is olyan hangsúlyos a recenzióban, hogy a Lévay-szövegben megjelenő beszélő Petőfi juhászlegényének a „társa”. A már címében is többnyelvű, hibrid szöveg (*Dunbár Fáni*) ezek szerint kettős kötődésű: Lévay fordítása egyszerre hű Burnshöz és Petőfihez, illetve Petőfin keresztül a magyar népdal hagyományához (valószínűleg nem elhanyagolható az sem, hogy Petőfi *Alkuja* Egressy Béni zenéjével népies műdalként vált ismertté). Ahogy a Budapesti Szemle egy későbbi anonim kritikája megállapítja: Lévay legjobb Burnsfordításai olyanok, mint a saját versei és mint a magyar népdalok.¹⁹

Látható, a fenti kritikák a Lévay-fordítások ellentmondásos poétikáját igyekeznek kibontani – pontosan ugyanazt, amit Ignótus hasonlata a lepkéről meg a tarhonyáról oly kíméletlenül bélyegez nemcsak nevetségesnek, de ellenszenvesnek is. Amit mindannyian körüljárnak, az az úgynevezett „kettős hűség” gondolata, mely a mai fordításelméletet is foglalkoztatja, s Lawrence Venuti meglehetősen radikális véleménye ezzel kapcsolatban szempontunkból igen elgondolkodtató. A „kettős hűség” Venuti megfogalmazásában „egyrészt a fordított szöveghez, másrészt a célnyelvi kultúrához köti” a fordítást, ugyanakkor a gyakorlatban a kettős hűség elvárásrendjébe illeszkedő műfordítások elsősorban a befogadó kultúrához hasonlítják a szöveget. Az ilyen domesztikáló műfordítás Venuti szerint „etnocentrikus erőszakot” követ el, miközben a diskurzus átlátszóságának ideálját hirdeti, az eredetihez való hűség elvének hangsúlyozásával. A transzparens fordítás ideálja azonban „nyilvánvalóan kivitelezhetetlen és tudatosan félrevezető”, hiszen minél jobban érthető egy szöveg a befogadó kultúra paramétereinek között, annál többet veszít a fordításban elvileg hangot kapó „idegen szöveg és kultúra”.²⁰ Ignótus tarhonyás hasonlatában pontosan ugyanez az erőszak diadalmaskodik a maga kisszerű módján a lepke fölött, ahol a lepke talán a költemény rögzíthetetlenségében távoli, idegen szépségét konnotálja.²¹ A nagy kérdés persze az,

18 Lévay és a Budapesti Szemle kapcsolatáról: PORKOLÁB Tibor, *Lévay, a kritikus (A Budapesti Szemle Értesítő rovata a századfordulón)*, ItK, 116(2012), 603–639.

19 A szerző (Péterfy Jenő) így fogalmaz: „Néhány, különösen a népdal-szerű, olyan, mintha magyarul írták volna; a legtöbbön pedig, különösen a szelidebbeken, érzelmeseken, az ő saját költészetének hangulata vonul át.” *Burns Róbert költeményei*, BpSzle, 70(1892)/184, 163–166, itt: 164. Újraközlése: PÉTERFY Jenő *Összegyűjtött munkái*, III, Kiadja a Kisfaludy-Társaság, Bp., Franklin-Társulat, 1903, 520–526.

20 Lawrence VENUTI, *The Translator's Invisibility: A History of Translation*, London and New York, Routledge, 1995, 68.

21 Vö. a lepke érint(het)etlenségét (és sérülékenységét) sugalló Babits-sorokkal az *Esti kérdésben*; lásd még lepke és lélek (Pszükhé) mitológiai összefüggéseit.

lehetséges-e egyáltalán az idegen megszólaltatása a sajátban, vagy ez illuzórikus elvárás lehet csupán. S. Varga Pál idevágó tanulmányában arra figyelmeztet: „amit az idegen kultúra megismerése során *a maga eredeti voltában megőrzött másságnak* vélünk, valójában mindenestül *elsajátított másság*, saját kulturális mintáinkhoz igazított másság”.²² Negatív előjellel, talán túlzóan is, de mégiscsak hasonló belátást sugall Ignotus groteszk hasonlata. A fordítás: megfőzés. A műfordító az alapanyagokat (legyenek azok bármilyen egzotikusak) mindig a befogadó nyelv sajátosságait követve, az adott kulturális közösség ízlésének megfelelően tálalja. A „magyar Burns” esetében (is) a fordítás szükségképpen elsajátítást (appropriációt) jelent, a másiknak a sajátban történő megalkotását, és mindenféle értelemben fogyaszthatóvá tételét.

Ignotus metaforája azonban nemcsak a fordításban elkerülhetetlen elsajátítással vet számot („Semmi mód”), de láthatóvá teszi, amit Lévy fordításai általában igyekeznek rejtve hagyni. Eszerint a fordításokban megszólaló népies „saját” hang, mely az egykori befogadók horizontján akár magától értetődőnek is tűnhetett (lásd az idézett korabeli kritikákat), valójában korántsem természetes, hanem nagyon is csinált, mondhatni: receptre készült. Ez a hang esetünkben a fordításszövegben képződik meg, méghozzá a Lévy, Gyulai Pál és mások szerint paradigmatikusan népies – és egyben (skót) nemzeti – költő, Robert Burns fordítása során. Itt érdemes felidézni Eisemann György álláspontját, mely szerint „a romantika formatudata számára a népies hang *idegen hangot* jelentett: megszólalásának mássága egy addig ismeretlen múltat, vagyis egy újonnan fölismert anyanyelvi szubkultúrát, mint historikus előzményt aktualizált”.²³ Lehetséges, hogy az idegen nyelvből fordított népiesség képes láthatóvá tenni a népiességben már mindig is benne rejlő fordítotttságot (az idegen elsajátítására tett kísérletet)? Ha beszélhetünk egyáltalán „a fordítás botrányáról”, akkor az pontosan ilyen nem feltétlenül aktualizálódó, ám a legváratlanabb pillanatokban is lehetséges belátásokban rejlik. Michael Cronin általánosabb megfogalmazásában: e „botrány” abban áll, hogy „az eredet mindig töredékes, az egynyelvűség mindig provizórikus, mert minden társadalom domináns nyelvét más nyelvek előzik meg, kísértik és követik”.²⁴ Innen nézve pedig feltehető a kérdés: miféle recepteket, milyen fordítói eljárásokat követett Lévy a „magyar Burns” és ezzel *egyidejűleg* a többé-kevésbé homogén népies vagy nép-nemzeti „saját” hang megalkotása során? Hogy ez még élesebben kirajzolódhassék, Lévy fordítspoétikáját Burns másik, a mai magyar befogadó számára sokkal jelentősebb 19. századi fordítójának, Arany Jánosnak az eljárásával vetem össze. Első lépésben tehát arra keresem a választ, milyen lényegi pontokon tért el egymástól a „magyar Burns” – illetve az ennek létrehozására mozgósított népies poétika – két különböző receptje, különös tekintettel az elsajátítást próbára tevő, idegen vagy botrányos elemre. Ehhez a Burns-kánon egyik központi, botrányos szövegéhez fordulok.

22 S. VARGA Pál, *Az emberiség az interkulturális paradicsomba megy: Az idegenségtudomány vezérfogalmairól és témaköreiről* = S. V. P., *Az újraszótt háló*, i. m., 203–224; 208.

23 EISEMANN György, *Az idegenség elsajátítása – a saját idegensége (Identitás és individualitás feszültsége a romantikus és modern lírában)*, Műhely, 37(2014)/5–6, 103–107, itt: 104.

24 MICHAEL CRONIN, *Across the Lines: Travel, Language, Translation*, Cork, Ireland, Cork University Press, 2000, 28.

1892-ben G. D. Matthews tiszteletes látogatást tett a pesti egyetemen, és miután Eötvös Loránddal találkozott, az angol–magyar kulturális kapcsolatokba is bepillantást nyert. Az egyik jelenlevő így számol be az eseményről:

[...] felmentem vele a modern philológiai semináriumba. Midőn az ifjakkal bemutattam, éljenzéssel fogadták és mutogattak neki, a mit csak lehetett. Többek közt a Ráth-féle magyar Shakespeare kiadást is látta [...] A legpompásabb megjegyzést azonban akkor tette, midőn Burns Lévy-féle fordításáról értesült. »Ez már aztán derék, hiszen még angolra sincs lefordítva!« – Ha ezt Lévy hallotta volna!²⁵

Az anekdota beszédesen mutatja, mennyire ingoványos terepen járt, aki Burnst, amint az ebben a korban szokásos volt, az angol irodalom klasszikusaként kezelte. Vajon az angol irodalom kizárólag angol nyelven íródhat? Meddig tágíthatók egy nyelv vagy egy nemzeti irodalom határai? Ugyanebben az időszakban Andrew Lang, skót származású etnográfus nyomtatásban is így fogalmaz: „Az angol olvasók számára Robert Burns szükségképpen idegen klasszikus.”²⁶ Ahogy ezek a példák mutatják, Burns nyelvének *mibenléte* valójában egyáltalán nem magától értetődő. Lang idézett szövegében némi patrióta büszkeséggel a scots nyelvre mutat, mégpedig mint az angollal egyenrangú képződményre (tehát nem mint alsóbbrendű nyelvjárássra), amely tanulással bárki számára elsajátítható. Ugyanerre utalt maga Burns is, amikor első verseskötetéhez a regionális, ayreshire-i kifejezéseket megmagyarázó glosszáriumot illesztett. Váratlan sikerű kötetének címe (*Poems Chiefly in the Scottish Dialect*, 1786) azonban már a hierarchikus „nyelvjárás” terminussal jelöli meg a versek nyelvét (legalábbis: „többnyire”). A kérdés persze kultúrpolitikai jellegű is; Philip Hobsbaum még a 20. század végén is óvatosan fogalmaz: szerinte a scots „több, mint dialektus, bár kevesebb, mint önálló nyelv”.²⁷ A scotsnak számos történeti (kulturális, társadalmi) oknál fogva nem alakult ki központi sztenderd írott változata, emiatt pedig újra és újra, mindig másként kellett – vagy lehetett – megképződnie az irodalomban.²⁸

Azonban nemcsak a nyelv(járás) státusa lehet itt vita tárgya. Burns a scotsként felismerhető népnyelvi kifejezőkészlet mellett az ún. Lowland vidékének írott sztenderd-

25 BALOGH Elemér, *A mi kedves angol vendégünkről*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 35(1892)/9, márc. 3., 140–141.

26 Idézi: Sara M. HINES, *Narrating Scotland: Andrew Lang's Fairy Book Collection, The Gold of Fairnilee, and 'A Creellfull of Celtic Stories' = Folklore and Nationalism in Europe*, ed. Timothy BAYCROFT, David HOPKIN, Leiden, Brill, 2012, 207–225, itt: 218. Idézet forrása: A. LANG, *Introduction = Selected Poems of Robert Burns*, London, Kegan Paul, 1896, xi–l.

27 Philip HOBBSBAUM, *Metre, Rhythm and Verse Form*, London–New York, Routledge, 1996 (The New Critical Idiom Series), 141.

28 A standardizáció elmaradásáról és az ebben rejlő lehetőségekről: Nigel LEASK, „A Spark o' Nature's Fire”: *Robert Burns and the Vernacular Muse = Active Romanticism: The Radical Impulse in Nineteenth-Century and Contemporary Poetic Practice*, eds. Julie CARR, Jeffrey C. ROBINSON, Tuscaloosa, The University of Alabama Press, 2015, 108–126, itt: 109–113.

jét (Anglo-Scots) is beépíti szövegeibe, vagyis az egyetemi városok művelt rétege által tudatosan kialakított, anglicizáló nyelvváltozatot. Ezen kívül verseiben kimutathatók a régi skóciai irodalmi nyelv nyomai, de itt-ott a skót Felföld és szigetvilág gael (kelta) szókinccse is, mindezt pedig Burns virtuóz módon a 18. századi irodalmi angollal (Augustan English) kombinálja. Az így megképződő nyelvi univerzumra egy 20. századi kritikus találóan a „dizájner scots” megjelölést használta.²⁹ Ez viszont azt is jelenti, hogy Burns szövegei nemcsak a dél-angliai vagy a magyar befogadó szempontjából, de némiképpen minden lehetséges olvasó számára „idegenek”. Ezzel kapcsolatban igen találó Gilles Deleuze *bon-mot*-ja: a stílus a nyelvben megszólaló *idegen nyelv*,³⁰ de ennél is fontosabb a többnyelvűséggel kapcsolatos véleménye, mely szerint az „nem egyszerűen több, önmagában homogén rendszer birtoklását jelenti. A többnyelvűség mindenekelőtt szókés- vagy variációvonal, amely megakadályozza, hogy a rendszer homogénné váljon.”³¹ Burns szövegeiben a nyelvjárások – azok változtatása – mintha valóban egyfajta *járást* tennének lehetővé, mobilitást, „szökést”.³²

Burns magabiztos soknyelvűségének a legtöbbet tárgyalt esete a *Tam o’ Shanter* című elbeszélő költemény, melyet Robert Crawford „nagyyszerű vers-karnevál”-nak nevezett.³³ A mobilitás motívumát emeli ki Arany telitalálata, a *Kóbor Tamás* cím is.³⁴ Ez a népi babonáságot ábrázoló mese (*tale of popular superstition*) sokatmondó példája annak, hogyan megy végbe a szabálytalan, idegen mű hozzáigazítása a befogadó kultúrához, miközben arra is emlékeztet, hogy ez a folyamat nem az idegen nyelvi fordítással veszi kezdetét. A szövegnek reflektált, mondhatni központi problémája a nyelvek és médiumok egymásba fordíthatósága. A mottó („*Of Brownys and of Bogillis full is this buke*” – Aranynál „Boszorkánnyal, manóval teljes e könyv”) maga is egy nevezetes fordításból származik, Gavin Douglas 1513-as, ún. közép scots nyelvű *Aeneis*-éből (*Eneados*). Ez a mottóválasztás egyszerre emeli ki a régi skót nyelv irodalmi rangját és teremt kapcsolatot a népi babonáság és a klasszikus kultúra között (Douglas Skócia természetfeletti lényeivel fordítja – vagyis: sajátítja el – a vergiliusi alvilágot).³⁵ Ám míg a paratextus a könyv médiumára utal (Douglasnál az *Aeneis* VI. könyvére, Burnsnél

29 Raymond BENTMAN, *Robert Burns’s Use of Scottish Diction = From Sensibility to Romanticism*, eds. Frederick HILLES, Harold BLOOM, Oxford, OUP, 1965, 239–250, itt: 239.

30 Gilles DELEUZE, *Essays Critical and Clinical*, transl. Daniel W. SMITH, Michael A. GRECO, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1997, 113.

31 Gilles DELEUZE, Claire PARNET, *Párbeszéddek*, ford. KARÁCSONYI Judit, LIPTÁK-PÍKÓ Judit, GYIMESI Tímea, Bp., L’Harmattan, 2015, 9–10.

32 Egy fontos újabb tanulmány Burns költészetét a nyelv célirányos változtatása (kódváltás) felől írja le, Burns társadalmi és poétikai mobilitásával összefüggésben. Jeremy J. SMITH, *Copia Verborum: The Linguistic Choices of Robert Burns*, *The Review of English Studies*, 58(2007)/233, 73–88.

33 Robert CRAWFORD, *The Bard: Robert Burns, A Biography*, London, Jonathan Cape, 2009, 328.

34 Arany korábbi címöletei (*Kósza Tamás*, *Kóbor Tomi*) is ezt hangsúlyozzák. Vö. ARANY János, *Kisebbségi költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951, 523. A főhős neve Burnsnél nem a kóborlásra utal, hanem talán a „shanty” – „chanter”, vagyis egyfajta népi dalmok szerepkörére. Burns más verseiben viszont találkozunk a kóborló költő, „Rantin’ rovin’ Robin” figurájával. Vö. Murray PITTOCK, *Scottish and Irish Romanticism*, Oxford, OUP, 2008, 157.

35 A mottó jelentőségéről: Kenneth SIMPSON, *Poetic Genre and National Identity: Ramsay, Fergusson and Burns*, *Studies in Scottish Literature*, 30(1998), 31–42, itt: 39.

pedig arra a könyvre, amelyben már a *Tam o' Shanter* olvasható), a költemény mégis azzal a jelenettel indul, hogy a vásári ponyvaárusok elhagyják az utcát, és az emberek a kocsmába behúzódva inni és adomázni kezdenek.³⁶ A nyomtatott betű tehát egy időre, a vers köztes idejére, átengedi helyét a fesztelen szóbeliségnek, és (egészen a záró passzusig) megfedekezik magáról. Ez a mesteri nyitány egyúttal Burns költészetének meghatározó performatív dimenzióját teszi láthatóvá: a vers betűje előbb megteremti, majd önmagába visszahajtja a szóbeliség hangzó kulisszáit.³⁷

A mű eredettörténete is kettős, az egyik a szóbeliségben gyökerezik, a másik a könyvnyomtatás világában. A nem-hivatalos verzió Burns feleségétől származik: eszerint a verset a költő egyedül, fennhangon, elragadtatottan gesztikulálva komponálta – a helyszínre megérkező és a költő számára észrevétlen családtagok legnagyobb megdöbbenésére.³⁸ A másik, a fentiekkel egyébként nem összeegyeztethetetlen narratíva nem magányos génuszról, de irodalmi együttműködésről szól. Burnst egyik barátja, a régiségbúvár Francis Grose kérte fel, hogy írjon valamit *The Antiquities of Scotland* („Skócia régiségei”) című reprezentatív kiadványának második kötete számára (1791; első kötet: 1789). A témát Ayrshire vidékének népi babonáiból merítse, méghozzá úgy, hogy a szöveg egy metszet illusztrációjaként legyen értelmezhető.³⁹ Burns egy levelében több szóba jöhető népmesét írt le Grose-nak, majd ezek bizonyos elemeit felhasználva létrehozta a saját meséjét. A *Tam o' Shanter* története ilyen módon nem igazán nevezhető autentikusan népinek, mint ahogy nem is lokalizálható: egy újabb kritikai összegzés szerint „az ayrshire-i népi jelen helyett inkább a skót népi múlt nagymértékben általánosított elemeit kombinálja”,⁴⁰ ezáltal pedig a régiségbúvár (antikvárius) történelemszemlélet elvárásaival lép párbeszédre. A romtemplomot ábrázoló metszethez Grose írt kommentárt, s Burns versét ennek lábjegyzeteként közölte – a *Tam o' Shanter*

36 „When chapman billies leave the street / And drouthy neibors, neibors, meet”; Aranyánál: „Ha ritkul a vásári tér, / S szomszéd, koma, szomjan betér / Kocsmába, a hosszú napon; / S hullong a nép ki a kapun”. Hogy a *chapman billies* kifejezés ponyvaárusokra utal, arról lásd PITTOCK, *Scottish and Irish...*, i. m., 158.

37 A Burns-vers hangzó rétegéről és performativitásáról: Jerome MCGANN, *Reflections on Textual and Documentary Media in a Romantic and Post-Romantic Horizon*, *Studies in Romanticism*, 53(2014)/4, 481–507. Vö. Eisemann György érvelésével a romantika medialitásával kapcsolatban: EISEMANN György, *A későromantikus magyar líra*, Bp., Ráció, 2010, 51–52.

38 Burns felesége Robert Cromecknek mondta el az anekdotát, mely később J. G. Lockhart *The Life of Robert Burns* (1828) c. kötetében jelent meg. Vö. *The Poems and Songs...*, i. m., III, 1348. A történetet magyarul Imre Sándor írja le: „[...] a költemény elkészült egy napon, a melyen őt hitvese és két kis gyermeke fölkeresvén, magában sóhajtozva és dúdolva látták jární a folyam mentén. Karjaival sokat és vadúl hadonázott, szülemelő balladájának némely sorát fönhangon szavalta s az öröm kitörésétől csaknem magán kívül vonaglott. E közben – a mint rejtkehelyből övéi szemlélték – könnyek peregetek alá orcáján némely verséhez, melyet éppen akkor talált ki. Ez volt ebben a nemben első és utolsó kísérlete. (Magyarúl több fordításból ismerjük.)” IMRE Sándor, *Petőfi és Burns* = I. S., *Irodalmi tanulmányok*, Bp., Franklin-Társulat, 1897, II, 297–361, itt: 313.

39 Bonyolítja a történetet, hogy ez a bizonyos metszet az allowayi romtemplomot ábrázolta, arra viszont Burns kérte meg Grose-t, hogy a számára személyes emlékeket hordozó templomról metszetet készítsen.

40 Gerard CARRUTHERS, „Tongues turn'd inside out”: *The Reception of “Tam o' Shanter”*, *Studies in Scottish Literature*, 35–36(2007), 455–463, itt: 457.

tehát első könyvbéli megjelenése alkalmával egészen pontosan egy illusztráció kommentárjának a lábjegyzete volt. Az már szinte mellékes, hogy a könyvbéli publikáció előtt az ekkorra már éppen befutott népköltő még két folyóiratban is el tudta helyezni a verset – így is világos, hogy a *Tam o' Shanter* egy fontos értelemben a késő 18. századi nyomtatott kultúra terméke, mely a londoni székhelyű (egyébként félig svájci származású) Grose-t, az edinburghi folyóiratpiacot és az ayrshire-i Burnst sokszorosan és több irányban is összekötötte.⁴¹

Burns az *Antiquities* megjelenése után a versét tartalmazó könyvoldalakat az edinburghi Alexander Fraser Tytlernek is elküldte. A címzett, a kései skót felvilágosodás képviselője, foglalkozott jog- és történettudománnyal, irodalomkritikával s még fordításelmélettel is; ez utóbbiról szóló könyve ugyanabban az évben jelent meg, mint a *Tam o' Shanter*.⁴² Tytler dicsérte a költeményt, különösen annak központi jelenetét, a romtemplomban játszódó boszorkányszombatot, azonban a templombelső leírásából négy sort kifogásolt. Eredeti nyelv(ek)en így olvasható ez a rész:

Three Lawyers' tongues turn'd inside out,
Wi' lies seam'd like a beggar's clout;
Three Priests' hearts, rotten, black as muck,
Lay stinking, vile, in every neuk. – ⁴³

Tytler szerint ez a négy sor sérti a költeménytől elvárható dekórumot: „Bár önmagukban véve jók, mégis mivel [ezeknek a soroknak] minden érdeme a bennük hangot kapó szatírából származik, itt, a merő szörnyűség leírásának közepén, nincs helyük.”⁴⁴ Burns elfogadta a művelt irodalmár kritikáját, és verse következő kiadásából, az 1793-as edinburghi gyűjteményes kötetéből már kihagyta ezt a részt. Ezt követően szinte minden brit kiadás csonkítva közölte a szöveget, beleértve James Kinsley kritikai kiadását is (1968), amely lábjegyzetben adja meg a négy kihagyott sort. 2007-ben Gerard Carruthers azt írta, mindez „tipográfiai bizonyítéka annak, ahogyan Burns nyelvét kifordították” a vers kiadásai és kritikai recepciója során, és a jövőbeli szerkesztőket arra inti: „komoly figyelmet fordítsanak rá, hogy a hiányzó sorok visszakerüljenek” a szövegbe.⁴⁵ Mivel Carruthers e sorok írásakor az újabb kritikai kiadás szerkesztője, aligha kétséges, hogy ezt valóra is fogja váltani.

Hogy Tytler miért helytelenítette a fenti négy sort, nem szorul sok magyarázatra. Jogász lévén, aligha támogatta a szövegben megjelenő „kifordított” és „hazugsággal bélelt” ügyvédi nyelvek ábrázolását. És bár a kritikáját esztétikai érvekre építi, mégis világos, hogy a műfaji-stilisztikai kifogásnak ideológiai súlya van: a fantasztikus

41 A folyóiratközlésről: Bill DAWSON, *The First Publication of Burns's "Tam o' Shanter"*, *Studies in Scottish Literature*, 40(2014), 105–115.

42 Alexander Fraser TYTLER, *Essay on the Principles of Translation*, London–Edinburgh, Cadell and Davies–Creech, 1797².

43 *The Poems and Songs...*, i. m., II, 561. jegyz.

44 *Uo.*, III, 1362.

45 CARRUTHERS, i. m., 463.

történetet előadó népies költeményben nem lehetett helye a befogadó kultúrát és társadalmat bíráló szatírának. Az íratlan szabályok szerint a költő, amikor egy ódon hagyománynak ad irodalmi formát, nem beszélhet vissza a hagyomány szemlélésében örömet lelő művelt olvasónak.⁴⁶ Hogy ezt a szabályt Burns nyíltan megszegi, sőt, papokat és ügyvédekét gúnyoló, *establishment*-ellenes kritikáját a testi csonkítás erőszakos képeivel fejezi ki, nyilvánvalóan sok lehetett Tytlernek, mint ahogy valószínűleg Burns előkelő levelezőpartnere, Frances Dunlop is emiatt panaszkodott a vers sértő mivoltára. (A költő utóbbinak még mentegeti a verset, a maga nemében mesterműnek nevezi – és törvénytelen gyermekével állítja párhuzamba.)⁴⁷ Nem tudjuk, miért egyezett bele végül Burns a kihagyásba; lehetséges érvként az is felmerül, hogy a kérdéses négy sor elhelyezése valóban logikátlan, a vers beszélője ugyanis éppen ezt megelőzően állapítja meg, hogy a templom „iszonyú” dekorációjának további részletezése „törvénytelen” volna: „Wi’ mair o’ horrible and awefu’ / Which even to name wad be unlawfu’” (140–141).⁴⁸ A *Tam o’ Shanter* transzgresszív poétikájának azonban tipikus eljárása, hogy amit a szöveg lehetetlennek vagy épp törvénytelennek bélyegez, az később mégis megtörténik benne. Maga a főhős az írott és íratlan szabályokat többszörösen megsértve kerül a kísértetjárta romtemplom közelébe, majd hallgatási kötelezettségét megszegve el is kiáltja magát, ezzel magára szabadítva a boszorkák seregét. Az 1793-as edinburghi kiadás ironikus lábjegyzete fel is hívja a „kései utazó” (az olvasó) figyelmét, hogy ha az erdőben ráesteledett, és „bármikor manók hálójába kerül, akármilyen veszedelmes továbbmennie, a visszafordulás sokkal nagyobb kockázat”.⁴⁹

Mivel a határok áthágása ennyire szerves része a vers poétikájának, aligha meglepő, hogy Burns öncenzúrája ellenére a 19. század folyamán olvasók és kritikusok újra és újra megfogalmazták kifogásaikat a mű egészével kapcsolatban. Robert Heron egyszerűen „illetlennek” nevezi a szöveget, Thomas Carlyle ennél plasztikusabban „sörögőre festett részeg fantazmagóriá”-nak.⁵⁰ A szöveg azonban maga is számol ezzel az értelmezési lehetőséggel (lásd az árpanedvet dicsőítő sorokat), mint ahogy az elfojtás

46 Maureen McLane Walter Scott gyűjtői tevékenysége kapcsán írja le, hogy a 18. század végén a szóbeli hagyományt gyakran „élő kövület”-nek tekintették, mely az archaikus kultúrát a modern világ felé volt hivatva közvetíteni. Tehát a gyűjtők gyakran úgy ábrázolják az adatközlőt, mint akivel nem egy korban élnek. Vö. Maureen MACLANE, *Balladeering, Minstrelsy, and the Making of British Romantic Poetry*, Cambridge, CUP, 2008, 40–41. Ezt a szemléletet Johannes Fabian nyomán „az egyidejűség megtagadásának” nevezi CRONIN, i. m., 27.

47 *The Poems and Songs...*, i. m., III, 1349 (Robert Burns to Frances Dunlop, 11 Apr. 1791). A törvénytelenység szerepéről Burnsnél lásd Christopher Ricks kiváló írását: *Burns = C. R., Allusion to the Poets*, Oxford, OUP, 2002, 43–82; különösen: 54–67. (Talán nem véletlen az egybecsengés Arany *Bolond Istókjával*: „Törvényes a sarj, vagy törvénytelen, / Az végre mindegy, csak te légy jelen.”)

48 Ezt az érvet G. Ross Roy említi, bár számos másikat is megvizsgál. Vö. G. Ross ROY, *Editing Robert Burns in the Nineteenth Century = Burns Now*, ed. Kenneth SIMPSON, Edinburgh, Canongate, 1994, 129–149, itt: 130–131.

49 „It may be proper likewise to mention to the benighted traveller, that when he falls in with *bogles*, whatever danger may be in his going forward, there is much more hazard in turning back.” *The Poems and Songs...*, i. m., II, 563.

50 *Robert Burns: The Critical Heritage*, ed. Donald A. Low, London–Boston, Routledge and Kegan Paul, 1974, 99–100, 368.

és a cenzúra erejével is (a történet végén szereplő „vicc-kasztráció”,⁵¹ vagyis az, hogy egy dühös boszorkány többől letépi a folyón épp átkelő főhős lovának a farkát, mintha épp erre utalna humorosan). Talán ezért is, a *Tam o’ Shanter* minden kritika ellenére a Burns-kánon egyik alapdarabja lett, és ezt a pozícióját a mai napig megőrizte.

A „kifordított nyelvek” Aranynál

Az Arany János (1873), majd Lévy József (1892) fordítása közötti időszak nagyjából kijelöli azt a periódust, amikor Burns népszerűsége a 19. századi magyar irodalomban a csúcson volt. A két fordítást több szempontból is érdemes volna összehasonlítani és kontextusba helyezni. A jelen tanulmányban egyetlen nyomot követve igyekszem Arany és Lévy eltérő fordítói stratégiáját leírni, méghozzá a vers utóéletét olyannyira meghatározó csonkítás – vagy, kevésbé drasztikusan fogalmazva, kihagyás – nyomán. A kihagyás persze mindig is része a műfordítás gyakorlatának; a versek nem objektíve adott entitások, így eleve lehetetlen mindent lefordítani belőlük. Ahogyan Peter Fawcett fogalmaz: „A fordító választásai az esetek túlnyomó többségében kizárják az eredeti szöveg bizonyos aspektusait, ezért úgy tűnik, a kizárás vagy kihagyás tulajdonképpen a fordítás ontológiai státusának szerves része.”⁵² Egyes kihagyások azonban látványosabbak vagy jobban körülhatárolhatók, mint a többi, s az, hogy ilyen esetekben az adott szövegből pontosan *mi* marad ki (illetve *mi nem*), igencsak jellemző lehet a befogadó közegre.

Úgy tűnik, hogy a Tytler által kifogásolt négy sor Arany Jánosnak is gondot okozott. Arany László visszaemlékezése szerint apja az 1850-es években kezdett Burnsszel foglalkozni – a skót költő ebben a korszakban egyik kedvence volt.⁵³ Hogy ebben a nehéz időben mit jelentett Aranynak az „angol” irodalom, arról Voinovich Géza írása ma is sokatmondó;⁵⁴ az is köztudott, hogy a *Családi kör* megírásában Burns kulcsszerepet játszott.⁵⁵ Arany később is vissza-visszatért hozzá. „Burns most az újabb olvasáskor sem veszített nála egykori hatásából semmit; sokáig foglalkozott vele; örömet bajlódott

51 A „vicc-kasztráció” kifejezést használja Robert CRAWFORD, *Robert Fergusson’s Robert Burns = Robert Burns and Cultural Authority*, ed. Robert CRAWFORD, Edinburgh, Edinburgh UP, 1997, 1–22; 19.

52 Peter FAWCETT, *Translation and Power Play*, *The Translator*, 1(1995)/2, 177–192, itt: 178. Idézi Denise MERKLE, Carol O’SULLIVAN, Luc van DOORSLAER, Michaela WOLF, *Exploring a Neglected Century: Translation and Censorship in Nineteenth-Century Europe = The Power of the Pen: Translation & Censorship in Nineteenth-century Europe*, eds. Denise MERKLE et al., Wien–Berlin, Lit Verlag, 2010, 7–26, itt: 11.

53 Vö. ARANY János, *Prózai művek 2: 1860–1882*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968, 910.

54 VOINOVICH Géza, *Arany és Byron*, ItK, 41(1931), 257–276.

55 A *Családi kör* gazdag szakirodalmából Burnsszel kapcsolatban: TOLNAI Vilmos, *Burns Róbert »Szombat estéje« irodalmunkban*, BpSzle, 192/551(1923), 222–229; KENYERES Zoltán, *Egy téma, két költő: Burns A zsellér szombatestéje és Arany Családi kör-e*, FK, 1–2(1959), 189–194; Szász Anna Mária, *Az angol szentimentális líra néhány motívuma a »Családi kör«-ben*, ItK, 78(1974), 351–357; T. ERDÉLYI Ilona, *Két rendhagyó biedermeier családi vers (Erdélyi János: Családi kép és Arany János: Családi kör) = Aranyozás: Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára*, szerk. FÓRIZS Gergely, Bp., rec.iti, 2009, 122–132.

skót dialektusa nehézségeinek leküzdésével s néhány költeményének fordítgatását is megpróbálta; e fordítások közül *Kóbor Tamást* néhány évvel később (1873) Gyulai sűrűgetésére befejezte s átadta a *Budapesti Szemlé*-nek” – írja Arany László.⁵⁶ Arany János esetében nem újdonság, hogy a fordítói munkát olykor felfüggesztette, majd (esetleg többször) visszatért hozzá. A *Kóbor Tamás* fordítását azonban a kézirat alapján (a kritikai kiadás jegyzete szerint) éppen az után a rész után szakította félbe, amelyikkel Tytlernek is meggyűlt a baja.⁵⁷ Ebben az esetben érdemes feltenni a spekulatív kérdést: vajon miért? Mi állhatott a megszakítás hátterében? Ha megnézzük a szöveget, amelyből Arany dolgozott, közelebb kerülhetünk egy lehetséges válaszhoz. A Tisza családtól kapott Burns-kötet, mely a tulajdonában volt,⁵⁸ a lipcsei Tauchnitz kiadó kisalakú zsebkönyve. Voinovich Géza szerint Arany a kötet több versét pirossal megjelölte (azokat, amelyeket egészében vagy részben lefordított, illetve – mint a *The Cotter’s Saturday Night* esetében – adaptált), valamint szótári definíciókat és lehetséges magyar megfelelőket jegyzett fel a skót tájnyelvi kifejezésekhez (a kiadás, mint a legtöbb eredeti nyelvű Burns-kötet, rövid szószedetet is tartalmazott).⁵⁹ A *Tam o’ Shanter* kérdéses passzusa azonban minden további magyarázat nélkül így szerepelt:

[Three Lawyer’s tongues, turn’d inside out,
Wi’ lies seam’d like a beggar’s clout;
Three Priest’s hearts, rotten, black as muck,
Lay stinking, vile in every neuk.]
With mair o’ horrible & awefu’,
Which even to name wad be unlawfu’.⁶⁰

A Tauchnitz tehát, talán sajátosan köztes státusza miatt (mint angol irodalmat kiadó német cég) közölte a majd minden brit kiadásból hiányzó négy sort, igaz, kapcsos zárójelben. Gerard Carruthers már idézett tanulmányában egyetlenegy 19. századi kiadást említ, mely teljes szöveget hoz: az 1808-as alnwickit (igaz, a Nagy-Britannián kívüli közlésekkel nem foglalkozik ez az írása).⁶¹ A Tauchnitz-féle szöveg más tekintetben is egyezik az alnwicki változattal, ugyanis mindkettő megváltoztatja a sorok elrendezését: az a bizonyos négy sor mindkét esetben az általánosító konklúzió *előttre* kerül, amivel tulajdonképpen megoldódik a logikátlanság fent említett problémája. Más szempontból azonban nem azonos a két kiadás, és a kapcsos zárójelek csak a lipcsei szövegben jelennek meg.⁶²

56 ARANY, *Prózai művek* 2, i. m., 911. Ugyanezt közli: ARANY János, *Kisebb költemények*, szerk. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951 (Arany János Összes Művei, 1), 523.

57 ARANY, *Kisebb költemények*, i. m., 523.

58 GÁL István, *Arany János és az angol irodalom* [1971] = *Magyarország és az angolszász világ*, szerk. FRANK Tibor, GÁL Ágnes, GÁL Julianna, Bp., Argumentum–OSZK, 2005, 636–642, itt: 637.

59 VOINOVICH, i. m., 258.

60 *The Poetical Works of Robert Burns: With the Life and Portrait of the Author*, Leipzig, Tauchnitz, 1845.

61 *The Poetical Works of Robert Burns; with his Life, Ornamented with Engravings by Mr. BEWICK, from original designs by Mr THURSTON*, I–II, Alnwick, Catnach and Davison, 1808. Vö. CARRUTHERS, i. m., 462.

62 A Tauchnitz-féle szövegben eltérő a versek elrendezése és a bevezetés is, tehát nem lehetett az alnwicki változat utánközlése.

A fordításelméletből ismert a fordító és az olvasó közötti kimondatlan egyezség fogalma, mely szerint az olvasó „elfogadja, hogy a fordítás folyamatára utaló jelek rejtve maradnak előle”.⁶³ Ezt kiegészítve elmondhatjuk: az egyezségnek az is része lehet, hogy a fordításszövegből az eredeti szöveg szerkesztésével kapcsolatos jelek is hiányozni fognak – a fordítások gyakran a fix eredetit preferálják. Lehetséges, hogy Aranyt a Tauchnitz-féle szöveg ellentmondásos volta állította meg, s azért függesztette fel a munkát, hogy a kapcsos zárójelek kérdését tisztázza, majd Gyulai sürgetésére felülemelkedett a problémán, és befejezte a fordítást. De az is elképzelhető, hogy magát Aranyt is elbizonytalanította a határsértő passzus. Ismeretes, hogy miután Arisztophanész komédiáit a „maga öröme” lefordította, vonakodott az „üzleti zajjal” járó kiadástól, nehogy „a vegyes nagy közönség kezébe jusson” az obszcenitásokat tartalmazó szöveg.⁶⁴ Végül az Akadémia kérésére mégis beleegyezett a kiadásba, több száz magyarázó jegyzettel, egy népies és archaikus kifejezéseket magyarázó glosszáriummal (Ponory Thewrewk Emil összeállításában), és kihagyások nélkül.⁶⁵ Dávidházi Péter írja, hogy Arany „fordítóként többször is a *horribile dictu* hangján latolgatta egy-egy szerző nem ildomos részletének esetleges kihagyását, mégpedig a megcsonkításhoz, sőt ismételten a *kasztráláshoz* hasonlítva a (végül mindig kizárandó) lehetőséget”.⁶⁶ Ezek a Burns szempontjából is sokatmondó metaforák jelennek meg a Shakespeare Bizottság 1860-as híres állásfoglalásában, melynek megfogalmazásában Arany kulcsszerepet játszott: „Fontos kérdés továbbá, vajon Shakspeare, úgy a mint van sikamlós, nem ritkán obscenus részeivel adassék-e a magyar közönség elé. Itt az a kérdés áll elő: teljes Shakspeare-t akarunk-e, vagy megcsonkított, hézagos, castrált kiadást.”⁶⁷ Dávidházi Péter úgy fogalmaz, hogy ez a dokumentum a Shakespeare-szövegek „sérthetetlen integritása” mellett foglalt állást,⁶⁸ amikor kizárja a komolyabb kihagyások vagy a cselekmény átalakításának lehetőségét, s a fordítóknak szabad kezet ad annak eldöntésében, milyen részteket kívánnak esetleg „szelidebben” megfogalmazni.

A fenti példák jól mutatják, hogy ebben az időszakban a klasszikus irodalom fordításával kapcsolatos megfontolások esztétikai és morális szempontokat vegyítettek;

63 *Exploring a Neglected Century*, i. m., 21.

64 GYULAI Pál, *Előszó = Aristophanes vígjátékai*, ford. ARANY János, Bp., Ráth Mór, 1880, xiv–xv. Arany 1879-es levelét Gyulainak innen idézi BOLONYAI Gábor, *A szerkesztő előszava = Arisztophanész vígjátékai*, ford. ARANY János, Bp., Osiris, 2002 (Osiris Klasszikusok), 5–18; 5.

65 Köszönet Bolonyai Gábornak, hogy a jegyzetekre felhívta a figyelmemet. Róluk és a glosszáriumról lásd *uo.* Milbacher Róbert kiemeli, hogy Arany azért fontolgatta a finomítást, „népies euphemizmussal” vagy másképp igyekezvén „kétértelművé tenni a nagyon is egyértelmű kifejezést”. MILBACHER Róbert, „Földben állasz mély gyökökkel...”: *A magyar irodalmi népiesség genezisének vázlata*, Bp., Osiris, 2000, 148. Vö. a szókimondással kapcsolatban BOLONYAI, i. m., 12–16.

66 DÁVIDHÁZI Péter, *Az idegen nő testének varázsa (Az érzékiség határátlépései Arany költészetében)*, Alföld, 49(1998)/11, 89–103, itt: 95.

67 [A Shakespeare magyar kiadása ügyében előterjesztett jelentés] = ARANY János, *Hivatali iratok 1*, szerk. KERESZTURY Dezső, Bp., Akadémiai, 1966 (Arany János Összes Művei, 13), 339–343, itt: 341.

68 Péter DÁVIDHÁZI, *The Romantic Cult of Shakespeare: Literary Reception in Anthropological Perspective*, Basingstoke–London–New York, Macmillan–St. Martin’s Press, 1998, 159. Lásd még UŐ, „Isten másodszülöttje”: *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Bp., Gondolat, 1989, 184–185.

egy-egy mű magyar nyelvű kiadása egyúttal morális jóváhagyást is jelentett.⁶⁹ Mint láttuk, Arany ebben a közegben többször megtagadta, hogy az erkölcs vagy a jóízlés nevében cenzúrának vessen alá egy-egy művet. Így nem meglepő, hogy amikor végül a *Kóbor Tamás* megjelent a Budapesti Szemle hasábjain, nem viselte nyomát a csonkításnak. Meggyőződés, hogy Arany itt nem egyszerűen lefordította a kérdéses passzust, hanem a kihagyással *szemben* foglalt állást. Erre utal, hogy épp a kritikus résznél függesztette fel a munkát, mint ahogy az is, hogy végül éppen a csonkítás nyomait, a zárójeleket hagyta ki, ezáltal helyreállítva Burns szövegének integritását. Pontosabban: olyan magyar szöveget hozott létre, melyben a kihagyás egyszerűen *nem történt meg*:

Ott három ügyvédnek a nyelve
Sok rongy-hazugsággal bélelve;
Rohadt papszívek feketén
Bűzlöttek minden szegletén;
S több iszonyúság, förtelem,
Hogy elsorolni vétkelem.⁷⁰

A *vétel* ige használata itt külön figyelemre méltó. Aranynál máshol is előfordul ez a szó, méghozzá a *Vojtina levelei öccséhez* (1850) című versben, amelyben a költő Burns-ről, „a skótok Petőfijé”-ről is megemlékezik. Valamivel e rész után olvassuk: „Így töre ki belőled a zseni; / Vétkeltem ezt meg nem érinteni. –”⁷¹ A kontextus alapján a *vétel* jelentése itt ’véteknek tart’, mint ahogy ez a jelentés illeszkedik a *Kóbor Tamás* szövegébe is. De a *vétek* főnév előfordulása egy korábbi Arany-szövegben talán még érdekesebb. A *Rózsa és Ibolya* (1847) című „népmesében” – amely műfajában közel áll a *Kóbor Tamáshoz* – így számol be az elbeszélő a boszorkány átkáról, amikor Ibolya átlépi Tünderország határát:

Mennyi ocsmány szitkot, átkot monda rája,
Még ezen felül is, álnok mostohája!
Istent is káromló, ördögös szavakat, –
Vétek volna könyvbe leírni azokat.⁷²

Arany megfogalmazása itt a saját (későbbi) műfordításával cseng össze: a *Kóbor Tamás* „Hogy elsorolni vétkelem” sora és a „Vétek volna könyvbe leírni azokat” egyaránt a legvégső határátlépésre, a blaszfémiára utal. Sokatmondó, hogy mind Arany, mind Burns meséjében az archaikus, népi világ és a modernitás határát mágikus erők őrzik, és mindkét szöveghely kapcsán felmerül a könyvnyomtatás rendjébe való átlépés, s ezzel

69 Vö. DÁVIDHÁZI, *Romantic Cult...*, i. m., 161; Uő, „Isten másodszülöttje”, i. m., 185–190.

70 ARANY, *Kisebb költemények*, i. m., 316.

71 Uo., 118.

72 ARANY János, *Elbeszélő költemények*, szerk. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1952 (Arany János Összes Művei, 3), 16.

együtt a cenzúra kérdése.⁷³ Míg Burns esetében ez utóbbi leginkább a mű utóéletében válik láthatóvá (bár külön-külön mind a könyv, mind a csonkítás motívuma szerepel a versben), addig Arany meséje úgy teremti meg a szövegben a szóbeli eredet(i) fikcióját, hogy megjelöli, mi *nem* jelenhet meg nyomtatásban.⁷⁴ Ezáltal utal az egymással össze nem mérhető nyelvek és médiumok közötti váltásra, de a versben megszólaló hang ki-mondhatatlan „másikjára” is.⁷⁵ Ignotus Burns kapcsán majd hangsúlyozni fogja a szóbeliségben gyökerező népi kultúra és az irodalmiság kibékíthetetlen ellentétét: „De ha valaki Burnsöt például irodalmi angolra költené át: az sem járna jobban. Éppen, mert minden dialektus, míg irodalmi nyelvvé nem vált, már magában népi, tehát naiv, s minden irodalmi nyelv, bármint népiből emelkedett legyen irodalmivá, már magában ápolt, tehát nem naiv. Egészen más anyag, egészen más hangszer, – nem lehet belőle, nem lehet rajt ugyanazt kihozni.”⁷⁶ Arany fordítása ezzel szemben a Burns-vers népies, „naiv” hangját is összetettnek mutatja (akárcsak a saját „népmeséjének” elbeszélő szolamát): egy kulturális szabályhálón átszűrt, többé-kevésbé tudatosan megalkotott hangnak, ezáltal pedig közvetett módon a „könyvbe nem illő”, botránys elemről ad hírt.

Lévay és a „nép-nemzeti” kompromisszum

Hogy Arany fordítói eljárása cseppet sem volt magától értetődő, azt még világosabban látjuk, ha Lévay József csaknem húsz évvel későbbi fordításával vetjük össze. Lévay ugyanabból a Tauchnitz-féle kiadásból dolgozott, mint Arany (a jegyzeteivel ellátott példány ma a miskolci Herman Ottó Múzeum tulajdona),⁷⁷ bár 1892-es Burns-kötetéből egyértelmű, hogy más kiadásokat is jól ismert.⁷⁸ Azt is tudjuk, hogy Lévay ismerte

73 Hermann Zoltán mutat rá, hogy az átok Arany szövegében a könyvnyomtatással kerül figuratív kapcsolatba. HERMANN Zoltán, *Arany János: Rózsa és Ibolya = „De mi a népiesség...”: Tudományos tanácskozás*, szerk. SALLAI Éva, Bp., Kölcsey Intézet, 2005, 435–449, itt: 444. Lásd még Uő, *Egy irodalmi program allegóriája – Arany János: Rózsa és Ibolya = H. Z., Varázs/szer/tár: Varázsmesei kánonok a régiségben és a romantikában*, Bp., L'Harmattan, 2012, 194–206.

74 A hangsúlyozott közvetítettség (hipermediáció) éppen a közvetlenség illúzióját képes felkelteni; vö. Jay David BOLTER, Richard GRUSIN, *Remediation: Understanding New Media*, Cambridge, MA, MIT Press, 1999. Arany meséjét számos írásbeli és szóbeli variáns, valamint az Arany család mesemondó és -lejegyző gyakorlata szempontjából vizsgálja GULYÁS Judit, „Mert ha írunk népdalt, mért ne népmesét?": *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában*, Bp., Akadémiai, 2010 (Néprajzi Tanulmányok), 203–300.

75 Vö. a „másodlagos másság” tapasztalatával, mely a másik elképzelésének és megismerésének lehetetlenségéből származik. Sanford BUDICK, *Crises of Alterity: Cultural Untranslatability and the Experience of Secondary Otherness = The Translatability of Cultures: Figurations of the Space Between*, szerk. Sanford BUDICK, Wolfgang ISER, Stanford, Stanford UP, 1996, 1–22.

76 IGNOTUS, *Fordítás...*, i. m., 671.

77 Köszönettel tartozom a Múzeum munkatársainak, hogy a Lévay-hagyatékából rendelkezésemre bocsátották ezt a példányt.

78 A kötet elején közölt Burns-életrajz forrásai a szöveg szerint „A. C. Cunningham [!], Carlyle és Taine”. Lásd BURNS Róbert *Költeményei*, i. m., 5. Allan Cunningham 1842-es londoni kiadása (*The Complete Works of Robert Burns*) ma megtalálható Miskolcon a Lévay József Muzeális Könyvtárban – ez a kiadás nem tartalmazza a kérdéses négy sort.

Arany fordítását, mégpedig valószínűleg a megjelenése pillanatától: a Budapesti Szemle 1873-as száma ugyanis Lévy *Jó tanácsok* című versét közölte Arany *Kóbor Tamásának* szomszédságában (ebben a versben egyébként Lévy mintha épp Vojtina „tanácsait” fogalmazná újra, beleértve az őstehetség szatirikus ábrázolását is).⁷⁹ Burns-kötetének előszavában Lévy említi, hogy ismerte a fordítóelődök munkáját: „Aranytól vannak egyes darabok, Szász Károlytól számosabbak. Azok az én fordításomban is megtalálhatók, lehet, hogy kevesebb szerencsével, de az én fordításomban.”⁸⁰ Ez a megjegyzés mintha a szerénység mögött némi öntudatos rivalizálást sejtetne. Az, hogy ebben az esetben Lévy megtartotta az Arany János által adott címet, a szöveg néhány más jellegzetességével együtt, talán ennél is többet: a korábbi fordítás kijavításának igényét. (Lévy egyébként már-már kultikus tisztelettel írt Aranyról, különösen a „nagy előd” halála után, akinél csak nyolc évvel volt fiatalabb).⁸¹ Mindenesetre ebben a változatban a kérdéses négy sor nyomtalanul eltűnik a szövegből – azaz majdnem, Lévy ugyanis beilleszt három pontot a kihagyás előtti sor végére, bár ez így, félrevezető módon, inkább az elbeszélő elfúló hangjaként értelmezhető, mintsem a szerkesztő vagy a fordító beavatkozásaként.⁸² A Tauchnitz-féle szövegben rejlő ellentmondást tehát valóban kétféleképpen lehetett feloldani: Arany paradox módon kihagyott valamit (a zárójeleket), hogy helyreállítsa a szöveg egységét, míg Lévy a hozzátoldott három ponttal véglegecsítette a vers „megcsonkítását”.

Alexander Fraser Tytler a műfordításról írott esszéjében (1791) úgy érvelt, hogy a kifinomult ízlésű fordítónak joga van ahhoz, hogy a fordított szöveg kifogásolható részeit átírja vagy kihagyja, akár klasszikus művek esetében is.⁸³ Weissbort és Eysteinnson szerint, bár Tytler látszólag a fordítás „tökéletes hűségének” kritériumát hangsúlyozza, mégis ebben az alapvetően neoklasszicista rendszerben a fordító „a gyakorlatban egyfajta cenzorként működik”.⁸⁴ Elgondolkodtató, hogy a *Tam o’ Shanter* viszonylatában mind Tytler, mind Lévy a cenzor funkcióit is részben magukra vették, bár kerek egy

79 „Második szó: „Ne tarts rendet, / Légy, mint isten megteremtett, / Vidor materialista, / Egyszerű naturalista, / Töröl fakadt népies... / S dicsőség vár, csak siess. // Hajadat ne érje fész, / Légy fájdalmas kinézésű, / De ne fájjon azért semmi, / Tudj tivornyán inni, enni... / Igy élhetsz túl a siron, / Mint Petőfi, meg Byron.” LÉVY József, *Jó tanácsok*, BpSzle, 1873, 395–397, itt: 396.

80 BURNS Róbert *Költeményei*, i. m., 4–5.

81 Arany és a „nagy elődök” szerepét Lévy önreprezentációjában részletesen leírja PORKOLÁB Tibor, *Az (arany) középszer költője: A Lévy-recepció néhány sajátosságáról*, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 35–36(1997), 363–378. *Visszatekintés* c. memoárjában Lévy így fogalmaz: „költőnek is, embernek is ő [Arany] volt az én eszményképem. Síromig drága kincsül őrzöm annak emlékét, hogy én őt közelről, közvetlenül sokáig ismerhettem, becsülhettem, szerethettem és hogy azt a ragaszkodást és rokonszenvet irántam a maga módja szerint ő is viszonzta.” LÉVY József, *Visszatekintés*, szerk. BALÁZS Győző, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1988 [1935], 28.

82 „Térd-kötöt, mely gyermeket veszte; / Kést, mely egy apa torkát metszte, / Kivégéz őt saját fia, / A kesnyelen van őszhaja... / S több szörnyű dolgot szerte szórva, / Mit megneveznem is bűn volna.” LÉVY, *BURNS Róbert költeményei*, i. m., 493.

83 Tytler egyik példája erre Pope Homérosz-fordításából való, ahol Pope egy „oda nem illő” testi utalást hagy el. Alexander TYTLER, i. m., 56.

84 *Translation: Theory and Practice. A Historical Reader*, eds. Daniel WEISSBORT, Astradur EYSTEINSSON, Oxford, Oxford University Press, 2006, 188. Lásd még erről VENUTI, i. m., 72.

évszázad és persze jelentős földrajzi és kulturális távolság választja el őket egymástól.⁸⁵ Michael Holman és Jean Boase-Beier kifejezésével: mindketten „kapuőrök”, akik „felügyelik, mi jöhet be és mi marad kívül egy-egy nyelvi-kulturális területen”.⁸⁶ A párhuzam azt is láthatóvá teszi, hogy a Lévay által oly nagyra értékelt és szorgalmasan gyakorolt népies vagy népnemzeti irány bizonyos jegyeiben a klasszicizmussal osztozik.

Porkoláb Tibor Lévaynak a Budapesti Szemlében megjelent kritikái alapján pontosan megmutatja, hol húzódnak a „természetesség” határai ebben a poétikában. Közben Lévay a keresetlenséget az egyik legfőbb értéknek nevezi (amikor például Arany és Burns műveiben csodálja), azt már rendszerint kifogásolja, ha a „természet” túl közelre merészkedik: „Sok szabad a költőnek, de nem minden. Nem mind szép az művészileg, a mi önmagában természetes” – idézi Porkoláb az Erdős Renée-ről szóló kritikát. Az *Irodalmi lelkiismeret* című értekezés (1864) részletesebben is kifejti:

S vajon megbirja-e, szembetünő kár nélkül, a mi társadalmi, morális miveltségünk e merészen túlzó rajzokat, melyekben az utolsó figefa-levél is lefosztatik az élet alakjairól? vajon nem illan-e el az élet költészete, ha többé ritka fátyolt sem hagyunk azon eszméken és tárgyakon, melyeknek érdekét sok tekintetben éppen a titok fátyola fokozá?⁸⁷

*Kóbor Tamás*ában Lévay a legsűrűbb fátyol elvét alkalmazza, amikor három ponttal kitakarja a Tytler által is kritizált négy sort (igaz, erre a Tauchnitztól eltérő kiadások is felbátoríthatták). De a „figefa-levélre” is találunk példát: a narrátor nadrágját mellénynek fordítja, épp abban a részben, ahol csinos fiatal lányokról fantáziál: „Itt a mellényem hamarjában, / – Jó fajta kék plüs hajdanában – / Od’ adnám az egyetlen kincsem, / Hogy őket egyszer megtekintsem”.⁸⁸ Erre a módosításra már a glasgow-i irodalmár William Jacks is felhívta a figyelmet, amikor nemzetközi fordításantológiájában Lévay fordításait kommentálta (összességében egyébként pozitívan).⁸⁹ Az Erdélyi Múzeum kritikusa Lévay védelmére kelt azzal, hogy a magyar költő nem ismerhette Burns összes tájnyelvi kifejezését.⁹⁰ Arany azonban könnyedén felülemelkedett ezen a nehézségen: az ő fordításában a megfelelő ruhadarab szerepel, egyértelmű szexu-

85 Tytler fordításelméleti írása J. S. Holmes szerint a teljes 19. század folyamán, de még a 20. században is befolyással bírt. Idézi *Translation: Theory and Practice*, i. m., 189. Lévay egy alkalommal hivatkozik Tytlerre mint történetíróra: LÉVAY József, *Régi skót balladák és a vándordalnokság* (Értekezés), Szép-irodalmi Figyelő, 2(1862)/1, 1–4; 2(1862)/2, 17–20, 2(1862)/3, 33–36, itt: 18.

86 Michael HOLMAN, Jean BOASE-BEIER, *Introduction = The Practices of Literary Translation: Constraints and Creativity*, eds. Jean BOASE-BEIER, Michael HOLMAN, Manchester, St Jerome Publishing, 1999, 1–19, itt: 11.

87 PORKOLÁB, Lévay, *a kritikus*, i. m., 623. Az erotikus irodalommal szembeni korabeli attitűdről és a Gyulai által kizárt Új Nemzedék stratégiájáról lásd CSÁSZTVAY Tünde, *A him veréb és a pillangó* (Az akadémikus és az erotikus irodalom harca a XIX. század utolsó harmadában), Holmi, 15(2003), 477–493.

88 LÉVAY, Burns Róbert költeményei, i. m., 493–494.

89 William JACKS, *Robert Burns in Other Tongues: A Critical Review of the Translations of the Songs & Poems of Robert Burns*, Glasgow, James MacLehose and Sons, 1896, 297. Jacks megjegyzéséről lásd még BOGÁR, i. m., 296.

90 KR. L., *Burns költeményei fordításban* (Robert Burns in Other Tongues), ErdMúz, 13(1896)/4, 185–186, itt: 185.

ális töltettel: „Ezt a »többsincs« nadrágom is, / Mely egykor volt kék bolyhu *plüsh*, / Leadnám czombomrul, le, csak / Hogy egyszer rámpillantsanak!”⁹¹ Ha máshonnan nem is, Lévy innen biztosan megérthette, miről van szó; mi több, Burns „dialektusa” Magyarországon sem volt teljesen hozzáférhetetlen. Egy 1886-os kiadású *Angol-magyar Nagyszótár* külön függelékben adta meg a „Scott Walter, Burns Robert és más skót írók műveiben előforduló tájszók” magyarozatát, és a versben szereplő kifejezésnél ez olvasható: „Breeks (= breeches), s. pl. *nadrág*”.⁹² Mindez azt mutatja, hogy Lévy nagyon is jól tudhatta, miről szólnak ezek a sorok, és *éppen ezért* tarthatta szükségesnek a változtatást. Érdekes megjegyezni, hogy Shakespeare-fordításai (talán épp a Shakespeare Bizottság már idézett irányelvei miatt) mintha kevésbé volnának szemérmesek: a *Vízkereszt* első felvonásának harmadik jelenetében például a minimum sikamlós „kúrozzad” kifejezés játszik kulcsszerepet.⁹³

Ennek fényében megkockáztatható a feltevés, hogy Lévy számára Burns tisztasága különösen is fontos lehetett. Ha megnézzük a teljes fordításkötetet, láthatjuk, hogy Lévy kapuőri tevékenysége nem esetleges, hanem szisztematikus, kezdve a lefordítandó versek kiválasztásával. A *Bevezető*ben leírja, hogy ebben egyrészt az „ízlés” vezette, másrészt igyekezett elkerülni a Burns korában aktuális vallási illetve politikai csatározásokra vonatkozó szövegeket, hiszen ezek tulajdonképpen „a költő lantjára” sem voltak érdemesek.⁹⁴ Jól egybevág ez a megbékélés vagy kiengesztelődés morális-esztétikai normájával, amelynek hangsúlyos jelenlétét a 19. század második felének kritikájában Dávidházi Péter írta le, s amelynek hatását Porkoláb Tibor Lévy kapcsán is kimutatta.⁹⁵ Valószínűleg ennek az eredménye, hogy a *The Holy Fair*, a *To a Louse* és a *Holy Willie’s Prayer* című verseket Lévy kihagyta (utóbbi a brit kiadásokban is csak az 1890-es években jelent meg teljes szöveggel),⁹⁶ csakúgy, mint a politikailag radikális *The Tree*

91 ARANY, *Kisebb költemények*, i. m., 316.

92 Franz de Paula BIZONFY, *English-Hungarian Dictionary* / BIZONFY Ferencz, *Angol-magyar nagyszótár: Második, Scott Walter, Burns Robert és más skót írók műveiben előforduló tájszók magyarozatával bővített kiadás*, Bp., Franklin-Társulat, 1886, I, 473.

93 William SHAKESPEARE, *Vízkereszt vagy a mit akartok*, ford. LÉVAY József = *Shakspeare színművei: Fordítják többen*, bev., jegyz. CSIKY Gergely, jav. kiad., Bp., Ráth Mór, 1886. Köszönöm Pikli Natáliának, hogy felhívta erre a figyelmemet.

94 „Nemcsak a fordítás rendkívüli nehézségei, hanem olykor izlési tekintetek, majd a költőnek helyi, személyi, vagy korviszonyaira való speciális vonatkozások is visszatartottak. Azok a vallási, felekezeti villongások, melyekbe Burns is belevegült műzsjával, valamint nem voltak érdemesek a költő lantjára, úgy az azoktól írott polemikus és satirikus versek sem bírnának különös érdeklődéssel a magyar olvasó előtt. Épen úgy azon versek sem, a melyek ama kor irodalmi, vagy részben politikai vitáira vonatkoznak.” LÉVAY, *Burns Róbert Versei*, i. m., 3–4. Péterfy Jenő már a Budapesti Szemle számára írt cikkében megjegyzi, hogy „Burns [...] némileg csonka marad satirikus s polemikus versei nélkül, melyek némelyikében egész ereje meglátszik; de Lévy szelidebb, szemléldöbb műzsjája ezeket már kevésbé szerette.” [PÉTERFY], *Burns Róbert költeményei*, i. m., 165.

95 PORKOLÁB Tibor, *Lévy, a kritikus*, i. m., 619. Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum, 1994, 82.

96 A *Holy Willie’s Prayer*ről és általában Burns 19. századi angol cenzúrázásáról: Gerard CARRUTHERS, *The Word on Burns = Robert Burns in the Twenty-First Century*, eds. Johnny RODGER, Gerard CARRUTHERS, Dingwall, Sandstone Press, 2009, 25–37, itt: 31.

of Liberty és a *The Jolly Beggars* című műveket (bár utóbbi kettő fordítását Lévay 1909-re elkészítette – a jelek szerint komoly nehézségek árán).⁹⁷ Itt-ott a Tauchnitz-féle kiadásban „nem” vagy „nem kell” bejegyzéssel jelölte az elutasítandó verseket.⁹⁸ Ezekben a döntésekben minden bizonnyal többféle szempont vezérelte, de az gyanítható, hogy Burns szabadkőműves versét (*The Farewell to the Brethren of St. James's Lodge, Tarbolton*), illetve több politikai versét (pl. *Ye Jacobites by name*) tematikai okokból jelölte „nem”-mel. Ironikus módon ugyanezt a minősítést kapta a *Jeannie's Bosom* című dal, melynek beszélője a politikától elfordulva a szerelemben keresi a királyságát.

Lévay Burns-képét bizonyos mértékig szükségszerűen meghatározták a nemzetközi recepció jellegzetességei: azok a szövegkiadások, amelyek G. Ross Roy megfogalmazásában „nem riadtak vissza attól, hogy Skócia bárdjának a száját megmossák”,⁹⁹ és azok az értelmezések, melyek Andrew Noble szerint „kiherélték” Burns költészetét.¹⁰⁰ Lévayra a legnagyobb hatást a viktoriánusok közül Carlyle esszéje tette – ezt az írást maga is lefordította (bár korábban már többször megjelent magyarul), s a Burns-kötettel azonos évben adta ki.¹⁰¹ Mindezzel együtt Lévay Burnshöz kötődő munkásságában jól kitapinthatók a saját poétikai és ideológiai céljai. Hatvány Lajos jegyzi meg: „Burns, a természet vadvirága is megszeli, ő, de mennyire, a miskolci kedves kertész gondjaiban”.¹⁰² A metafora különösen találó, hiszen egyszerre idézi meg Petőfi programversét, *A természet vadvirágát*, miközben talán Burns *To a Mountain-Daisy* (*Egy százszorszépre*) című népszerű elégiájára is utal. Lévay ez utóbbit nemcsak lefordította, de 1905-ben egy saját költeményben újra is írta, *Virág a fal tövében* címmel.¹⁰³ Abból, hogy ez az önreflexív, *ars poetica*-típusú vers inkább Burnshöz, és nem a magyarul sokkal ismertebb Petőfi-szöveghez áll közel, már következtethetünk bizonyos hangsu-

97 Naplójában Lévay visszatérően panaszkodik a *The Jolly Beggars* nehézsége miatt; pl.: „Most éppen Burns híres költeményének, *A víg koldusoknak* fordításával küzdök Görgei és Gyulai buzdítása folytán. Felette nehéz munka, az eredetihez híven magyarul adni szinte lehetetlen. Előre látom, hogyha bevégezhetem is, elégedetlen leszek vele sok-sok fogyatkozása miatt. Lírai darabjaival könnyebben boldogultam; ez az éles jellemző elbeszélés nem hasonlítható azokhoz.” *Szentpéteri üres fészek: Lévay József naplója*, szerk. PORKOLÁB Tibor, Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum–Miskolci Egyetem Textológiai Műhely, 2001, I, 263–264. A fordítások végül Lévay *A múzsa búcsúja* c. kötetében jelentek meg (Bp., Franklin-Társulat, 1909), *A víg koldusok* pedig ezt megelőzően a Budapesti Szemlében is (1908).

98 ZIMÁNYI Katalin, *Lévay József műfordítói munkássága*, A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 26(1989), 174–179, itt: 176.

99 ROY, i. m., 131.

100 Vö. Andrew NOBLE, *Introduction = The Canongate Burns*, eds. Andrew NOBLE, Patrick Scott HOGG, Edinburgh, Canongate, 2001 (Canongate Classics, 104), xlv–lxxxviii.

101 CARLYLE, *Burns*, ford. LÉVAY József, Bp., Franklin-Társulat, 1892. Lásd még: CARLYLE, *Burns – Írói jellemrajz*, ford. SZÉKELY József, BpSzle, 3(1865)/8–10, 380–416; *Burns Róbert*, ford. KOLTAY Virgil, Győr, Egyetemes Könyvtár, 1889.

102 HATVANY Lajos, *Lévay József* (1918) = H. L., *Irodalmi tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1960, II, 100–111, itt: 108. Idézi PORKOLÁB, *Az (arany) középszer költője*, i. m., 374.

103 LÉVAY, *A múzsa búcsúja: Költemények*, Kiadja a Kisfaludy-Társaság, Bp., Franklin-Társulat, 1909, 142–143. A Burns-verssel való kapcsolatot Voinovich Géza is említi: VOINOVICH Géza, *Lévay József*, BpSzle, 146/412(1911), 125–134, itt: 127.

lyokra. Míg Petőfi beszélője tulajdonképpen botrányos módon a „természet vadvirága” nevében szól, Lévaynál csakúgy, mint Burnsénél, a növény megszólításával találkozunk – bár a beszélő egy ponton hasonlóságot állapít meg virág és „egyszerű bárd” között. Ugyanakkor a Burns-vers világát is érdekesen változtatja meg Lévay: amíg Burns az elemeknek kitett vadvirágot megkülönbözteti a falak tövében nyíló, védett kerti növényektől (19–24. sor), addig Lévay egy kerti fajtát választ („árvácska”), mely észrevétlenül az eresz alatt, a fal tövében virul. Mindennek nyilvánvaló allegorikus jelentése van: Lévay virágja egyszerre különbözik kultivált „testvéreitől” („Kik úri kertben díszlenek”) és a vadvirágoktól („lombos erdők zöld pázsitján / Vadon sereglenek”). A vers tehát egyszerre tart távolságot a magas és az alacsony regiszterektől, és ily módon tökéletes megfogalmazása a 19. század utolsó évtizedeiben már igencsak akadémikussá váló népnemzeti irány stílárís kompromisszumának.

Az idealizált, gyengéd Burns fontos nemzetközi mintaként szolgálhatott ebben a konstrukcióban, és a jelek szerint nemcsak Lévay számára. 1870-ben Szana Tamás (a Petőfi Társaság titkára) Burnst „csupán népköltő”-ként írja le, „de a szó legnemesebb és legtisztább értelmében”: „A mű- és népdal közti különbség nála alig érezhető s éppoly kevésbé kacérkodik a bölcsészi gondolatmélységgel, mint az erőszakolt naivsággal és népiességgel, mely könnyen válhatik köznapivá és póriassá.”¹⁰⁴ Szana itt, miközben nem veszi észre Burns költészetének a felvilágosodáshoz kötődő spekulatív rétegét (amit a morálfilozófus Dugald Stewart Burns kortársaként még felismert),¹⁰⁵ figyelmen kívül hagyja a versek „pajkosságát” is,¹⁰⁶ és paradox módon azért dicséri őket, mert nem *túl* népiesek. Ez a logika megegyezik Lévay versének logikájával, amely azért preferálja az árvácskát, mert sem nem *túl* vad, sem nem *túl* kultivált.¹⁰⁷ Miután ilyen módon minden oda-nem-illő elemet kizárt, Szana végül kijelenti (a Grimm fivérekét parafrázálva), hogy Burns dalai „éppoly otthonosak a kunyhókban, mint a palotákban”.¹⁰⁸ Hogy a versek ilyen széles körű népszerűsége esetleg nemcsak természetes tisztaságuknak köszönhető, hanem például az azokat közreadó (vagy épp visszatartó) szerkesztők, fordítók és kritikusok munkájának is, nem merül fel Szana szövegében. Még sokatmondóbb, hogy Lévay, aki maga is tevékenyen részt vett Burns megtisztításában, írásaiban mégis „gyengéd” és „kiengesztelő” költőt emleget, aki sokkal kevésbé radikális, mint a „forrongóbb, szilajabb és erőszakosabb” Petőfi.¹⁰⁹

104 SZANA Tamás, *Nagy szellemek. Leopardi. – Poe Edgar. – Burns. – Tegner. – Heine. – Lenau*, Pest, Aigner Lajos, 1870, 64–79, itt: 78.

105 Stewart véleményét Carlyle is idézi, s így Magyarországra is eljutott, mégis visszhang nélkül maradt.

106 Vö. ugyanebből az időszakból: BARÁTH Ferenc, *Burns, a pajkos* [1872] = B. F., *Irodalmi dolgozatok*, Bp., Franklin-Társulat, 1895.

107 Voinovich Lévay versével kapcsolatban azt is megjegyzi, hogy Burns művénel jóval kevesebb reflexiót tartalmaz. VOINOVICH, *Lévay József, i. m.*, 127.

108 SZANA, *i. m.*, 79. A Grimm fivérektől kölcsönzött motívum Erdélyi Jánosnál is előfordul, vö. Csörsz Rumen István, *A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai*, ItK, 118(2014), 611–628, itt: 611. A toposzt használta Carlyle is, aki szerint Burnst még halála után ötvenegy évvel is olvassák, „betűszerinti értelemben palotától a kunyhóig”. CARLYLE, *Burns*, ford. LÉVAY József, *i. m.*, 17.

109 LÉVAY, *Burns Róbert. (Kivonat Lévay József et. június 1-én tartott székfoglalójából)*, AkadÉrt, 20(1891), 479–485, itt: 484. A Petőfi–Burns összehasonlítás Lévay Petőfivel szembeni kifogásait is megmutatja:

Lawrence Venuti nemzet és fordítás összefüggéséről szóló cikkében azt írja, a műfordítás egy olyan folyamat során hoz létre nemzeti identitásokat, melyben „a szubjektum nemzetiként definiált kulturális javakkal azonosul, és ezáltal lehetővé teszi a nemzeti közösségben való önfelismerést. Az a tény, hogy a kérdéses javak olyan formákat és témákat, szövegeket és kultúrákat is magukba foglalnak, melyek »idegensége« nem tagadható, háttérbe szorul a látszólag homogén nemzeti identitással való elképzelt azonosulás során”.¹¹⁰ Ez a leírás jól illik Lévay Burns-fordításaira: ezekben egy idealizált saját hang szólal meg az idegen szöveg segítségével. A vállalkozás sikeréhez szükséges volt egyrészt a Burns-korpusz megtisztítása, másrészt egy lehetőleg egységes magyar népies hang megalkotása is, amelyen a gyengéd Burns megszólalhatott, és amelyet sajátként ismerhetett fel a befogadó közösség.¹¹¹ Ahogy a *Kóbor Tamás* esetében láttuk, Lévay kész volt Burns fantáziáját cenzúrázni, méghozzá egy másik fantázia, a tiszta és homogén népnemzeti hang megalkotása érdekében.

Burns jelentősége a magyar népiesség, illetve a népnemzeti irodalom tájékozódásában világosabbá válik, ha Lévay közeli munkatársa, Gyulai Pál írásaihoz fordulunk. Gyulai nemcsak Arany *Kóbor Tamását* közölte a Budapesti Szemle szerkesztőjeként, de Lévay számos Burns-fordítását is. *Két ó-székely ballada* című fontos tanulmányában pedig talán nemcsak Toldy Ferencsel és Kazinczy Gáborral vitázik (bár ez a vita az érvelés alapja), de mintha Lévay egy korábbi cikkére is reagálni igyekezne; mindkettő Arany Szépirodalmi Figyelőjében jelent meg, néhány szám eltéréssel. A *Régi skót balladák és a vándordalnokság* (1862) című írásában Lévay részletesen bemutatta azt a Percy püspökkel kezdődő folyamatot, amely a skót balladakincs megbízható kiadásához vezetett, végül pedig a magyar viszonyokról is szót ejtett: „Ily teljes gyűjteményét, úgy szólván kincstárát szemlélve egy távoli nép hagyományos költészetének: nem kell-e fájó érzéssel gondolnunk saját körülményeinkre s felsohajtva kérdenünk: hova lettek nemzetünk régi dalnokvilágának alkotásai, hogy még töredékben is csak léha foszlá-

„Petőfi képzelete fellengzőbb és csapongóbb: de a Burnsé bővebb, élénkebb és fogékonyabb, valamint költészete általában naivabb, közvetlenebb s kiengesztelőbb. Még gyűlöltének és haragjának forrása is inkább szeretet és jóakarát: míg Petőfinek valamint szerelme és szeretete, úgy gyűlölete is lángból van. A verselés virtuozítására és zenei bájára nézve pedig a skót népdalnok bizonynyal túlhaladja magyar testvérét. – S ha ehhez vesszük, hogy Petőfi teljesen kiképzett irodalmi nyelvet talál készen költői erejének szolgálatára, míg Burnsnek úgyszólván magának kellett azt faragnia a skót-angol népnyelv sziklaköveiből; ha ehhez vesszük a két költő élete körülményeinek nagy különbségét: hajlandók vagyunk azon véleményre, hogy Burns saját helyzetéhez mérve, nem kisebb kincset hagyott örökölni népének, mint Petőfi a magáénak.” Uo.

110 Lawrence VENUTI, *Local Contingencies: Translation and National Identities = Nation, Language and the Ethics of Translation*, eds. Sandra BERMAN, Michael WOOD, serial ed. Emily APTER, Princeton–Oxford, Princeton UP, 2005 (Translation/Transnation), 177–202, itt: 180.

111 Hogy ez mennyire sikeres volt, arra bizonyíték HERMAN Ottó rövid munkája: *Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága*, szerk. SCHELKEN Pálma, Bp., Szépirodalmi, 1983. Herman gyűjteménye függelékben közölte a Burns-versekben előforduló madárfajokat – Lévay fordítása alapján. Lévay tehát Burns révén csatlakozott a nagy magyar triáshoz.

nyok juthattak azokból korunkig?!¹¹² Az ezt követő elmélkedések részben Kölcseyt idézik (a *Nemzeti hagyományokra* hivatkozik is a szerző), részben Aranyt (*Naiv eposzunk*). Végül sovány (?) vigaszként írja: „a régi dalnokvilág elveszett becses hagyományaiért sohajtva remélünk kárpótlást műköltészetünk folyvást emelkedő haladásában”.¹¹³ Gyulai tanulmánya itt veszi fel a fonalat, s a Kríza János által gyűjtött két ballada közlésével és részletes elemzésével mintha Lévynek is válaszolna: „Valami oly nemű zamat érzik rajtok, minő a Percy-féle ó-angol balladák, miért bátran reájok illeszthetni az ó-székely ballada tisztas czimét.”¹¹⁴ (Gyulai Krízát később majd a „magyar Percy”-nek nevezi.)¹¹⁵

De nagy ívű írásában Gyulai nemcsak a „régies maradványok”-ról elmélkedik, nemcsak a népmesék kiadásának kritikai normáit firtatja, és nemcsak az irodalom fejlődéstörténetét tekinti át madártávlatból. Fontos célja az is, hogy az irodalmi jelen számára kijelölje a követendő irányt, ehhez pedig már nem a régi balladákhoz, hanem többek között Burns költészetéhez fordul:

Azonban valahányszor megunja [az irodalom] az idegen nemzetek utánzását, vagy igen mesterkéltté válik, vagy a philosophia hektikájában fulladoz, koronként le-lehajlik megújodást, felfrissülést keresni a népköltészet ifjító forrásánál. Hogy többet ne említsek, Goethe a népköltészet hatása alatt teremtette meg a német dalt és balladát, Burns az ó-skót népköltészet karján lépett föl, végképp megbuktatta a francia iskolát, sőt Walter Scott, Moore, Byron az ő vállain emelkedtek, mert az ilynemű mozgalom, bárminek nevezzék is, nem a népköltészet utánzása, bár abból indul ki, hanem a phantasia győzelme a reflexio, a nemzeti szellemé az idegen iskolák felett, és többé-kevésbé visszatérés a tulhajtott vagy ferde elmélet és gyakorlat tömkelegéből.¹¹⁶

Gyulai álláspontja itt Herder véleményéhez áll közel: a népköltészet a megújulás forrása és feltétele a műköltészet számára, az utóbbi tehát nem „emelkedhet” (ahogyan Lévy írta) az előbbitől függetlenül vagy az előbbi kárára.¹¹⁷ Ám míg Herder számára az egyik legfontosabb inspirációt a múlt kódébe vesző ossziáni költészet jelentette, mely már csak töredékeiben ismerhető, addig Burns példája Gyulainál azt mutatja, hogyan épülhet egymásra a jelenkori költészetben nép- és műköltészet. Ez az egymásra épülés, sőt adok-kapok viszony meghatározza a tanulmányban népköltészet és műköltészet

112 LÉVAY, *Régi skót balladák...*, i. m., 35.

113 Uo., 36.

114 GYULAI Pál, *Két ó-székely ballada* = Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850–1904, Bp., MTA, 1927, 86–130.

115 „Az ó-székely balladák a melyeket Kríza részint gyűjteményében, részint a különböző folyóiratokban tett közzé, őt egész magyar Percyvé emelik. Valóban az angol püspök balladagyűjteménye nem becsesebb az angoloknak, mint nekünk a magyar unitárius püspöké.” GYULAI Pál, *Kríza János [1879]* = *Kríza János költeményei*, szerk. Kovács János, Kiadta a Kisfaludy-Társaság, Bp., Franklin-Társulat, 1893, 3–19, itt: 14.

116 GYULAI, *Két ó-székely ballada*, i. m., 101–102.

117 Gyulai kritikai pozícióját részletesen bemutatja S. VARGA Pál, *A népnemzeti irodalom fogalma Gyulai Pálnál*, Jelenkor, 45(2002), 805–817.

viszonyát (Gyulai megállapítja: a kettő *mindig* hat egymásra).¹¹⁸ Burns ebben a felfogásban a régi skót balladák és Byron *közt* közvetít, ezzel pedig megalapozza a további fejlődést. Az, hogy Gyulai a Budapesti Szemlében feltűnően sok Burns-fordítást közölt,¹¹⁹ mindenestre arra enged következtetni, hogy ezt a közvetítő funkciót a magyar irodalom szempontjából is fontosnak tartotta.¹²⁰ Ahogyan S. Varga Pál fogalmaz, Gyulai a műfordításban „azt a lehetőséget látta, hogy egy idegen szellemi termék oly mértékben a saját kultúra részévé váljék, mintha eleve ebben született volna meg”.¹²¹ Burns lírájának magyar nyelvű elsajátítása tehát elvileg egy olyan irodalmi nyelv kidolgozását szolgálhatta, melynek lényege a népi és a műköltészet kifejezőképességének összehangolása. Petőfi halála után, Arany epikája mellett, Burns líráját követendő példaként állíthatta a hazai irodalmárok elé.

Azt a Burns-képet, mely a *Két ó-székely ballada* narratívájából kiolvasható, persze nem a semmiből húzta elő Gyulai. Már a reformkorban megjelentek olyan magyar nyelvű áttekintések (gyakran külföldi tanulmányok fordításai), melyek szerint Burns az „angol” irodalom virágkorának elhozója. Macaulay sokat idézett változatában: ő Mózes, aki az ígéret földjére vezeti a népét (ezt Szana Tamás is említi Burns-portréjában). Gyulai tudta, hogy a „magyar Percy”, vagyis Kríza János volt Burns verseinek első magyar fordítója. Emlékbeszédében ki is emeli e fordítások sikerességét, és mélyebb szellemi rokonságot állapít meg Kríza és Burns között.¹²² Ezek mellett a népiesség másik nagy teoretikusa, Erdélyi János is felhívhatta Gyulai figyelmét Burnsre, illetve arra, hogy a skót költő magyar szempontból nem érdektelen. Erdélyi 1847-ben rövid recenziót közölt Eduard Fiedler skót költészeti antológiájáról.¹²³ A 19. századi kiadások

118 GYULAI, *Két ó-székely ballada*, i. m. Greguss Ágost a ballada kapcsán említi Burns szerepét: „Ennélfogva természetesen fogjuk találni, hogy a legsikerültebb balladákat s balladaféléket azon költők írják, kik főleg a népköltészet hagyományain növekednek, így az angolok között Burns, a francziák közt Béranger, a németek közt Goethe és Uhland, közöttünk Arany.” GREGUSS Ágost, *A ballada viszonyáról a népköltészethez*, Koszorú, 1(1865)/19 (máj. 7), 435. Köszönöm Korompay H. Jánosnak, hogy megosztotta ezt a hivatkozást.

119 Vö. BOGÁR, i. m., 293. Míg Bogár Judit 38 versfordítást számolt össze 1871 és 1900 között, én – Galambos Ferenc adatai alapján – 23 lapszámban találtam Burns-fordítást (gyakran egy-egy szám egyszerre több Burns-verset is közölt). Vö. GALAMBOS Ferenc, *A Budapesti Szemle írói és írásai: 1840., 1857–1864., 1865–1869., 1873–1944*, gépirat, Bp., 1955.

120 Közvetett, mégis figyelemre méltó bizonyíték Brassai Sámuel tanulmánya, mely szerint Gyulai Burnst a legnagyobb lírikusok egyikének tartotta. BRASSAI Sámuel, *Burns olvasása után (Nyílt level Gyulai Pálhoz)*, Fővárosi Lapok, 8(1871)/50, 230–231; 8(1871)/51, 234–235; 8(1871)/52, 238–239, itt: 230.

121 S. VARGA, *A népnemzeti irodalom...*, i. m., 810. Vö. még Gyulai 1883-as gondolatmenetével: „Csak mi, magyarok akarnánk elzárkózni, s eredetiségünk zsírjába fulladni? Mily gyermekes eszme, mily korlátozott felfogás! A fordításnak és átdolgozásnak elvi ellenzése nemcsak műveltségünknek ártana, hanem ártana nemzetiségünknek is, mert a fordítás a nemzetiségi eszme kifolyása, s gyengítése az idegen nyelv beolvasztó erejének.” *A fordításról = A műfordítás elveiről*, i. m., 240–246, itt: 243.

122 „Mintha a skót és székely költő szellemi rokonságban volnának egymással, mintha e két hegyi nép élete és költészete csak egymást másolná. Valóban alig volt valaki inkább arra hivatva, hogy Wordsworth és Burns költeményeit nyelvünkre fordítsa, mint Kríza. De mint annyi mást, ezt is abbahagyta.” GYULAI, *Kríza János*, i. m., 7.

123 *Magyar Szépirodalmi Szemle*, „Értesítő és Vegyesek”, 1847. jún. 27. = ERDÉLYI János, *Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek*, szerk. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Mundus Egyetemi Kiadó, 2003, 557–558; Eduard FIEDLER, *Geschichte der volksthümlichen schottischen Liederdichtung*, I–II, Zerbst, 1846.

között egyedülálló módon ez a válogatás Burnst nem iskolázatlan pórköltőként, hanem egy élő irodalmi hagyomány részeként ábrázolta.¹²⁴ Erdélyi a cikkben fel is hívja a figyelmet Skócia egy irigylésre méltó vonására: arra, hogy iskolarendszerének köszönhetően az irodalom nemcsak a kiválasztott kevesekhez, hanem a társadalom minden rétegéhez eljut. Ez volt, ami Burns fellépését is lehetővé tette,¹²⁵ s ennek köszönhető, hogy „[a] legújabb skót dalok nagy része folyvást népszerű; s úgy ismertetik az alrenden, mint a felsőbb rangúaknál; tehát közös jó mire joggal lehet büszke a skót”.¹²⁶ Ez a felfogás a Gyulaiéval áll összhangban, aki szintén nem azért emeli ki Burnst, mert visszatért volna a népköltészethez, hanem mert annak anyagát egy műveltebb irodalmi közönség számára is elfogadhatóvá és elérhetővé tette.

Erdélyi egy 1847-es cikkvázlatában is említi Burnst, hasonló összefüggésben. A *Magyar zenéről* elmélkedve így panaszodik: „Nincs a népnek költője, ki verset adjon szájába, mint Burns a Scotoknak, Béranger a franciáknak.”¹²⁷ Figyelemre méltó, hogy Erdélyi ebben az elejtett mondatban hogyan hangolja át a Burnsszel kapcsolatos korábbi sztereotípiákat. A reformkori tanulmányokban Burns még a leggyakrabban úgy jelent meg, mint aki szinte azonos a néppel. Egy 1837-es írás (egy német cikk fordítása) például így fogalmaz: Burns „nem csak az alsó néposztályhoz tartozott, hanem a’ neve alatt megjelent költemények’ nagy részét majd egészen majd stropháinként rangsorosai’ szájából vette ki”.¹²⁸ A „szájról szájra” terjedő költészet persze Erdélyi számára is nagyon fontos; épp ebben az időben jelennek meg a *Népdalok és mondák* (1846–1848) kötetei. Annál feltűnőbb tehát, hogy a skót költő az ő megfogalmazásában nem a nép szájából veszi a verseit, hanem a nép szájába adja őket. Vagyis Erdélyi itt már egy másodlagos szóbeliségről beszél, mely az irodalmiságon átszűrt, megemelt vagy megtisztított verset adja a paraszt szájába.

Az sem lényegtelen, hogy miért tartja Erdélyi nemcsak lehetségesnek, de kívánatosnak is ezt a cserét. Az imént idézett mondat előtt a fellelhető népdalok szövegére panaszodik. Érdekes módon, bár népköltési gyűjteménye kapcsán hangsúlyozza, hogy dallam és szöveg szorosan összetartoznak,¹²⁹ itt éppen össze nem illésük jelent problémát:

124 Fiedler gyűjteményének jelentőségéről lásd Paul BARNABY, Tom HUBBARD, *The International Reception and Literary Impact of Scottish Literature in the Period 1707–1918 = The Edinburgh History of Scottish Literature*, Vol 2, *Enlightenment, Britain and Empire (1808–1918)*, eds. Ian BROWN, Susan MANNING, Thomas Owen CLANCY, Murray PITTOCK, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2007, 33–44, itt: 40.

125 Az iskolarendszer fontosságát már James Currie *Observations on the Scottish Peasantry* (Megjegyzések a skót parasztságról) című írása kiemelte, amely nem sokkal a költő halála után, a Currie által szerkesztett Burns-kiadásban jelent meg. Erről lásd Nigel LEASK, „The Shadow Line”: *James Currie’s „Life of Burns” and British Romanticism = Romanticism’s Debatable Lands*, eds. Claire LAMONT, Michael ROSSINGTON, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2007, 64–79.

126 ERDÉLYI, *Irodalmi, színházi...*, i. m., 558.

127 ERDÉLYI, *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 276.

128 VAJDA Péter, *Pillantások időnk’ három fő literatúrájára*, Tudománytár – Literatura, 2(1837)/1, 259–270, itt: 261. (Forrása: Die Allgemeine Zeitung, 1836/257, 258, 259.)

129 Lásd T. ERDÉLYI Ilona, *A magyar irodalmi népiesség elméletének forrásvidéke = Nemzeti romantika és európai identitás*, szerk. CSÉVE Anna, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum és Kortárs Irodalmi Központ, 1999, 129–143, itt: 138.

Halljátok ama gyönyörű lejtésű, uj, uj, de mindig rokon hangfogatokba átmenő éneklést a hegyoldalon, az aratók felől, az urdolásoknál, mikor már egész nap izzadtak, a korcsmában, éji tüzeknél a mezőben. Az mind népdal. De ne kívánjátok érteni mit dalolnak, a versek többnyire semmire valók, vagy trágár beszéd, vagy illedelmetlen pajzánság; lány és legény ritkán énekelhetnek együtt.¹³⁰

Erdélyi tehát azért tartja szükségesnek a magyar Burns eljövételét, hogy a néphez nem méltó dalokat jobbakra cserélje. (Talán azzal is tisztában volt, hogy a skót költő néhány klasszikus dala trágár énekek finomított változata – bár azzal aligha, hogy ezzel párhuzamosan micsoda gyűjteményt halmozott fel obszcén versekből és dalokból.) A már említett recenzióhoz hasonlóan Erdélyi itt is számol a szociológiai tényezővel, az oktatás hiányával („mert ők szegények, iskolába soha nem jártak”) és a társadalmi rétegek közötti kommunikáció nehézségeivel („a közlekedésnek nincs csatornája, melyen a néphez az értelemhez szóló valami leszivároghatna a megírottakból”).¹³¹ Erdélyi szerint azonban a nép iskolázatlansága ellenére is képes tiszta alkotásokat létrehozni, de csak egy hosszú folyamat árán, melynek során a népi produktum időben és térben eltávolodik eredeti közegétől és (adódik a hegei terminus) külsővé válik. Ez által a közvetítés által „az irtott, isten tudja hol és kitől eret népdal annyi változáson vagy többen megy keresztül, mint a cukor, míg Indiából Kamcsatkába nem ér, hogy édes, édelhető legyen mindenkinek. A helyszerű otthoniasság, mint más helynek idegen elem, róla le simíttatik, s ez így megy, míg nem végre teljesen megtisztul.”¹³²

Milbacher Róbert nagyhatású monográfiájában a népiesség 19. századi megalkotását akkulturációs eljárásként írja le, mely a népi anyagot az elit irodalmi ízlés kíváncsihoz igazítja, s melynek során minden, ami oda-nem-illő (illetlenség, karneváli, groteszk elem), törlődik a szövegből vagy „póriasságként” kódolódik át.¹³³ Ismeretes, hogy Erdélyi a *Népköltészettről* (1842–43) című írásában elkülönítette a népköltészetet a „vad és természeti költészettől”, melyet elsősorban az „isméretlen új népek” vad táncaihoz kötött, ám amely a fejlődés későbbi szakaszában is „mindig megmarad, különösen az alnépnél mocskos és szennyes versekben kópék és betyárok nyelvén; ezek az ízlés előtt ízléstelenség, nekünk trágárság, s mint ilyen, úgy tartoznak a népköltészethez, mint aranyhoz a salak”.¹³⁴ Ahogy ebből is kitűnik, a népi elem Erdélyinél valóban megkeverülhetetlen érték és „alap”, de amelyet előbb meg kell tisztítani, vagyis létre kell hozni

130 ERDÉLYI, *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 276.

131 Uo. A szociológiai tényező (és az iskolázottság) szerepéről Erdélyi népdalfelfogásában lásd T. ERDÉLYI Ilona, *Erdélyi János (1814–1868)*, Pozsony, Kalligram, 2015 (Magyarok Emlékezete), 208.

132 ERDÉLYI, *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 276.

133 MILBACHER Róbert, „...földben állasz mély gyökökkel...”: *A magyar irodalmi népiesség genezisének vázlata*, Bp., Osiris, 2000. Lásd még Uő, *A népnemzeti program elméleti alapvetése: 1842 – Erdélyi János: Népköltészettről = A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007, 220–233.

134 ERDÉLYI János, *Népköltészettről* = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 101–109, itt: 104. A passzust Erdélyi korai, klasszicista beállítottságának példaként elemzi KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 203.

mint (arany)alapot. Ebben a folyamatban a szóbeliségből a könyvnyomtatás közegébe való váltás (úgy is, mint a külsővé válás egy formája) fontos szerepet játszik. A *Népdalok és mondák* második kötetében Erdélyi hangsúlyozza a nyomtatás formaadó szerepét,¹³⁵ az utóbbi időben pedig a kritika azt is megvizsgálta, miként rendszerezi, rögzíti és tisztítja meg Erdélyi szerkesztőként a gyűjtemény sokféle forrásból beérkezett anyagát.¹³⁶ Csörsz Rumen István többek közt megállapítja, hogy a „finomabb ízlésű, polgári közönségre számítva Erdélyi a kéziratokhoz képest mindig kerüli a szókimondó, trágár vagy obszcén részleteket”.¹³⁷ Az 1850-es évektől Erdélyi kritikája már azok felé a népiesek felé fordul, akik a népi elemek szelekcióját rosszul végezték el, s a lényegi (szellemi) alap helyett a pusztá külsőségekre építenek.¹³⁸ A kérdés persze az, hogy mi számít lényeginek, és mi a külsőség. Érdekes, hogy a nyelv és gondolkodás szoros összefüggését tételező Erdélyi a tájszólás használatát a költészetben mégis inkább külsődlegesnek tartotta, meghaladni való „helyszerű otthoniasság”-nak. Ennek oka az lehet, hogy az egységes magyar népszellem kifejeződését tekintette célnak (talán emiatt a *Népmesék és mondák* anyagát sem tájegységenként rendezte). A „kelmeiség” és a tájszólás negatív megítélése Burns recepciójára is hatással lehetett; bár 1834-ben Döbrentei Gábor a skót költő nyelvét még a palóc és a göcseji tájszólásokhoz hasonlítja,¹³⁹ a század második felének Burns-fordításaiban mégsem találunk könnyen lokalizálható tájnyelvi elemeket. A század végén Péterfy (már az eredmények ismeretében) eleve kizárja Burns „tájéjtés”-ének fordíthatóságát,¹⁴⁰ és persze ugyanerre jut Ignotus is.¹⁴¹

135 „Nálunk a népdaloknak, mivel nyomtatva egy kettőn kívül soha nem voltak, nincs még állapotott, bizonyos formája.” *Népdalok és mondák*, II, szerk. ERDÉLYI János, Pest, 1847, v.

136 CSÖRSZ, i. m.; GABORJÁK Ádám, *Nyomtatás, tér, lezárás?: Paratextualitás és mediatizáltság Erdélyi János népdalgyűjteménye kapcsán = A látható könyv: Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből*, szerk. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2006 (Klasszikus – magyar – irodalom – történet, 2), 277–316. Az utóbbi tanulmány fontos momentum, hogy megmutatja, a dalok nyomtatásban való közlését a korabeli olvasók gyakran *csönkítésnek* érzékelték.

137 Csörsz, i. m., 627. A tanulmány arra is kitér, hogy Erdélyi nem mindent cenzúrázott, sőt, olykor helyreállította a beküldők által finomított trágár részeket. Arról, hogy a gyűjteményt szókimondása miatt támadták, vö. KOROMPAY H., i. m., 203–204.

138 Erdélyinek a népiességről való gondolkodásáról, annak változásairól, részletes és árnyalt képet ad KOROMPAY H. János, *uo.*, 191–264.

139 „Majd a’ serdülő ifju verselni kezdett önmagától skot honja beszédejtésén, mely az Angolnak olyan, mint a’ magyarban a’ palócz vagy göcsei, németben a’ plattdeutsch, ’s az elébb nevetségesnek vett parasztos rest hangzatu nyelvet (*broad skotch*) figyelem tárgyává tévők lelkes érzései.” *Közhasznú esmeretek tára a’ Conversations-Lexicon szerint Magyarországra alkalmaztatva*, szerk. DÖBRENTÉI Gábor, Pest, Wigand Otto, 1834, II, 490.

140 „Mert Burns költeményei a legjobb fordításban is az eredeti savukból vesztenek, s a fordítónak a hiányt a maga vagyónából kell pótolnia. Már maga a skót tájéjtés pótolhatatlan; a mi így naiv, kedves; a tájszólástól fosztottan némileg eredetiségét veszti s néha az albumlap költészetétől alig tér el.” [PÉTERFY], *Burns Róbert költeményei*, i. m., 166.

141 Ignotus azonban megemlíti Rudolf Webert, aki cipszer nyelvre ültette át Burnst: „Viszont, ami Burnsöt illeti: Lévaznál nem volt szerencsésebb az én áldott emlékü hajdani német professzorom, Weber Rudolf sem, ki szépesi ember lévén, a Burns skót rigmusait cipszer-népnyelven s mértékben próbálta németre átültetni. Így sem ment, – az az elegancia hiányzott belőle, mely az angol nyelv minden változatában megvan, minél népibb.” IGNOTUS, *Fordítás*, i. m., 671. Burnst számos nem standard német nyelvváltozatra

Az Erdélyi 1847-es szövegében használt kereskedelmi metafora – a cukor szállítása Indiából Kamcsatkába – nemcsak a népdal megtisztulásának, de a fordítás országokon és kultúrákon átívelő gyakorlatának is találó leírása. Érdemes elgondolkodni, mi teszi ezt lehetővé. Burns magyar nyelvű elsajátításának vizsgálata azt mutatja, hogy – S. Varga Pál szakkifejezéseit kölcsönvéve – a horizontális akkulturációs folyamat (itt: az idegen nyelvű irodalmak elsajátítása) képes keresztezni a vertikális akkulturációt (a magas és a népi kultúra közötti kölcsönhatásokat).¹⁴² Ez azt jelenti, hogy a népi költészet felemelését, a „nemzeti szellem” méltó irodalmi kifejeződését szolgálhatja az idegen minták megfelelő (le)követése, hazai nyelven való újrateremtése is. Gyulaitól már láttunk példát erre a gondolatra, Korompay H. János pedig Erdélyivel kapcsolatban állapítja meg: „munkásságának egyik fázisában sem zárja ki egymást magyarság és európaiság”; mi több, a népiességről és az idegen hagyomány szerepéről való elmélkedései egyáltalán nem függetlenek egymástól.¹⁴³ T. Erdélyi Ilona hívta fel a figyelmet Erdélyi János balladafordításaira, melyek az „északi népek” költészetéből, többek között a skót balladából adtak ízelítőt a magyar olvasónak.¹⁴⁴ Az 1853-as kelmeiség-tanulmány pedig már összehasonlító vizsgálódást sürgetett, méghozzá „a »kelmeszerű költészet« vadhajtasai ellen”.¹⁴⁵ Az idegenséggel való találkozásnak tehát (fordítás vagy tanulmányozás révén) ebben az elgondolásban tisztító szerepe van. Érdemes idézni Erdélyi szavait ezzel kapcsolatban: „irodalmunkban talán legsikeresebb volna egészen átellenes művészeti világból kölcsönözni új elemet és irányt: s ez az északi, vagy skandinávi népköltészet tanulmányozása volna... Ha egyéb nem, az előadási hang a balladai menet már megérdemli, hogy a mi gyakran szétfolyó módjaink mellé elsajátíttassék”.¹⁴⁶ A keletiesként felfogott, túlburjánzó magyar irodalmat Erdélyi dialektikus felfogása szerint az északi hatás (amelybe a skandináv, a finn, de a skót költészet is beletartozik) fegyelmeztetebbé, letisztultabbá, bensőségesebbé teheti. A műfordítás, az idegen minták tanulmányozása ebben az elméleti keretben tehát nem valamifajta mellékszál, hanem olyan központi elem, amely egy öntudatos, tulajdonképpen klasszicizálódó népiességet tesz lehetővé.

lefordították, erről lásd E. BODAMMER, *German-Language Reception of Robert Burns in Austria = The Reception of Robert Burns in Europe*, i. m., 33–54. (Bodammer cipszer fordítást is említ, 47.)

142 S. VARGA Pál, *Akkulturációs stratégiák a 19. századi magyar irodalomban* = S. V. P., *Az újrászőtt háló*, i. m., 28–37.

143 KOROMPAY H., i. m., 197.

144 Erdélyi fordításában *A két holló* c. skót ballada az Arany által szerkesztett Koszorúban jelenik meg; ebben az időben fordítja Arany is a *Sir Patrick Spens* c. balladát. Ezekről lásd T. ERDÉLYI, *Erdélyi János*, i. m., 302–305; Uő, *Az észak-európai balladaköltészet és Erdélyi János* = T. E. I., *„Pályák és pálmák”*, i. m., 158–182. Kríza János is fordít skót balladát, méghozzá Burnstól (*Az árva lány*), vö. KRÍZA János *Költeményei*, szerk. KOVÁCS János, Bp., Franklin-Társulat, 1893, 171–172.

145 T. ERDÉLYI, *Erdélyi János*, i. m., 309.

146 A ballada „meneteléről” ír Arany is Pákh Albertnek szóló levelében (1853. febr. 6.): „én vandali módon jártam el az utánzásban. Nemcsak a szépen sántító trocheusokat cseréltem fel a kevésbé művészi népdalformával, nemcsak a mese helyén egészen újat költöttem: de ezenfelül a skót élet helyett magyar életet mertem vázolni; utánozván egyedül a ballada *menetelét*, ezt is csupán azért, mert népdalaink s egy-két igazán a néptől eredt balladáink folyamával bámulatosan megegyez”. A szöveg elemzését lásd S. VARGA, *Akkulturációs stratégiák...*, i. m., 35.

Hogy a fenti példákon túl miként játszott szerepet az idegen költők elsajátítása a magyar népiesség 19. századi elméleti kidolgozásában, termelésében és (ön)szabályozásában, további vizsgálódások tárgya lehet. Erdélyi elméleti iránymutatása után több évtizeddel Lévy egy letisztult népies hang megképezésére használja Burnst, bár ennek feltétele volt az előzetes megtisztítás, a skót költő „édessé, édelhetővé” tétele a magyar közönség számára. A fordítás ebben az esetben is vertikális akkulturációval járt együtt, melynek során Lévy létrehozta, kiválogatta a tiszta népiességet szolgáló magyar kifejezőkészséget, és ily módon a műfordítás maga is követhető példájává vált a népi költészetet irodalmivá nemesítő folyamatnak. Másfelől: a népies irodalom megalkotása általában véve is egyfajta (intermediális) fordítás, melynek segítségével a szóbeliségbe illeszkedő hagyomány átkódoltatik, ezáltal pedig olvashatóvá válik a polgári szalonok közönsége számára. Lévy fordítói gyakorlatának vizsgálata azt mutatja, hogy Burns költészetét pontosan ugyanazon a tisztítóberendezésen kellett átszűrni, mint ami a népiesség irodalmát is szabályozta. A szűrőrendszer persze nem kőbe vésett szabályok szerint működött: minden egyes szöveg, minden nyelvi megoldás esetében újra lehetett és kellett gondolni, mi számít valóban népiesnek és mi póriasnak, hol húzódnak a határok (ismét csak Erdélyit idézve) a „természetes” és az „illendő” között.¹⁴⁷ Arany János *Kóbor Tamása* ugyanakkor arra mutat példát, hogy a műfordítás a szűrő-funkció felfüggesztésével is járhat, vagyis (Deleuze fogalmához egy pillanatra visszatérve) a fordítás szökésvonalat nyithat két rendszer között. Aranynál a fordításszöveg köztes terében – az „angol” és a „magyar” irodalom fennhatósága alá csak korlátozottan tartozó senkiföldjén – helyet kaphat az a botrányos elem, mely egyébként sem az egyik, sem a másik kulturális térbe nem illeszthető.

147 ERDÉLYI, *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 276.

FRIED ISTVÁN

Szövegek érintkezése a komikai térben

Jókai Mór verses travesztái

Az Homér játékait
Játssza újabb tréfa itt.

(Csokonai Vitéz Mihály)¹

Teátrumba este felé
Az *Othellót* játszották,
S midőn magát ő meg-ölé
Igen nagyon katzagták;
S hogy ez *Aktus* úgy meg-tetszett,
Othellónak újra kellett
Kétszer magát meg-ölni.

(Szalkay Antal)²

Oh, értsd meg a szót, kincs, arany kínáljon:
Nyeréskedéssé szent imád ne váljon!

(Arany János)³

Aligha vitatható, az előszöveg(ek)re reagáló, jelentésében az átöltöz(tet)ésre utaló *travesztia*⁴ az összehasonlító irodalomtudománynak a genetikus érintkezések közé sorolt megnyilatkozásai közé tartozik. Dionýz Ďurišin ábrákban megjelenített rendszere szerint a „belső” kapcsolatokba sorolható, méghozzá a recepció differenciáló formáinak egyike, az irodalmi vitával, a paródiával, hozzátehetjük: a pastiche-sal együtt.⁵ Egy

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem professor emeritusa.

1 CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY *Összes művei*, I, *Költemények*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Bp., Osiris, 2003 (Osiris Klasszikusok), 83.

2 *Virgilius Énéássa*, kit Blumauer németre travesztált, most magyarosan SZALKAY Antal úr által öltöztetett, Bétsben 1892, 40. Az eredeti: Das Abends ward das Trauerspiel / Othello ausgeführt; / Als sich der Held erstach und fiel / Ward gräulich applaudiert. / Und weil sein Tod so rührend war, / So musste sich der arme Narr / Ein Paarmal noch erstechen. *Virgil's Aeneis* travestirt von BLUMAUER, Frankfurt–Leipzig, 1802, 21.

3 ARANY JÁNOS, *Kisebb költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951 (Arany János Összes Művei, 1), 298.

4 Az olasz *travestire*, a francia *travestir* az átöltöz(tet)és mellett azt is jelenti, hogy valaki/valami álruhát ölt.

5 DIONÝZ ĎURIŠIN, *Čo je svetová literatúra?*, Bratislava, 1992, 99–100, kiemelve a differenciáló befogadás polemikus voltát.

újabb német kézikönyv az *Imitatio*, *Dialogizität*, *Intertextualität* című fejezetben említi, azt állítván, hogy – szemben a műfajelmélettel, a toposzkutatással, amelyben a nyelvi képek és elképzelések, a közhelyek (*loci communes*) rendelkezésre álló készlete van összegyűjtve – a szövegbeli eljárásoknak egy más szintjén adva vannak olyan formák, amelyek kifejezetten más szövegekre utalnak: ilyen a paródia, a travesztia, a pastiche vagy a cento.⁶ Ezekben a formákban, amelyekben az előszöveg(ek)hez fűződő viszony mind történetileg, mind a hatás célját tekintve igen változatos, az adekvát befogadás szempontjából szükséges az „eredeti” felismerése és tudása, amennyiben nem kívánják, hogy a szöveg egy lényeges dimenziója elvesszen – erről van szó akkor, amikor Renate Lachmann az intertextualitást az értés/értelem létesítéseként nevezi meg. Ez a minőségi tényező mennyiségivel társul, minthogy a vonatkozások intenzitása a rejtett allúziótól, egyes idézetektől a szerkezeti felépítés teljes átvételéig terjedhet ki.⁷ A közvetlen szövegerintkezésen alapuló szövegköziség története a *Békaegérharc* révén az antikvitásban megkezdődött, s híven a „keletkezés” eseményéhez a kutatás a műfajelméletben, közvetlenebbül a heroikus-komikus eposzban, Csokonai találó kifejezésével élve, a „furtsa vitézi versezet”-ben találta meg létesíthetőségének aligha cáfolható indoklását. Egy másik vonulat még a „homéroszi” *Békaegérharc* „közvetlenség”-ét sem találta eléggé „közeli”-nek, a műfaji hasonlatosságokon túl kereste a maga történetét, amelyre mindenekelőtt a szintén évszázadokon keresztül ívelő travesztált *Aeneisek* példait hozta föl. Ezáltal, hogy ti. egy „eljárás” egy mű címébe került,⁸ kijelölte a maga lehetőségeit, meghatározta azt a nyelvi megoldást, amelynek segítségével kikülönülhet a rokon/hasonló művek közül, s nem utolsósorban tárgy, előadásmód, nyelviség hármasának konfrontálásában jelölte meg azt a mintát, amelyhez alkalmazkodni lehetett/kellett. Pontosabban: egyfelől megegyezett a rokon eljárásokkal abban, hogy az antikvitás egy, a mindenkori törzskanonba tartozó művéhez (elsősorban az *Iliász*hoz, illetőleg az *Aeneis*hez) képest jelölte meg tárgyát, amelyet a fenségést többszörösen megkérdőjelező előadásban kell közvetíteni, másfelől azonban szűkebbre szabta ezt a határt, legalábbis ami a verses epikát illeti, hiszen a cím két tagjával az eljárást (jelzőként) s az átöltöztetendő művet (*főnévként*) nevezte meg. S bár messze nem zárta ki a couleur locale időszerűsítő lehetőségét, a travesztált *Aeneisek* „nemzetiesítés”-ét (magyar, osztrák, ukrán stb. kortársi, közszokásokat megjelenítő, az anakronisztikussággal eljátszó előadásának változatairól téve tanúbizonyságot),⁹ jórészt megmaradt az „átöltöztetés”-en belül.

Valóban elképzelhetetlen az alaposabb megértés anélkül, hogy fel ne vetődjék a Vergilius-eposz megfelelő helye, jelenete, tárgyleírása, személyiségrajza. Mind a komikus eposzok, mind a travesztált *Aeneisek* elkülönítése jórészt külsőlegyes eszközökkel történik: egyrészt a *Békaegérharc* mintájára hasonlóan kisszerű események körül beszéli el

6 *Komparatistik*, hg. Evi ZEMANEK, Alexander NEBRIG, Berlin, 2012, 100–101.

7 *Uo.*

8 *Intertextualität: Formen, Funktionen, anglistische Fallstudien*, hg. Ulrich BROICH, Manfred PFISTER unter Mitwirkung von Bernd SCHULTE-MIDDELICH, Tübingen, 1985, 35.

9 Edith ROSENSTRAUCH-KÖNIGSTEIN, *Freimaurerei im josephinischen Wien: Aloys Blumauers Weg von Jesuiten zum Jakobiner*, Wien, 1975, 182–190, 190–195, 195–198.

a cselekményt, ilyen lehet például két város vitája egy elrablott vödör körül, csak hogy mind a verselést, a strófaformálást, mind a „küzdelem” tárgyát (másutt egy pulpitust) tekintve a szerző szabad kezet kap, szemben a travesztált *Aeneis* lényegesen kötöttebb formájával. Ennek okát röviden abban jelölhetnők meg, hogy a 18. század végétől kezdve elsősorban Aloys Blumauer osztrák változata tekinthető irányadónak (jöllehet jóval korábban is születtek ilyenek), a különféle magyar és szláv nyelvű átültetések (többnyire nem szoros fordítások) még eltéréseikben is a blumaueri modellhez igazodnak. Persze nyitott kérdés marad egy nem pusztán felületi elkülönítés elgondolhatósága, még inkább elválasztása a paródiától (amelyet a 20. században igencsak megkönnyít az irodalmi paródia népszerűsége, legyen szó költők/költészettípusok vagy műfajok paródiájáról – ez utóbbiak visszautalhatnak a komikus eposzban elgondolt „viszonyok”-ra). Még inkább foglalkoztathatta (volna) a kutatást, hogy mindkét esetben miért az eposz szolgált a nevetségessé tétel, az elhatárolódás, a kisszerűvé „alacsonyítás”, illetőleg az átöltöztetés célpontjaként. A cselekményesség, a cselekmény mint az olvashatóság „feltétele” minden bizonnyal szerepet játszik, de számításba vehető, hogy a hősköltemény a legfontosabb, leginkább elismert műfajok egyike volt, amelynek léte vagy nem-léte az irodalmi nemzeti tudat komfort- és/vagy hiányérzetét (is) befolyásolta. Ennek következtében itt lelhetett a legtöbb gúnyolnivalót a játékos kedvű („vidám természetű”) és a hivatalossággal legalább ezen a téren szakítani vágyó poéta. Az eposz átalakulása verses regénnyé szintén rokonítható azzal, ahogy a komikus eposzok deretorizáló, olykor alul-poetizáló, sőt az önreflexióval gazdagított változataiban szembesítik a gyarló hősök és tetteik köznapiságát az eposzi hősök állandó jelzőkben is megmutatkozó fennköltségével, heroizmusával, megszólalásaik pátoszával.

Ami a paródiában és a travesztiában közös: a rájátszás „intenciója”, amely a travesztiában a meghatározott, szinte egyetlen előszövegül megjelölt mű és a jelenkori (nemcsak, sőt talán nem elsősorban: irodalmi) viszonyok konfrontációjából fakad. Ez oly módon hasznosítja az előszöveg(ek) tapasztalatait, hogy az a „nemzeti” irodalmi tematikát (a travesztált *Aeneis*ek esetében az öltözködési, étkezési, társasági szokások, általában egy szokásrend beiktatását jelenti az *Aeneis* megfelelő epizódjának „helyére”) tegye jobban láthatóvá. Így például egyáltalán nem elképzelhetetlen Szalkay Antal travesztiájának ütköztetése Gvadányi verses epikájának némely locusával, míg a paródia – amellet, hogy a travesztiához hasonlóan szintén megjeleníthet nemzeti irodalmi tárgyat – egy egész világirodalmi sort, adott esetben a furcsa vitézi versezet „világirodalmát” emeli be a nemzeti irodalmi tudatba. A barokk eposzok ellenében például a „hétköznapi”, a rövidre behatárolt terek, a kisszerű figurák történetének eleve a humorosba torkolló jellegzetességeivel teremti meg a vitaszöveget, az „ellenének”-et. Míg a paródiában az irodalmi reflexió olykor (többnyire) erősebbnek bizonyul a külső események bevonásának igyekezeténél, addig a travesztiában (mert nincsen szükség az irodalmi szöveggel szemben megalkotott poétikára, hiszen az az *Aeneis* révén adva van) a szokásrendi színre állítás jóval produktívabbnak bizonyul az irodalmi vita esetleges megszólaltatásánál.¹⁰ A travesztia szinte minden esetben egy jól látható, könnyen

10 A szakirodalomban gyakran a *burleszk* címszó alatt található a paródia és/vagy a travesztia mint műfaji

meghatározható, sokak által ismert (éppen ezért jól felismerhető) előszövegre reagál, s nem rejti el azt. Az átöltöztetés olyan szövegolvasás, amely legalább annyira feltár, de legalábbis látni enged, mint elfed. Ami a travesztiában megsemmisülni látszik, a túl-retorizált olvasás, az értés-felismer(tet)és pátosza, és amit sugall: egy sokak által fontosnak, alapvetőnek tudott szöveg olyan előadása, amelynek iróniája vagy gúnya nem a szövegre irányul, hanem a szövegértés/értelmezés meghatározott módjára. Az időszerűsített, a panteonban elfoglalt helyéből kimozdított előszöveg nem veszít méltóságából, nem követődhet el a blaszfémia „vétsége”: jóval inkább egy magatartás-, s még inkább: olvasásmód válik/válhatik kétségesé. A travesztia valóban „átöltöztetés”, többé-kevésbé állandónak bizonyul a forma, s magába foglalhatja a terjedelmet, a versformát, a kifejezések sajátosságait, vagy csak annyira térhet el – például a versformától –, hogy a kettős ráismerés ne szenvedjen kárt. Ugyanakkor nemzeti vagy külföldi irodalmi-kulturális előszövegre reagáló travesztiák esetében könnyen elképzelhető, hogy az egyik esetben szorosabb, a másik esetben kevésbé szoros a kapcsolat. Az utóbbit tekintve fölmerülhet, hogy az „eredeti” vagy az átültetett szövegre vonatkoztatható-e az átöltöztetés. Ilyenkor fokozottan vonódik be a nemzeti irodalmi előzmény, s a travesztált alkotás magától értetődőleg lesz része a nemzeti irodalomnak. Több kérdést vet föl, ha nem csupán irodalom-, hanem nyelvközségbe (is) ütközünk. S ha a paródiának változatait vesszük szemügyre,¹¹ akkor érzékelhető, miként válik el a travesztia: a kritikainak mondott paródia egy mű (vagy műcsoport) problematikus helyeit célozza meg, például avultságát vagy hosszadalmasságát. A polemikus paródia a szerzőre is irányulhat, s oly módon teheti szóvá az alkotó és a mű gyengéit, hogy ezáltal a maga pozícióját erősíti. Egy tárgy komikusba fordíthatóságának demonstrálása a komikus (humoros) paródia sajátja, amely keveset tartalmaz a polemikus hévből. A travesztia esetében többnyire a korrajz vázolódik föl: kik azok és miért felelősek, hogy az átöltöztetendő mű „üzenetét” nem fogják föl, avagy önös módon, a maguk szűk körű hasznára értelmezik, tendenciózusan félreértik. Nem az író vagy a művet utasítja ki az irodalomból a travesztia (mint ez a polemikus paródia esetében nem egyszer szemlélhető), hanem a mű „félre”-olvasóit. Ők azok, akik megfosztják „szentség”-étől, súlyos mondandójától, a nemzeti (vagy világ-)irodalomban elfoglalt helyétől, ők szállítják le a fenségesből az alantasba. Már az antikvitásban megkezdődött a paródia kiterjeszkedése a műfajokra (Arisztophanész parodizálta Euripidészt, Lukianosz a mitológiát, a 18. században Richardson, Klopstock, Lessing és Goethe sem kerülhette el, hogy egy-egy művük ne váljék a paródia tárgyává, míg a travesztált *Aeneis* jódarabig megjelölte az előadás, a tárgyválasztás lehetőségét, amelyhez a travesztia szerzői többé-kevésbé alkalmazkodtak). A magyar irodalomban Csokonai jó hasznát vette Blumauer munkájának, míg hazai előzményekre – Szalkay átültetésétől eltekintve – alig támaszkodhatott, ellenben

változat. Vö. *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary History*, London, 1998, 99–100; Ross MURFIN, Supriya M. RAY, *The Bedford Glossary of Critical and Literary Terms*, Boston–New York, 2003², 45; Ulrich WEISSTEIN, *Einführung in die Vergleichende Literaturgeschichte*, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, 1968, 91–92.

11 Maria MOOG GRÜNEWALD, *Einfluss- und Rezeptionsforschung = Vergleichende Literaturwissenschaft: Theorie und Praxis*, hg. Manfred SCHMELING, Wiesbaden, 1981, 61–62.

a komikus eposzokból elvont tanulságokat a maga efféle törekvéseit alátámasztandó pontosan körvonalazta. Amit Csokonai hangsúlyoz, elsősorban a maga „furtsa vitézi versezeteit” segít értelmezni, elhelyezni a világirodalmi térben, általában rámutat a cselekmény és a hangvétel/tónus/előadás diszkrepanciájának szerepére, az ellentétpárok szerveződésének változataira. Meghatározott paródiafajták és a travesztia ezen a téren közös sajátosságokat mutat: „Comica epopoénak nevezzük azt az epopoeát, amelyben vagy a hős, vagy a viselt dolgok, vagy a poétai előadás elveszti a maga hősi nagyságát és tréfássá válik, hogy az olvasót nevetségesre fakassza”.¹² Csokonait követően *A helység kalapácsát* szerző Petőfi után Arany János költészetét (verses regényeit, kisebb lírai darabjait) elemezve merült föl a paródia, travesztia szerepe,¹³ hozzátéve, hogy a járulékosnak minősített, nem egészen komolyan vehető, ezért az egyéb művektől elkülönítendő, úgynevezett „alkalmi” költészetbe sorolás messze nem teljesen indokolt, a travesztia és/vagy a paródia teljes értékű műfajisága ellen nemigen hozható föl komoly érv: egy paródia akár „negatív” ars poeticaként funkcionálhat, ítéletet tartalmazhat a kortárs irodalomról vagy az előző generációéről; ellenben a travesztia társadalomkritikája éppen közvetettsége miatt érdemel(het) megkülönböztetett figyelmet. S bár a szerzők (esetleg) maguk is könnyű kézzel odavetett darabnak gondolták el (ez korántsem bizonyos), hatásában, befogadás-történetében több jelentőséghez juthat, mint amilyet talán szántak neki. Persze az egyes paródiák, travesztiák megjelenésének helye (például az, hogy élclapban tették közzé) szintén hatással lehet értékelésükre, bevonásukra a szerzői életmű megfelelő (?) helyére. Annyi bizonyos, hogy a (magyar) kutatás is megtette már a szükséges lépéseket, hogy a paródiák, travesztiák az eddigieknél inkább számba veendő műként tárgyalassanak.

Az utóbbi esztendők Arany János-kutatásai fontos kezdeményezéseket hoztak. Egyrészt annak hangsúlyozását, hogy az alkalmi versek, rögtönzések közé sorolt, azaz az adott esztendő verterméséről elválasztott darabok nem pusztán önéletrajzi jelentőségűek, jóllehet ez irányú érdekességüket sem szabad tagadni, hanem egy hagyomány továbbélését jelzik (s e téren Csokonai jó okkal megidézhető), valamint egy – a kánonból kiszorított – műfaj változásaira utalnak.¹⁴ Másrészt Arany nem kizárólag a töredékben hagyott *Szózat*-travesztiával¹⁵ lép be ennek a műfajnak magyar történetébe, hanem más művekre reagálva számot vetett a korábbi *Szózat*- és *Himnusz*-átöltöztetésekkel, amelyek az 1840-es években bukkannak föl. Kiegészítve a vonatkozó kutatásokat, az eddiginél jobban hangsúlyozandó az a tény, hogy Arany Vörösmarty-átöltöztetése

12 CSOKONAI, i. m., II, *Prózai művek*, 319.

13 TARJÁNYI Eszter, *Arany János és a parodisztikus hagyomány*, Bp., Universitas, 2013. Vö. még: BORBÉLY Szilárd, *A fikció historizálásáról* = B. Sz., *Árkádiában: Történetek az irodalom történetéről*, Debrecen, 2006, 188, 193–196.

14 Szilágyi Márton ennek jegyében készítette el kronológiai szempontú Arany-kiadását. Vö. ARANY János *Összes költeményei*, I, *Versek, versfordítások és elbeszélő költemények*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Bp., Osiris, 2003 (Osiris Klasszikusok).

15 ARANY János, *Zsengék, töredékek, rögtönzések*, s. a. r. VOINOVICH Géza. Bp., Akadémiai, 1952 (Arany János Összes Művei, 6), 173–174. A megírás feltehető évszáma nincs feltüntetve, a magam részéről a tematikai szempont érvényesítését kockáztatnám meg, így a *Hasadnak rendületlenül* című töredéket a *Rendületlenül* párdarabjaként gondolom el, óvatosan az 1859–1862 közötti évekre datálnám.

(igaz, névtelenül) Jókai élc lapjában jelent meg,¹⁶ az Üstökösben. A vers kitűnően beleil-
leszkedett az élc lap által kialakított, az 1850-es évek második felének, az 1860-nal indu-
ló évtized első felének irodalmi-társadalmi közgondolkodásába, amely nagymértékben
igényelte a paródiát, a travesztiát. Az elgondolkodtathat, hogy Arany miért burkolózott
a névtelenségbe új magyar költőjének „Vörösmarty-versbe” foglalásával; ugyanakkor a
közlés megengedi azt a feltételezést, hogy némi figyelemmel kísérte az élc lap számait,
s Jókai e téren kifejtett – üttörőnek mondható – tevékenységét. Éppen ezért produk-
tívna k bizonyulhat, ha Jókai munkásságának arra az eddig jórészt homályban maradt
szegmensére irányítjuk a kutatás érdeklődését, amely egyfelől a paródia és a travesztia
magyar historikumában számottevő szerepet juttathat az e munkálkodásáról nemigen
emlegetett írónak (talán leszámítva Tallérossy Zebulon és a politikus csizmadia által
létrehozott szociolektus meghonosítását), másfelől Jókai (irodalmi) műveltségét árnyal-
tabban láttatja, harmadrészt jelzi, mennyiben biztosított lehetőségeket e műfajokhoz az
adott időszak. Szalkay Blumauer-átöltöztetésének roppant sikerét a fennmaradt máso-
latok nagy száma igazolja vissza,¹⁷ ám nem utolsósorban az, hogy ennek szellemiségét
Csokonai (is) közvetítette Jókai, illetve (tegyük hozzá) Arany János számára.

Amellett természetesen nem lehet szó nélkül elmenni, hogy az 1840-es évek hason-
ló igyekezetével szemben Jókai élc lapja oly módon éltette a travesztiát¹⁸ és a paródiát,
hogy jól láthatóvá lett: az élc lapok címzettje a politika volt általában (a kezdettől fogva,
hiszen 1858-tól már valamivel szabadabban lehetett szólni, mint az 1850-es évek elején).
Kiváltképpen pellengérré állított bizonyos életvezetési terveket, megnyilatkozási for-
mákat, másképpen nevezve: beszédmódokat, összhangban Jókai epikai törekvéseivel,
melyek nem lényegtelen eleme volt a humoros „kisformák” beiktatása a terjedelme-
sebb epikai alakzatokba. Innen eredeztethető az a fajta anekdotikus elbeszélés, amely
Jókai zsánerképeinek kölcsönzött maradandó hatáspotenciált. Egyebekben az Üstökös
szívesen közölt anekdotákat, részint Jókai saját gyűjtéséből, részint az általa szerkesz-
tett lapokhoz küldött anyagból. Ami a szorosabb értelemben vett travesztiát illeti, e
téren Jókai feltehetőleg tájékozott volt az 1840-es esztendő k próbálkozásait tekintve.
Bár költészetének jelentősége természetesen nem mérhető prózaírásához, ennek a po-
ézisnek kiemelkedően fontos, érdekes darabjaiként tarthatjuk számon a travesztiáit.
Azokat, amelyekben a travesztia igényének megfelelően egyszerre reagál a kortársi
(nemegyszer napi) eseményekre, beiktatva az olvasmányok közé a megcélzott alapsző-
veget, valamint a tágabb jelentéshez juttatható, általánosabb érvényű, a közvetlen napi

16 Üstökös, 1862/11, 115. Ugyanebben a számban: „Megunja ám végtére az ember / Ezt a hosszas haza-
fiságot: / Kényelmetlen passzív ellenállást / S különösen a magyar nadrágot.” K-s M-n, *Nix über die
Kommodität*, uo., 113.

17 SZÉCHY Károly, *P. Horváth Endre és Blumauer*, ItK, 4(1894), 428–446; ILLÉSY János, *Szalkay Antal*, ItK,
8(1898), 1–26; PÓLAY Vilmos, *Blumauer travesztált Aeneise és hatása a magyar irodalomra*, Bp., 1904;
BÁNKI-HORVÁTH Sándorné BORBÉLY Mária, *Blumauer Aeneis-travesztiájának Szalkay Antal-féle magyar
átdolgozásához*, Acta Universitatis de Attila József nominatae: Acta Antiqua et Archaeologica, 11(1967),
klny.

18 *Az örült: Travestálás Petőfi „Örült”-jéről*, Üstökös, 1862/12, 191. Arany László idézésteknikája összetettebb:
„De – »mit nekünk ti zord Kárpát!« Ne járjuk / Kopár követ. Gyerünk alföldre le. –” ARANY László
Válogatott művei, s. a. r., jegyz. NÉMETH G. Béla, Bp., 1960, 181.

érdekeltségen túlmutató jelenségekre célozva, ilyenképpen némileg ellépve attól az eseménytől, amely travesztiára készítette. Jókai élcapszerkesztői és az élc lapban sűrűn, többnyire Kakas Márton álneve alatt (K–s M–n) publikált verseinek szerzői mivoltában alkalmi verseket írt; amíg a hazai politikai élet legfeljebb passzív ellenállásként jelenhetett meg, kevésbé konkrét történeteket verselve meg, az enyhülés rövid időszakában azonban túlnyomórészt erőteljes politikai vélekedéseket adott közre. Az elemzésre kiválasztott két vers pontosan érzékelteti az élc lap-poéta lehetőségeit: azt nevezetesen, hogy kevésbé és túlon túl jól ismert szövegemléket választva „alapszövegül”, miként kapcsolódik be a jelenkori tendenciákat ostorozó, az erkölcsi visszasságokat szatirikus éllel megjelenítő (nemcsak a magyar viszonyokat gúnyoló) alkalmi irodalomba,¹⁹ amelynek alkalomszerűsége azonban – éppen az „alkalom” kettős természete miatt – általánosabb közölnivalót is tartalmaz, ami az *egyes*, a *különös* és az *általános* goethe-i összefüggéséből következik. Jókai travesztiáiban a közvetlen szövegelőzmény korántsem rejtetten bukkan föl, hogy erre mintegy rátapadjon az az olvasásmód, amely az „eredeti” jelentőségét messze nem vonja kétségbe, sőt tanúsítja annak időszerűségét, időszerűsíthetőségét, méghozzá olyképpen, hogy az ironizáló és/vagy szatirizáló olvasással mintegy világra hozza a másképpen érthetőség lehetőségét. Ez egyben olyan (irodalmi) alakzat létrejöttéhez járul hozzá, melynek nem titkolt előzménye ugyanúgy a nyelvi műalkotás része, mint egyfelől az átoltoztatásban megvalósult szövegváltozat, másfelől nem csekély hangsúllyal szólal meg a mondottak *hogyanja*. Az „alkalom” kettős természete (nevezzük így: a közvetlen és a közvetett) itt nem egyszerűen verses formát kap, hanem az onnan kibontakozó gondolatmenet, a verselés, a belegondolt utalás(rendszer) egyként igényli az értelmezést. Olyan szövegérintkezési stratégiák bontakoznak ki, amelyek az irodalom szövedék voltát érzékeltetik, egy olyan típusú összetett, egymásra torló szövegváltozatot, amelynek során egymást erősítve érzékelődhet a szöveg színe és visszája, nem egyszer a fenséges és az alantas, a műfaji rendben szakrális szerepet betöltő és az e szerepből kibillenő effektus. Megterveződik továbbá a befogadás mikéntje, performanszba illő provokáció jelezheti a deretorizáló, deheroizáló „üzenet”-et. A reformkor műfaji példatárába sorolható *Szózat-* és *Himnusz-*travesztiák éppen azért legfőbb kevésbé sikerült előtörténetei a Jókai- (és Arany-)travesztiáknak, mivel a közvetlen és közvetett „alkalmiság” aránya, egymásra/ba épülése töredezett, ennek következtében nyelvükben sincs elegendő provokatív elem. Az „alkalom” többféle értelmezhetősége nem eléggé nyilvánvaló – vagy túlságosan nyilvánvaló. Miként Tarjányi Eszter²⁰ egy példájában látható: Fekete János 1855-ös verse, a *Barombél táblabíró szózata* az ügyetlen címadás mellett pusztán vagy elsősorban a kortárs ismeretére számít. Utalásait ma már csak történész-kutatók érthetik, akik tisztában vannak a reformkori restaurációk menetével, esetleg azok, akik Jókai *Kárpáthy Zoltán* című regényének cselekményében mélyednek el:

19 A régebbi típusú alkalmi költészetről vö. Wulf SEGEBRECHT, *Das Gelegenheitsgedicht: Ein Beitrag zur Geschichte und Poetik der deutschen Lyrik*, Stuttgart, 1977. A *Gebrauchslyrik* és a *Zweckdichtung* jól használható jelölések.

20 TARJÁNYI, i. m., 88–89.

Itt küzdenek a hős fiak
Csengernek hadai;
Itt törték be egymás órát [!]
Tyukodnak karjai.

Igaz, elmondható, hogy Jókai és Arany *Szózat*-travesztiáinak sincs kifelé vezető útja a magyar irodalomból, a „lefordíthatatlanság”-nak oly esete merül föl, mely szerint nem pusztán a szavak, a mondatfűzés, a költői képek és a történelmi vonatkozások sajátossága okozhatja, hogy egy esetleges fordításban a célnyelv számára erősen problematikus a megszólaltatás, hanem a kulturális hagyományokban, az „eredeti” nyelvi műalkotás hazai-anyanyelvi befogadás-történetét újragondolkodtató kontextusban jelelhető meg a megközelíthetatlenség oka. S ez nem feltétlenül egy meghatározott esemény versbe illesztése (a fentebb idézett részlet a sorsfordító történelmi küzdelmeket fordítja a reformkor kisszerű választási komédiáinak nyelvére). Jókai és Arany nemcsak ezen a módon látszik megközelíteni travesztiájával az alkalmiságot, a paródiától eltérően, meghagyva a fenségest, a szakrálist a maga tartományában, elragadva azonban a szerkezetet és a kifordítható utalásokat, így egy másik tartományba helyezve a versként funkcionáló tartalmat. A komikai irodalom történetének egy 18. századi rendszerezője nemcsak a travesztiát választotta le a paródiáról, hanem mintegy jogába iktatta a travesztiát. Szerinte egy író nemes és fennkölt nyelve változik alantassá és bohózszerűvé (possenhaft) a tartalom megtartásával; a travesztálás mégis különbözik a parodizálástól, jöllehet a művészek a travesztiát a paródia egy változatának tartják. „A paródiában nem szükséges alantasan és megvetőleg írni, mint a travesztiában [...]. A paródiában a tartalomhoz sem kell ragaszkodni [...]”²¹

Jókai és Arany esetében a tárgy („a tartalom”) állandó, a kifejezés pedig átfordul a másik tónusba, még egyszer: átöltöztetődik.

Jókainál (de részben Aranyánál is) a travesztia előhívja a kultúráköziséget, a travesztia nyomán feltárulhat egy tematika, egy művészetközi viszony, egy, olykor a nyelvi határátlépés során létrejövő kapcsolatrendszer, amelyben szerephez jut a travesztáló „műveltsége” és művészetértése, valamint föltetszik az esetlegesen ismerős tárgy vonatkoztathatósága a kortársi társadalmi szokásrendre. Ebből a szempontból lesz Jókai verses életművének kiváltképpen érdekes darabjává a *Brahma és Bajadére*, amely mind-ezidáig szerényen meglapult az Üstökösben, hogy innen átkerüljön előbb Kakas Márton, majd a *Nemzeti Kiadás* kétkötetes gyűjteményébe,²² aztán hiába várjon arra, hogy

21 C. F. Flögelt idézi Theodor VERWEYEN, Günther WITTIN, *Die Kontrafaktur: Vorlage und Verarbeitung in Literatur, bildender Kunst, Werbung und politischem Plakat*, Konstanz, 1987, 32–33.

22 *Brahma és Bajadére, regényes operaballet 3 felvonásban, ismerteti Kakas Márton*, Üstökös, 1858, 22–23; *Kakas Márton humoristikus levelei és apróbb elbeszélései*, Pest, 1871, második olcsóbb kiadás egy kötetben, 19–23; JÓKAI Mór *Költeményei*, Bp., 1904, II, 19–23; az alcím itt elmaradt. A Goethe-vers utóéletéhez vö. *A Bajadér. Opera*, Szövegét [J. W. Goethe] »Isten és a bajadér« c. költeménye után írta FARKAS Lajos, zenéjét szerző FARKAS Lajos, Bp., 1876. A mesei-mondai szembesítés a köznapival Jókai deretorizáló eljárásának vissza-visszatérő jellemzője. Egy szereplője szájába adja az alábbiakat: „Mármost mit enged meg inkább a sors: azt-e, hogy egy iparúzó legyen-e a felesége kedvéért mágnás, vagy azt, hogy egy

valamely kutató szóra bírja. Pedig – annak ellenére, hogy az a remény, miszerint Jókai Goethe-olvasására fény derüljön, továbbra is a különösen óvatos feltételezések tartományában szerénykedhet – mind tárgyválasztásával, mind a feldolgozás módjával a 19. században átalakuló alkalmi költészet messzeható lehetőségeit segít körvonalazni. A filológiai megközelítés eredménye árulkodó, mivel Jókai forrásfelhasználásához hoz újabb adalékot. A tárgy valóban Goethétől származtatható: az ő 1797-es *Der Gott und die Bajadere* című indiai legendája szolgáltatja a történetet, amelynek távoli útját Goethe liriko-epikájához a kutatás már tisztázta,²³ akárcsak azt, hogy a mű (ön)életrajzi versként (is) olvasható, a Christiane-szerelem dokumentációjaként, de a Goethére egyre inkább meghatározó jellegű keleti tájékozódás verseként úgyszintén, melyet az egyszeri versforma tüntet ki, a versszakok utolsó három sorának verselési váltása. Ezzel párhuzamos a perspektívaváltás, az elbeszélői hangoltság finom elmozdítása, amelyek a végletek között feszülő történeteket még inkább dinamizálják. Ezáltal az égi és a túlon túl evilági, a szakrális és a profán, a szokás és az ebbe új elemet csempészni akaró személyiség között leng ki a cselekmény, de azon túl a bűnös, ám a szenvedélyében megtisztuló bajadér drámája is. Goethe versének magyar befogadás-történetéről ugyanúgy egyelőre igen keveset tudunk, mint Jókai Goethe-ismeretéről. Azt tudjuk, hogy Petőfi és köre nem vitte tovább Kazinczy Ferenc Goethe-kultuszát, így Jókai számára (aki Petőfi ízlésdiktátumát elfogadta) kevésbé a német irodalom jelentette a világirodalmi tájékozódás irányát, mint inkább a francia regény. Minthogy versek fordítójaként ritkán nyilatkozott meg, romantikus prózája kevés áttemelni/átöltöztetni valót lelt Goethénél. A *Faustot* (legalábbis a tragédia első részét) feltehetőleg ismerte; ezt többek között a Hatvani Istvánról szerzett elbeszélés igazolja. Általam olvasott verseiből arra következtettek, hogy Mignon dalában talált (legalábbis az első sorában)²⁴ átírni valót, másutt az *Erkönyt* emlegeti.²⁵ Tudjuk, hogy könyvtárában megvolt az 1870-es Goethe-kötet²⁶ – esetünkben érdektelen ez az adat, minthogy a vers, amelynek nyomába eredtem, 1858-as. Ennek ellenére nem állíthatom, hogy Jókaihoz ekkorra nem juthatott el Goethe verse; amit egyelőre határozottan állíthatok, hogy közvetve eljutott.

Arany János balladafelfogására azonban Goethének jelentékeny hatása volt, már 1858-ban a Hölgyfutár közölte Goethe *Balladáját* Arany átültetésében.²⁷ Ez feltehetőleg nem került el Jókai figyelmét, mint ahogy az sem, hogy 1859-ben (!) már magyarul is olvasható volt – Szász Károly formahű, s a korszakban sikerültnek mondható fordításá-

grófné legyen a férje kedvéért kereskedőné? Nem örökké ismétlődik-e itt a regebeli halász szerelme a habléányhoz? Akár ő szállt ehhez a víz alá, akár ez követte őt a partra: az egyiknek halála volt.” JÓKAI MÓR, *Felfordult világ* (1863), s. a. r. OROSZ László, Bp., 1963 (Jókai Mór Összes Művei: Regények, 15), 195. Goethe *Der Fischer* című versének tárgytörténeti sorába Jókai figurájának utalása beilleszthető volna.

23 *Goethe-Handbuch: Goethe, seine Welt und Zeit*, I, Aachen–Farbenlehre, hg. Alfred ZASTRAN, Stuttgart, 1961², 664–666, 667–674.

24 *Kakas Márton politikai költeményei*, kiad. JÓKAI MÓR, Pest, 1862, 57–59.

25 JÓKAI MÓR, *Cikkek, beszédek*, IV, 1850–1860, összeáll., s. a. r. H. TÖRÖ Györgyi, Bp., 1968, 500.

26 „Egy ember, akit még eddig nem ismertünk”: A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa, könyvtára, szerk. E. CSORBA Csilla, Bp., 2006, 56.

27 *Ballada*. Göthe után. Arany János, Hölgyfutár, 1858/95, 1.

ban – Goethe indiai legendája.²⁸ Csakhogy Jókai átöltöztető művelete valamivel korábbi, ennél fogva még azzal a gondolattal is eljátszhatnánk, hogy a travesztia készítette elő a hív tolmácsolás számára a befogadást. Jókai esetében azonban feltűnő, hogy Brahmát mond ott, ahol Goethe istent (*Der Gott*). Goethe sehol nem nevezi néven *Brahmát*, hol *Mahadöh, der Herr der Erde*, hol *Der Göttliche*, hol *Götter-Jüngling*, hol *Gottheit* áll, *Brahma* azonban sehol sem. A véletlen adta kezembe, amit megoldásként ajánlok. Nem Goethe versének travesztijára vállalkozott Jókai (erről nemcsak a cím győzhet meg, hanem a történet szerkezete és az igencsak eltérő verselés is), hanem Daniel-François-Esprit Auber (1782–1871) operája, az 1830-ban Párizsban bemutatott *Le dieu et la Bayadère* volt a forrása, amely Eugène Augustin Scribe szövegére készült. Ezt az operát 1852-ben a Nemzeti Színház is előadta, egy beszámoló szerint színvonalas előadásban.²⁹ Ha az 1850-es évek első felének magyar operabemutatóira vetünk egy pillantást, nem nehéz megállapítanunk, hogy a francia „nagyopera” egyike azoknak az alakzatoknak, amelyek meghonosítására törekedett a Nemzeti Színház vezetése. Hogy Jókai tudomást vett (vehetett) az előadásról, igazolhatja egyfelől, hogy mind a bemutató meghirdetésével, mind a rövid beszámolóval azonos lapszámokban jelent meg *Az örmény és családja* című elbeszélése, amely aztán Arany Jánosnál tett látogatása során is szóba került. Másfelől a lapban közzétett változat alcíme: „regényes operaballet 3 felvonásban” – ez a kötetközlésből elmaradt. Az alcím mintha azt sugallná, hogy a „látható” verses forma ellenére az „előszöveg” talán egy drámai-színpadai forma volna, méghozzá egy francia „operáé”, melynek nem lényegtelen tartozéka egy (több) táncos jelenet beiktatása. A hírlapi közlés szerint a vers Kakas Márton „ismertetésében” olvasható, így az élclapi funkciót hangsúlyozza, s ez a travesztív mozzanat/célzat előtérbe kerülését mutatja.

Jókainak nem ez az egyetlen próbálkozása ezen a téren. Az alább említendő *Szózat*-átöltöztetés tanúsítja (az Üstökös egyéb közlései mellett): ez az alakzat alkalmasnak bizonyult arra, hogy az emelkedettebb közéleti-politikai verseknél hatásosabban képviseljen egy kritikai álláspontot. Annál is inkább, mivel a travesztia kettős megalakotottsága alapján az „eredeti” (ebben az esetben a Goethe-mű átírása egy szövegeszenés-táncos formába) sugalmazásai belekomponálódnak egy olyan szövegbe, mely szó szerint megszüntetve őrzi meg a hagyomány műfaji-tartalmi emlékezetét, mintegy leszállítva (nem elsősorban a hagyományt) egy afféle tónusba, mely a kortársi befogadás jelződéssel is él. Versünkben az isteni princípium evilági szembesülése a szabályokba, megmerevedett rendbe rögződött szokással szemben lesz tárgya annak az előadásnak, amely részben megtartja a környezeti elemeket, ám a történetet kortárs történésbe ülteti át, profanizálja, a blaszfémiahoz közelíti, „lefordítja” a hétköznapi, a rendkívülinek, a különösnek „esztétikáját” a travesztia szókinccsével hitelteleníti el. Ezáltal sem Goethe verse, sem Auber–Scribe operája nem szenved kárt. Viszont a Jókai-vers olyan kommentárként funkcionál, mely egyszerre érzékelteti az „eredeti”-hez való

28 *Virágok a külföld szépirodalmából*, III, *Isten és a bajadér. (Hindu legenda. – Göthe után)*, ford. Szász Károly, BpSzle, 1859/5, 133–135.

29 *Hölgyfutár*, 1852/5, 16; 1852/6, 24. „Bráma és bayadère kellemes zenéjével jól mulattatá a nagyszámú közönséget.” „Egressi” fordította. A szereposztást a lap jan. 7-ei száma közölte.

közelségét és tőle való távolságát, olyan értelemben, hogy a gondolatmenet követi az eredetiben létrehozott történetet, ám annak egy földközeli, „vulgáris”-abb változatát mint a történet egy lehetőségét, egy esélyét szólaltatja meg. A befejezés néhány sorát idézem:

Es freut sich die Gottheit der reuigen Sünder;
Unsterbliche heben verlorene Kinder
Mit feurigen Armen zum Himmel empor.

Öröm van az égben bűnösök töredelmén,
Halhatatlanok őket lángkarra emelvén:
Fölszállanak égbe, a föld köriből. (Szász Károly fordítása)

Felvivé magával együtt
A magasba, – nem az égbe,
Ott hideg van, és nem is
Illés tüzes szekeren,
Hanem ékes equipázson
A ragyogó rezidenczbe. (Jókai)

Jókai verse ezután a „rezidencz” alapos leírásával folytatódik, ironikus célzással az indusok „Paradicsom garnijában” helyszínre, hogy ne maradjon el a tanulságok levonása, a morálkritikai tézisnek a feje tetejére állítása:

A moral e szép darabból,
Az erkölcsi nagy tanúság:
„Vétek és baj botlani,
Ámde botlani nagy úrba,
Virtus és kövér szerencse.”

Egy apró megjegyzés közbevetésül: míg a Goethe-vers a tékozló fiúk (*verlorene Kinder*) történetét csempészi az indiai legendába, evvel Szász átültetésében nem találkozunk, ellenben Jókai – igaz, az Ótestamentumból – oly elemet iktat be, mely Brahma és a bajadér jelenkoriságára látszik utalni tagadó formában. S nem ez az egyetlen efféle kizökkentés, sőt elmondható: szinte más sincs, mint kizökkentés, Brahma, indus, efféle visszautalás igencsak epizodikus. Az indus couleur locale szintén degradálódik, az „alvilág” neve indus nyelven: „Futnán-kattul-minddo-logház”. Jókai versében a „különös” a cím és a hozzá tapadó szókincs meg a kortársi pest-budai nevezetességek, helyszínek diszkrepanciája, ezzel összefüggésben a kétféle szókincs egymást kioltó dinamikája: *kaszt, bajadér, Rajah Singh, indus pagoda, bambusz ház, Ferindzsi, versus hausherr, bankár, börze, Griff, Sas, Bika, Tigris, Két bak, Zrínyi, Kammon, Filinger, Kredit mobiljer, holmi commis voyageur, Zuchthaus, garde, schmuck, toalett stb.*, olykor egy mondaton belül

feszíti szét az egységes nyelviséget, mint például: „bámbusz háznak ablakából / Numero so und so viel-nél”; „Ott egy brahmin vis a vis”, a már idézett „odafent az indusoknak / Paradicsom garniejában”. A beillesztett német (és francia) kitételek amellett, hogy a lassan átalakuló magyar főváros soknyelvűségét, társadalmi rétegek nyelvi zűrzavarát érzékeltetik, élnek a többnyelvűségben rejlő (nyelvi) humorlehetőséggel, az anakronisztikus előadás eleve feltételezett komikumával is. Valójában a travesztíának azt a potenciálját teszik nyilvánvalóvá, amelynek „fénykora” a 20. század elején kialakuló magyar és vegyes nyelvű kabarék (nyelvi) rendszerét fogja budapesti-városi folklórrá formálni.

Jókai történetének obszcént megcélzó előadása egy pittoreszk történet soknyelvűségét mutatja, a távoli és a közeli, az irodalmi/operai és az ettől eltávolító köznapi (amely a spanyolos trochaesokkal fokozza az elidegenítő hatást) figyelmeztet, hogy az eredetitől, akár Goethétől, akár az operaszövegtől eltérő forma prezentálódik. További, akár úttörőnek is mondható kezdeményezés a Pest-Budán bizonyára meglepetésként ható tárgyválasztás ama vonatkozása, amely a „fenn” és „lenn” találkozását az alkalmi férfi–nő együttlétre vonatkoztatja, különös tekintettel a „jó szelíd leánykák” (eufemizmus) foglalatosságára, valamint a Hersch és Compagnie „vezérének” velük közös esetére – hogy aztán ne szokványos boldog befejezés következzen, mely szerint a leányka a rezidencz állandó lakója lesz. A vezérigazgató és „hölgye” efféle kapcsolata mint „megoldás” aligha nevezhető megszokottnak ekkor a magyar irodalomban, hozzátevé, hogy az isteni (szakrális) és az evilági (profán) egyesülésének példáját leképezve megelőlegezi a vezérigazgató és kistisztviselő hölgy 20. századi szemérmes happyendingjét.

Jókai másik travesztíájának már címe meglehetősen beszédes: *A Szózat / lefordítva gyászmagyarra*.³⁰ Az egyértelmű utalás ellenére akad töprenkedni való. Először a határozott névelő okozhat gondot, a magam részéről nyomatékosító felhívásnak gondolom: a konkrét Vörösmarty-vers, a *Hymnus* mellett ünnepi alkalmakon felhangzó óda átöltöz(tet)ése következik. A „lefordítva” talán a travesztálásra utal, ily módon nem ismétlődik, hanem át/újra/szétíródik az ismert versszöveg. A gyászmagyar a korai magyar történelem gyászos eseményének szereplőit idézheti föl, a vers végigolvasásakor azonban érzékelhető, hogy azoknak a kortársaknak szól, akiket majd Arany János *Rendületlenül*je figyelmeztet: a merő szokás nem olthatja ki az üzenetet, a szóértés az erkölcsi kategóriák egyike, a sűrű és felelőtlen emlegetés használati értékűvé degradálja, aminek ünnepisége valójában a lényege. Efféle megnyilatkozásokat Jókaitól is idézhetnénk. A forradalmi fellépésről handabandázó Tallérossy Zebulon ekképpen ír Mindenváró Ádámhoz: „Ilyenek vagytok ti magyarok! csak szózatot megénekelni, csak bíkis demonstratiók *arrangirozni*, csak ünnepély, csak requiem, csak macskazene, csak fáklyászene, csak vers, csak oratio, csak passzív ellentállás, és azután megint szózatot énekelni.”³¹ Javaslatára szerint: „egy kis zenebona meg kellene csinálni”. Eszerint a *Szózat* (többek között) a macskazenével kerül egy szintre, a passzív ellenálló

30 JÓKAI, *Költemények*, i. m., I, 189–190.

31 Mokány Berci és Spitzig Itzig, Göre Gábor mög a többiek: *A magyar társadalom figurái az élclopokban 1860 és 1918 között*, vál., szerk., utószó, jegyz. BUZINKAY Géza, Bp., 1988, 188–190 (Üstökös, 1861. jún. 15.).

magatartása alapján lefelé nivellál. Néhány év után Kakas Márton szerint a hazafiság sokaknál az alábbiakban merül ki: „Szentséges sült galamb jöjj a tányéromra!”³² A gyászmagyarok nyelvére fordított *Szózat* feleleveníti a megelőző *Szózat*-travesztíának a korteskedésre, a választási komédiákra utaló strófáit, ehhez azonban hozzáteszi részint 1848/49 tanulságait, részint a jelenkorhoz alkalmazkodás kisszerűségét. Jókai átirata oly értelemben „totális”, hogy sorra veszi a kipellengérezhető magatartásváltozatokat, s mindezt a *Szózat* versformájában, rátapadva Vörösmarty szövegére. Elég néhány versszak ennek demonstrálására:

Te kívüled itt senkinek
Nincsen számára hely,
Alkotmány, provisorium:
Ott élned, halnod kell.

Még ennél közvetlenebb politikai utalásokra is bukkanhatunk:

S népek hazája, egységes
Osztrák birodalom,
Husz évi hizelgés kiált;
Tányérod hadd nyalom!

A vers meghatározó nyelvi fordulatai közé sorolandó az idegen eredetű, idegenségével a magyar versben disszonanciát okozó kifejezések akár rímfelelő szóként használata, a fenségestől elidegenítés eszközeként funkcionáló, alulretorizáló tónus rámásolása a *Szózat* jól ismert versszakára:

Az nem lehet, hogy annyi toll
Hiába annyit irt,
Hogy stempli, accis és trafik
Ne legyen approbirt.

Az nem lehet, hogy ispán, pap
Gróf, főtiszt, pressbúró,
Hiába korteskedjenek, –
S hát a sok főbíró?

Az időiségre, korszakok egymásra/ba épülésére kialakított ódaszerkezet szembeesíti a „történetit” a jelennel és a lehetőségekkel, így horizontálisan és vertikálisan fogja át a nemzetiben létrejövő egyetemesnek, valamint az egyetemesre irányított nemzeti pillantásnak elgondolhatóságát. Mindez a napi politikai esetlegességek, ál-választási ál-lehetőségek szatírájába torkollik, mint a szakrálisnak érzett sorstörténet leszállítása

32 K–s M–n, *Mi hát az igazi hazafiság?*, Üstökös, 1862, 145.

a talmi érdekek szintjére. A travesztia úgy ad hangot az ismétlések során kibukó különbözőségeknek, hogy közben a napi gyakorlat sekélyességébe süllyeszti:

Még jőni kell, még jőni fog
A muszka, ki után
Vezetni egykor küldeténk,
Vezetjük újra tán.

Vagy menni fog, ha menni kell
A minisztérium,
S utána jön vagy Tiszapárt,
Vagy provisorium.

A befejezés nemigen ad okot a derűs jövőbe tekintésre, a frázissá lett *rendületlenül* méltatlan tartalommal töltődik föl, az egyéni ügyeskedések által a hajdan lelkesítő eszmék devalválódása válik hangsúlyossá:

Légy híve rendületlenül
A jobbnak gyászmagyar!
Ez osztja most a hivatalt
S nyugdíjba ez takar.

Rajtad kívül itt senkinek
Nincsen számára hely,
Légy nagy számár, vagy kis számár
Hivatalt kapnod kell.

A vers beszélője mintegy kívülről szemléli a „tülekedést”, olyképpen látszik (csak látszik!) azonosulni a megszólítottakkal, hogy a leleplezés aktusa mind látványosabb lehessen. A *Szózat* alapszövege csupán torzítva hangozhat föl, mivel akik befogadói lennének, hűtlenné váltak ahhoz, ami egykor lelkesített. A *kőszívű ember fiai* „eposzi” hősei Jókainak több következő regényében (bár a *Fekete gyémántokban* nem) szintén arra az útra lépnek, amely eltéríti őket a szabadságharcos örökségtől, és idomulnak a változó idők változó szellemiségéhez, hősök helyett a tévútra sodródók, az eligazodni már képtelenek kezdik benépesíteni a Jókai-regényuniverzumot. Mindez azonban Kakas Márton írásaiban, verseiben, az élclapban előkészül, hiszen Jókai kritikai magatartása talán sehol nem érvényesül oly nyíltsággal, mint élclapja figuráinak verses és prózai megszólaltatásakor. A „polgárodás”,³³ a civilizáció „csapásai” Arany János versében is megjelennek, Madách civilizátor-gúnyképe a Jókai-travesztiák párdarabjaként szintén olvasható volna. S az élclapban folytatólagosan közölt kölcsönös fordításszatírák (magyarból németre, németből magyarra) nem pusztán azon a nyelven iro-

33 Arany János kifejezése, vö. *Gondolatok a béke-kongresszus felől* = ARANY Összes költeményei, i. m., I, 158.

nizálnak, amelyen a hivatalok, rendeletek, szabályzatok megfogalmazódnak, hanem a szó szerinti átültetések félreértés-potenciálját mozgósítják. Talán nem tévedek, ha a lapszámokon végighúzódo fordításparódiákban a kölcsönös értés hiányának, a görcsös értés-akarással ellentétjének nyelvi torzulását, a kölcsönösség nyelvi ellehetetlenítését/ellehetetlenülését vélem fölfedezni. A *Szózat*-travesztia címzettjei a „köpeny-forgatás”, a „színváltás” hősei, a provinciális, vegetatív létformával elégedett, korteskedésben jeleskedő világ alakjai, akikhez/akikről a *Szózat* már csak így, átöltöztetve szólhat. S ezzel visszakapcsolhatunk a *Brahma és bajadér* üzenetéhez: a szükségszerűen változó létezési feltételek a megszólítottakból legrosszabb tulajdonságaikat hívták elő, aminek következtében csak „átöltöz(tet)ve”, csak travesztíve szólíthatók meg.

Noha néhány évtizede az ironia számít olyan „ernyő-fogalom”-nak, az ironikus látást feltáró kritikai szólam pedig olyan irodalmi/irodalomtörténeti gyakorlatnak, amely mintegy lefoglalja a komikumba sorolható szinte valamennyi megszólalást, ezúttal nagy valószínűséggel inkább a satíra ismérveire bukkanhatunk a Jókai-versekben. S ez nemcsak a paródiától nem idegen, hanem a travesztiaától sem, jóllehet nem egy írói módor, egy műfaji változat, egy, a korszakot megelőző irodalmi szokás vált célpontjává, hanem félreérthetetlenül a jelen, hiszen a jelenben időzést a szókincs, a megannyi fordulat igazolja. A versek beszélője „kiszól” az irodalomból, s az irodalmi forma megerősíti a kor satirikus jellemzését. Genette *transposition*³⁴ kifejezése jól mutatja, hogy egy szöveg más jelrendszerbe tevődik át (a szakrálisból – Arany János „szent imá”-t emleget a *Szózat*-ról szólva – a profánba, a vulgárisba, az ódaiból, emelkedetből a satirizálóbba), egy szöveg fogalmazódik újra, meghatározott elvek szerint. Jókai a hagyomány szerint jár el, amikor már a címben jelöli, hogy travesztia következik, illetőleg az 1850-es esztendő hírlapolvasóinak tudtára adja, hogy a népszerű szövegíró és a nem kevésbé népszerű komponista dalművét verssé formálja. Végül föltárja a történetnek azt a lehetőségét, amelyet Goethe mintegy kizárt a művészet köréből: egyik maximája szerint ugyanis nem művészet, ha egy istennőből boszorkányt, egy szüzből kéjhölgyet formálunk, de az ellenkező tevékenység, méltóságot adni egy megvetettnek, kívánatossá tenni az eldobottat: ez vagy művészet, vagy karakter.³⁵ Jókai az ellenkező úton haladt, ami független attól, hogy talán később ismerte meg Goethe indiai legendáját, s a *Szózat*-nak nem pusztán irodalmi jelentőséget tulajdonított. A két szöveg (történet, vers) ismertsége előfeltétele volt a pozitív befogadásnak, nevezetesen annak, hogy megfelelt bizonyos olvasói várakozásoknak, s az Üstökösnek nem pusztán humorisztikai, hanem morális-nemzeti célzatot szolgáltat. Anélkül, hogy a nem-irodalmi (politikai, erkölcsi, nemzeti) célzat gyengítette volna az irodalmi-esztétikai hatást.

A travesztia mindig a tudottra épít, fokozatosan igényli az olvasói aktivitást; az olvasó dolgát egyszerre könnyíti és nehezíti az a tényként felfogható vélekedés, miszerint a legjobb paródiák (és természetesen travesztiaik) azok, amelyekben az eredetihez képest a legkevesebb (el)változtatás történik, ugyanakkor e csekély (el)változtatás révén megképződik az új értelem. Jókainak általam említett első travesztiaja az

34 Genette 1982-es *Palimpsestes* című művéből idézi BROICH–PFISTER, i. m., 136.

35 Goethe-Handbuch, i. m., 668.

eredetihez képest új formában (a Goethe-vershez képest is sok a változtatás) közli a pittoreszk történetet, amely – jöllehet Jókai bizonyosan nem tudott a hagyatékából előkerült Goethe-maximáról – kifelé vezetett a korszak hivatalos erkölcsfelfogásából, az irodalomba még beengedhető tematikából. Nyilván az élclapi közlés semlegesítette az esetleges felháborodást. A *Szózat*-átöltöztetés esetében műfajilag nem sok új történt; egyébként Goethe híres verse, a [*Mignon dala*] átiratainak, átöltöztetésének se szeri, se száma,³⁶ s ha Jókai erre nem vállalkozott is, egy kissé távolabbról idecéloz egy népies elbeszélésében, amikor egy leányt így beszéltet: „Hát azt a szép verset tudja-e bácsi Kennst du das Land, wo die Citronen blühen? Nagyon szép vers, Herr Wojta csinálta, a ki írni tanított bennünket.”³⁷

Arany paródiáira joggal terelődött a figyelem, az azonban további vizsgálatra szorul, hogy Jókai miként járult hozzá Arany parodizáló kedvének ébredéséhez vagy ébren maradásához. Mindkettőjükre jellemző, hogy a *Szózat* imaként számon tartását szorgalmazták, s a merő szokássá lett emlegetést, a visszaélést a szöveggel travesztiaival kárhoztatták. Ám ezen túl talán a műfajtörténeti jelentőségről sem feledkezhetünk meg, nem utolsósorban arról a kísérletező kedvről, amely Aranynak is, Jókainak is sajátja volt. S bár Jókai számára nem sok babér termett, amikor elhagyta a regény s az elbeszélés területét, a gondos kutatás és szövegértelmezés nem pusztán a komikum magyar történetét gazdagíthatja, ha feltárja Jókai ilyen irányú verses próbálkozásait, hanem a Jókai-életmű nyelvi változatainak gazdagságába csodálkozhat bele, méltathatja a (naiv?) mesemondóként emlegetett szerző humorát, dús nyelvi fantáziáját.

36 VERWEYEN-WIGGING, *i. m.*, 98–103, 223–229.

37 JÓKAI MÓR, *Sic vos non vobis* = J. M., *Népvilág, elbeszélések*, Bp., 1904, 183. Sok ötletet kaptam Lutz RÖHRICH könyveitől: *Der Witz: Figuren, Formen, Funktionen*, Stuttgart, 1977; *Gebärde, Metapher, Parodien*, Düsseldorf, 1967.

LOVAS BORBÁLA

Enyedi György szerkesztett prédikációskötete új megvilágításban

A prédikációgyűjtemény triacasainak újrarendezése

Enyedi György unitárius püspök beszédgyűjteményét a *Bibliotheca Dissidentium* sorozatban 1993-ban megjelentetett monográfia óta nagyvonalakban feldolgozottak és szakszerűen leírtak tekinthetjük.¹ Bár a kutatások az utóbbi években a gyűjtemény szerkezetének bizonytalanságaira irányították a figyelmet, a korpusz átrendezéséhez eddig nem volt elég adatunk.² A prédikációgyűjtemény feltárásával párhuzamosan Enyedi fő művének, az *Explicationes*nek³ filológiai feltárása is megkezdődött. Míg Simon József főleg a szöveg exegetikai és filozófiatörténeti vonatkozásaival foglalkozott, elemezve nem csupán a mű forrásait, struktúráját, de utóéletét is,⁴ magam az *Explicationes* latin szövegének, valamint magyar fordításának a prédikációgyűjteménnyel való kapcsolatát igyekeztem részletesen leírni. Az eredmények az elemzésben új perspektívákat nyitnak.

A szakirodalom megszokottan három helyet említ a két szövegtörzshöz való viszonyulás kapcsán: egy minden *Explicationes*-kiadásban szereplő margináliát, és két, csak a magyar fordításban szereplő fejezetet. A marginália az 1Móz 18 magyará-

* A szerző junior kutató, az MTA-ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport tagja.

1 KÁLDOS János, BALÁZS Mihály, *György Enyedi*, Baden-Baden & Bouxviller, 1993 (*Bibliotheca Dissidentium* Tome XV, Ungarländische Antitrinitarier, 2).

2 Lásd pl. KÁLDOS János, *Enyedi György prédikáció-gyűjteményének szerkezete és a prédikációk textológiai vizsgálatának tanulságai*, ErdMúz, 75(2013)/1, 88–120; LOVAS Borbála, *Non multa sed multum: Párhuzamos beszédek Enyedi György prédikációgyűjteményében*, uo., 71–87; Uő, *Másolási stratégiák Enyedi György prédikációinak hagyományozódásában*, StudLitt, 52(2013)/3–4, 79–94; Uő, *Hozzátenni vagy elvenni? Enyedi-prédikációk másolatai és azok kompilációs jegyei = Közkinccs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014, 53–72.

3 ENYEDI György, *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus Trinitatis dogma stabiliri solet*, Auctore Georgio ENIEDIO superintendente ecclesiarum in Transylvania, unum Patrem Deum et eius Filium Jesum Christum per Spiritum Sanctum profitentium, [Kolozsvár], [typ. Helta], [1598]'; [Groningen(?)], [cca. 1670(?)]² (a továbbiakban: *Explicationes* + évszám); Uő, *Az ő és vy testamentvm-beli helyeknek, melyekből az Háromságról való tudománt szokták állatni, magyarazattyok*, ENYEDI Gyeorgy, Erdély országban az egy Atya Isten, es az ő Sz. Fia, az Iesus Christus felől, Sz. Lélek által ki adatott tudományban eggyező ecclesiáknak püspöke által deák nyelven iratott; TOROZKAÍ Mátétól [...] magyar nyelvre fordittatott, [Kolozsvár], [typ. Helta], 1619¹; 1620² (a továbbiakban: *Az ő és vy testamentvm-beli helyeknek... + évszám*).

4 A témában megjelent legújabb könyv: SIMON József, *Explicationes explicationum: Filozófia, irodalom és egzisztencia Enyedi György életművében*, Bp., Typotex, 2016. Legutóbb megjelent tanulmánya: *Zsákmány: Enyedi György esete Pál apostollal, Héliodórosszal és Werner Jaegerrel*, ItK, 118(2014), 189–214.

zatában a 210. beszédre utal.⁵ A beszéd⁶ a hetedik triacasban, az *1. Kolozsvári Kódex*ben⁷ maradt fenn,⁸ egy hét részből álló, a hagyomány szerint Jeruzsálem (vagyis Kolozsvár) elsiratásáról szóló beszédfolyam negyedik darabjaként. A prédikációban a *Zsidókhöz írt levél* elemzése közben annak párhuzamos ószövetségi szöveghelyét, Ábrahám és a három vándor történetét vizsgálva Enyedi cáfolja a háromsághívók érveit az isteni személyek számával kapcsolatban. A szövegrész a beszédben három és fél kéziratos oldalt tesz ki. Bár tudósabb fogalmazású, s hangsúlyjaiban sok esetben eltérő, de nagyjából ugyanilyen hosszú a latin *Explicationes* fejezetrésze, míg a magyar fordítás majdnem kétszerese. A fenti esetben talán csak véletlenül maradt meg a prédikációra utaló jegyzet a nyomtatott változatban, és Enyedi kéziratában továbbiak is lehettek, melyek a szerkesztés során estek ki, mivel a szövegpárhuzamokra további példákat is találunk.⁹

Az *Explicationes* második zsoldárt magyarázó fejezetében Enyedi a leggyakrabban elemzett sorra, a Zsolt 2, 7-re építi magyarázatát. Ez a fejezet a hatodik triacas zsoldárral foglalkozó beszédhármásával, a két kódexben is fennmaradt 192–194. beszédekkel mutat szövegbeli rokonságot.¹⁰ Az *Explicationes* fejezete kompilálva tűnik fel a prédikációkban, a zsoldármagyarázat fejedelemtükörszerű tanító keretbe kerül. Az *Explicationes* magyar és latin variánsa is több helyen eltér egymástól, ám jellemzően a latin szöveg bővebb.

A 93. beszédet a *Sárospataki Kódex*ből ismerjük, variánsa szerepel az *Explicationes*ben. A szövegegyezések és a prédikáció jellegű fogalmazás azt igazolják, hogy a beszéd egy időben készült a latin fejezettel, sőt még azt is megkockáztatom, hogy a fejezetet a beszédből fordították latinra.¹¹ A latin változat és a prédikáció szövege hosszabb, mint

5 *Explicationes*, 1598, 26. Az ó és ny testamentvm-beli helyeknek..., 1619, 1620, 37; *Explicationes*, 1670, 26.

6 210. beszéd, *1. Kolozsvári Kódex* (a továbbiakban: K1, lásd alább), 92–100, Zsid 13, 1: De hospitalitate. Az atyafiúi szeretet maradjon meg. Az szállásadásról el ne feledkezzetek etc.

7 *1. Kolozsvári Kódex*, Kolozsvár, Academia III., jelzet: Ms. U. 737/1. A cikkben említett további kódexek: *2. Kolozsvári Kódex* (K2), Kolozsvár, Academia III., jelzet: Ms. U. 737/2; *3. Kolozsvári Kódex* (K3), Kolozsvár, Academia III., jelzet: Ms. U. 737/3; *4. Kolozsvári Kódex* (K4), Kolozsvár, Academia III., jelzet: Ms. U. 737/4; *5. Kolozsvári Kódex* (K5), Kolozsvár, Academia III., jelzet: Ms. U. 1228; *Székykeresztúri Kódex* (Sz), Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár, jelzet: 0439; *Marosvásárhelyi Kódex* (M), Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár, jelzet: 0636; *Sárospataki Kódex* (S), Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, jelzet: Kt. 7.

8 Ezt a szövegpárhuzamosságot KÁLDOS János már elemezte tanulmányaiban, pl. *Enyedi György prédikációinak szöveghagyománya = Érték és értelmezés*, szerk. BOKA László, SIRATÓ Ildikó, Bp., Gondolat–OSZK, 2010, 190–192.

9 A prédikációgyűjteményben fellelhető kompilált szöveghelyekről a fentebb idézett tanulmányokban részletesebben beszámoltam, ezért a továbbiakban csak felsorolás szintjén említem e helyeket.

10 192. beszéd, K5, 130v–136v. Frustra temunt contra Deum homines. Zsolt 2, 1. Mit tegzelődnék [!] az pogánok és az nemzetségek elmélkednek haszontalan dolgok felől? Etc.; 193. beszéd, K5, 136v–142r. Quomodo Christus filius Dei. Zsolt 2, 7. Hirdetem az Úrnak végezését, ki azt mondta énnekem: Én fiam vagy te, én ma szültelek tégedet etc.; 194. beszéd, K5, 142r–148r. De Regno Christi. Zsolt 2, 8. Kérjed éntőllem és adom tenéked az pogánokat etc. A beszédek ugyancsak megtalálhatók a *Székykeresztúri Kódex*ben: 192. beszéd, Sz, 618[518]–634[534]; 193. beszéd, Sz, 634[534]–643[543]; 194. beszéd, Sz, 643[543]–656[556].

11 Fontos itt megjegyezni, hogy a 93. beszéd és a 2. zsoldárra épülő beszédfüzér (192–194. beszéd) több, a beszédgyűjteményben máshol eddig nem talált forrást használ. Ez talán érv lehet amellett, hogy a beszédek eredeti vázlatjai, változatai valószínűleg egy időben készültek.

Toroczkai magyar fordítása. A beszéd feltehetően elhangzott templomban is – ezt azért érdemes megemlíteni, mert a görög szavakra vonatkozó fordítástechnikai magyarázatok a prédikációban is szerepelnek. A beszéd Jn 8, 56-ot adja meg textusként, de a további verseket is idézi, míg az *Explicationes* csak a Jn 8, 58-at magyarázza. A szövegpárhuzamosság azért is fontos, mert a laphiány miatt részlegesen fennmaradt prédikáció gondolatmenetét a teológiai értekezés adott fejezetéből rekonstruálhatjuk.

Az 5. *Kolozsvári Kódex*ben, a hatodik triacas darabjaként töredékesen fennmaradt 195. beszéd¹² annak az *Explicationes*-fejezetnek prédikációvá változata, melyben Enyedi Héliodórosz *Aethiopikájából* való idézeteket használ fel újszövetségi exegetikájában. Simon József nemrégiben kimutatta, hogy a szöveghelyet még a 20. században is használták és idézték. Simon tanulmányában Wilhelm Werner Jaeger bázeli klasszika-filológus 1915-ös tanulmányából, valamint Adolf Jülicher német teológus 1916-ban megjelentetett, Erasmus Schmied 1658-as kommentárjaira támaszkodó elemzéséből kiindulva bemutatja Enyedi 16–18. századi recepcióját, olyan szerzőket felvonultatva, mint Albert Grawer, Nicolaus Hunnius, Lambert Bos, Georg Raphael, Daniel Whitby, Thomas Bennet, Richard Ellis vagy Johann Christian Wolff. Ismertetéséből az is kiderül, hogy mind a 18., mind a 20. században tisztán látták a Fil 2, 6 és a Héliodórosz közötti nyelvi párhuzamok értelmezését vizsgáló összefoglaló munkák szerzői, hogy az elemzések, összevetések ősforrása Enyedi könyve.¹³ Az *Explicationes* Fil 2, 6-ot magyarázó fejezetei igen terjedelmesek, a latin fejezet majdnem harminc, míg a magyar fordítás kis híján ötven oldalt tesz ki. A beszéd, amely ezeknek párhuzamos szövegét tartalmazza, és amelyet eddig nem elemzett a szakirodalom, sajnos nem sokkal azelőtt szakad meg, ahol Enyedi rátérne a Héliodórosz-szöveget is megmozgató magyarázatra. Lehetséges, hogy ide kapcsolódtak a szerkesztett prédikációskötet ezt követő beszédei is, de ezekből sajnos még töredék sem maradt fenn. A szöveghelyek összevetéséből jól látszik, hogy a prédikáció vázlatosabb, egyszerűbb nyelvezetet használ, mint az *Explicationes* bőbeszédű fejezetei, de ugyanazt a gondolatmenetet követi.¹⁴ Bár a prédikáció esetében egy csonkán fennmaradt, sokadik másolatról van szó, feltételezhetjük, hogy annak idején tartalmazta a Héliodórosz-példákat is, s hogy akár többször is elhangzott a szószékről a korabeli Erdélyben.

Míg a latin *Explicationes*ben csupán egyetlen konkrét prédikációra utaló hivatkozás szerepel (a már említett 210. beszédre utaló marginália), a mű magyar fordításában még

12 195. beszéd, K5, 148r–152v (fragm.), *Christus quomodo aequalis Deo?* Fil 2, 5. *Azon indulat legyen benetek, az mely volt az Jézus Krisztusban, ki mikor az Istennek (formájában) ábrázatjában volna etc.*

13 SIMON, Zsákmány..., i. m., 206–213; Uő, *Explicationes explicationum*, i. m., 193–229.

14 Azt, hogy a beszéd párhuzamosan építkezik az *Explicationes* szövegével, itt nincs hely részletesen elemezni, ezért csak a fejezet és a beszéd felosztásának leírását mutatom meg. *Explicationes*, 1598, 307: „Nam omnio agit hic Paulus de triplici statu & conditione Christi. Primus est dignitatis. Secundus est humilitatis. Tertius exaltationis.” Az ő es vy testamentvm-beli helyeknek..., 1619, 1620, 516: „Mert az Christusnak ugyan három Allapattyarol, es Conditiojarol szol itt az Apostol: Az első Allapottya, az Meltosag. Az másik, az Alázatosag. Az harmadik, az Felmagasztalas.” 195. beszéd, K5, 149r: „Vagyon penig ez ígínek három része. Mert elsőben íratik meg az Jézus Krisztusnak dicsőséges és méltóságos állapotja. Másodszor az ő alázatos és nyomorult mivolta. Harmadszor az ő alázatosságának és engedelmességének haszna és jutalma.”

két fejezet tartalmaz az egyházi beszédekre való utalást. Itt nem csupán hivatkozás történik: ezeket a fejezeteket Toroczka Máté Enyedi prédikációiból emelte át a magyar nyelvű változatba, az ószövetségi könyvek magyarázatainak végére illesztve őket.

Elsőként említem a prédikációrészletek közül a 187. beszéd második felét.¹⁵ Az argumentatív *ők azt mondják, mi erre azt válaszoljuk* struktúrában felépített szöveg jól szerkesztett, és teljesen alkalmas tudós-tanító jellegű prédikációként való előadásra. Érdekessége a szövegváltozatoknak, hogy míg a prédikáció eleje kevésbé jegyzetelt, a második, az *Explicationes*be is beillesztett felének margináliáiban és szövegekői megjegyzéseiben részletes jegyzetek igazítják el az olvasót az argumentáció szerkezetének megértésében. Ezek közül a prédikációgyűjteményben sem megszokott jegyzetek közül meglepő módon minimális számú került be a nyomtatott változatba.

A második jelölt forrás a harmadik triacas 82. prédikációja, amelyből eddig nem ismertünk másolatot. De mielőtt feltárnám az *Explicationes*-fejezet forrását, részletesen kell szólnom a 2. *Kolozsvári Kódex*ről, melyről eddig azt gondoltuk, hogy a gyűjtemény első triacasát tartalmazza. Enyedi beszédeinek rendszerezésekor a 2. *Kolozsvári Kódex* mindig problémát okozott. Néhány pontban összegezhethetjük, miért: (1) A többi triacasokat tartalmazó kötet ellentétben a kódexben nem harminchárom, hanem csak harminc beszéd szerepel.¹⁶ (2) A beszédek utólag számozottak, a beszéd-számozás a kódexben elfoglalt sorrenden alapul. (3) A kötet a másoló megjelölése szerint a harmadik centuria beszédeit tartalmazza.¹⁷ (4) A más kódexekben és az unitárius egyháztörténetben¹⁸ lévő hivatkozások nem egyeznek a kódex beszédeivel.¹⁹ (5) Az unitárius egyháztörténetben teljes szövegével szereplő könyörgés, amellyel Enyedi az első triacas prédikációit vezette be, eltér a 2. *Kolozsvári Kódex* elején lévő

15 187. beszéd, K5, 101v–108v. Mik 5, 2. *Te, Betlehem Ephrata, kisedd vagy az Júdának ezeri közt, tebelölled jó ki énnekem etc.; Az ő es vy testamentvm-beli helyeknek...*, 1619, 1620, 192–201. Michaeas propheta könyvéből. Cap. 5. v. 2. Ex Contione ejusdem G. Enyedi. 187. *Es te Betlehem Ephrata, kitsid vagy ugyan, ludanak eszeri köszt, de te belölled jó énnékem ki, az ki Izraelben uralkodó léssen, es az ő ki jöveteli sok üdőtől fogva az örökké való napoktól fogva [!]*.

16 Nem csonka kötetről van szó, ezt az index megerősíti.

17 K2, 3r (1): „Centuria Tertia Concionum Gyeorgii Enyedi.”

18 KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica*, szerk. KÁLDOS János, bev. BALÁZS Mihály, lekt. LATZKOVITS Miklós, Bp., Balassi, 2002; UŐK, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, I, ford. MÁRKOS Albert, bev. BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, Kovács Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005 (a továbbiakban: EUET). Jelen dolgozatban az egyszerűség kedvéért csak a munka magyar fordításának lapszámait idézem.

19 Néhány példa: A kódex tekintetében értelmezhetetlen adatot találunk a 7. beszéd kapcsán az unitárius egyháztörténetben (EUET, 342–343): „[Hunyadi Demeter] fiatal korában zajlott le az isteni tisztelet megtisztítása, amiről Enyedi György így ír az első Triacas 7. prédikációjában az ApCsel 17-ről szólván: Mivel Isten nemzetsége vagyunk [...]” Ez a hivatkozott prédikáció nem azonos a 2. *Kolozsvári Kódex* 7. beszédével, a textus maga nem szerepel a ma ismert textusok között. A 2. *Kolozsvári Kódex*ben található darab egy beszédpár második része, mely Jak 3, 9-re épül. A 25. beszéddel kapcsolatban, mely a 2. *Kolozsvári Kódex*ben (számozatlanul) a *De Ascensione Christi* címen szereplő, az ApCsel 2, 33-ra épülő beszéd, a következőket írják Kénosi Tözsérék (uo., 578): „Érdekes megjegyzés olvasható az akkori diákokról Enyedi György püspöknek egyik prédikációjában. Megtalálható pedig ez a beszéd az első Triacasban a 25. szám alatt. Ebben I Tim 3, 1–2 alapján szól a ruházkodásról, lábbeliről, hajviseletről...”

praemeditatio szövegétől. (6) Kérdésekre ad okot a 13. beszéd egy hivatkozása is. Káldos János erről a következőket mondja: „Azonban a K2 másolója előtt is ismert volt a triacasbeosztás, hiszen [...] a triacasbeosztás szerint hivatkozik a 27. beszédre (Vide alia Concio[ne] 27. ex prima Triacadum). E hivatkozás alapján eddig szinte biztosan állíthatjuk, hogy a centuria-beosztást soha nem használták a triacas-csoportosítástól függetlenül.”²⁰ Annak ellenére, hogy elvileg a kódexen belüli, vagyis az első (vagy annak titulált) triacas egyik beszédére utal itt a másoló, használ triacas-számozást. A *Marosvásárhelyi Kódex* ráadásul a hivatkozást tartalmazó 13. beszédet a harmadik triacas darabjai közé sorolja.²¹ (7) A *Marosvásárhelyi Kódex*, mely négy, a 2. *Kolozsvári Kódex*szel közös beszédet tartalmaz, a harmadik triacas darabjaiként jelöli meg azokat. Bár ez a másolat nem kiemelkedő minőségű, nehéz azt feltételezni, hogy következetesen rosszul hivatkozott a másolója. (8) A 2. *Kolozsvári Kódex* négy beszéde párhuzamos a *Sárospataki Kódex* harmadik triacast tartalmazó részének beszédeivel.²²

A 2. *Kolozsvári Kódex* szövegének rendezése és a gyűjtemény egészében való precízebb elhelyezése eddig nem történt meg, és a különböző elméletek közül az a feltételezés tűnt legelfogadhatóbbnak, hogy egyéni válogatásról lehet szó, mely a triacas-struktúrával párhuzamosan alakult ki, így kaphatott centuria-számozást.²³ Az *Explicationes* magyar fordításába illesztett 82. beszédből való részlet elemzése azonban olyan eredményekkel szolgált, mely lehetővé teszi most a szövegkorpusz átrendezését. A beszédrészlet egy nagyon rövid fejezetben szerepel, egy oldalt csak a címmel és a bibliai idézettel együtt tesz ki, és első olvasatra is beszélt jellegű szövegnek tűnik. Egy *hogy-gyal* kezdődik a magyarázat, és egy prédikációba illő fordulattal záródik: „De erről másszor többet.”²⁴ A hivatkozott 82. beszédből a *Sárospataki Kódex*ben nincs másolatunk, mivel a kódex eleje csonka. A prédikációgyűjtemény szövegének átírása során azonban előkerült a két bekezdés, méghozzá a 16. beszédben.²⁵ Az inkriminált rész a Jer 27, 4-re épülő magyarázatban szerepel.

20 KÁLDOS, *Enyedi György...*, i. m., 92.

21 13. beszéd, M, 179: „Ex con. Geor. Enyedi 3. Triac.”

22 Erről bővebben: KÁLDOS, *Enyedi György...*, i. m.; LOVAS, *Non multa sed multum*, i. m.

23 A korpuszban csupán két esetben találunk centuria-beosztást, eddig egyiket sem sikerült megmagyarázni. A másik az 1. *Kolozsvári Kódex*, ahol a másoló a triacas-szám mellett tünteti fel a centuria-számot: „Concionum Georgii Enyedii Centurae primae Triakas Septima”.

24 *Az ó es vy testamentvm-beli helyeknek...*, 1619, 1620, 191–192.

25 16 beszéd, K2, 76r (147)–81r (159). Jer 27, 4–5. Causae durationis et ruinae impiorum. Ezt mondja az seregeknek Ura, az Izraelnek Istene: Ezt mondjátok az tü uratoknak. Etc.

<i>Az ó és új testamentum-beli helyeknek...</i>, 1619, 192.²⁶	16. beszéd, 2. Kolozsvári Kódex, 77v (150).
Ieremias Prophetából Cap. X. v. 11. <i>Az Istenek kik az mennyet és Földet nem teremptették ell vésszenek, az Föld fellyül, és az Egh alól.</i> In concione 82. de his verbis ita loquitur. Idem G. Enyedi. Hogy pedig az mi velünk ellenkező Atyafiak, ez mondásból mi ellenünk, (avagy inkább az igaz Isten fia ellen) imígy okoskodnak. Az Christus, ugjmond, az ti itíletetek szerint, nem teremptette az mennyet és földet: Tehát az Ieremias átká szerint el kel veszni, ide semmiképpen nem illik. Mert az mint meg hallád, és akar kijs meg olvashattja ott a Prophetánál: szól a Babyloniai bálvánj Istenekről, kiket az Poganok hamissan Isteneknek tartnak vala, nem szól azokról az Istenekről, az kiket az igaz Isten téssen Istenekké, Urakká. Mert ha ez mondas közönségesképpen igaz volna, tehát az Királyok, Birak, és Fejedelmek-is, ez átok alá vettettek volna: kik nem teremptették az mennyet és földet, de meg is az írás Isteneknek híja Psal. 81. Ioan. 10. Senki pedig nem oly szemtelen hogy ezeket az átok alá rekeszsze, mert ez ilyen Isteneket ő maga az igaz Isten teszi Istenekké, és ezek nem rontyak, hanem inkább építik az ő tisztességét. Ilyen Isten pedig az Christus-is. Tehát nem illik semmiképpen ő reája a Jeremiás mondasá. De erről másszor többet.	[...] Hogy pedig az művelünk ellenkező atyafiak ez mondásból mű ellenünk (avagy inkább az Isten fia ellen) imígy okoskodnak. Az Krisztus, úgymond, az tő itíletetek szerint nem teremptette az mennyet és földet, tehát az Jeremiás átká szerint el kell veszni. Ide semmiképpen nem illik, mert az miképpen meghallád és akárki is megolvashatja ott az prófétánál, szól az babilóniai bálvány istenekről, kiket és pogánok hamissan isteneknek tartottak. Nem szól azokról az istenekről, az kiket az igaz Isten téssen istenekké és urakká. Mert ha ez mondas közönségesképpen igaz volna tehát, az királyok, bírák, fejedelmek is ez átok alá vettettek volna. De mégis az Írás isteneknek mondja Psal. 81. Ioan. 10. Senki pedig nem oly szemtelen, hogy ezeket az átok alá rekeszsze. Mert az ilyen isteneket az Isten ő maga teszi istenekké, és ezek nem rontják, hanem építik az ő tisztességét. Ilyen isten pedig az Krisztus. Tehát nem illik semmiképpen reája ez mondasá Jeremiásnak. De erről másszor többet. [...]

26 A nyomtatvány és a kézirat szövegét a jobb összevethetőség kedvéért párhuzamosan rendeztem. (L. B.)

Eddig azt gondoltuk, hogy a 2. *Kolozsvári Kódex* prédikációi az első triacashoz tartoztak, azonban Toroczka itt egyértelműen a 82. beszédként, tehát a harmadik triacas elemeként hivatkozik az idézett szöveghelyre. Ha alaposabban megvizsgáljuk a beszédgyűjtemény szerkezetét, az is feltűnik, hogy éppen hatvanhat a különbség az idézett és a kéziratban szereplő beszédszám között. Ez nem egy triviális matematikai tény csupán, hiszen két triacas hossza pontosan hatvanhat beszéd. Ha a 16. beszédet elcsúsztatjuk két triacassal, akkor a helyére kerül: a 82. szám alá.

Annak pedig, ha áthelyezzük a 16. beszédet a harmadik triacasba, további folyamányai is lesznek, melyeket újfent pontokba foglalok: (1) Az átszámozás azt jelenti, hogy nem csupán ezt az egy beszédet, de a 2. *Kolozsvári Kódex* teljes anyagát át kell helyezni az elsőből a harmadik triacasba.²⁷ (2) Az újrendezés során érthetővé válik a párhuzamos beszédek kérdése: azok nem csupán párhuzamosak, hanem egy beszéd variánsai. (3) Azonosítani lehet azokat a töredékesen fennmaradt beszédrészleteket is, melyeket a *Sárospataki Kódex* tartalmaz, ugyanis ugyanezek a szöveghelyek szerepelnek a 2. *Kolozsvári Kódex* átszámozás után megfeleltethető beszédeiben. (4) A *Marosvásárhelyi Kódex*ben szereplő beszédvariánsok a helyükre kerülnek a harmadik triacasban, vagyis nem hibásak a kódex triacas-jelzései. (5) Helyükre kerülnek azok az utalások, amelyek az eddig nem ismert harmadik triacasbeli beszédekre vonatkoztak.²⁸ (6) Feltételezhetjük, hogy a 2. *Kolozsvári Kódex* centuria-jelölése hibás, valószínűleg a másoló csak arra emlékezett, hogy számokon alapuló rendszer harmadik szövegcsoportháról van szó, esetleg a triacas-számozást és a mellette szereplő centuria-számozást mosta össze.²⁹

Annak, hogy a 2. *Kolozsvári Kódex* anyaga miért rövidebb, az a magyarázata, hogy a másoló önkényesen kihagyott három beszédet. Ezek azonban szerepelnek a *Sárospataki Kódex*ben. Az egyik az a 93. beszéd,³⁰ melynek variánsa megjelent az *Explicationes* fejezeteként. Bitai János a Biblia görög szöveghelyeinek magyarázatát talán nem tartotta praktikusnak lemásolni. A másik kihagyott beszéd a 97. számú,³¹ politikai tárgyú, a háborúk veszedelmes voltáról és kétes kimeneteléről szól. Megtudjuk belőle, hogy a felelőtlenül kezdett háború nemcsak az uralkodót, de népét is veszedelembe sodorja. Ez a beszéd valószínűleg politikai tartalma miatt nem nyerte el a másoló tetszését. Ne feledjük, a 2. *Kolozsvári Kódex* másolásának idején 1664-ben járunk, Apafi Mihály fejedelemsége kezdetén, a dicsőséges hadjárat és a vasvári béke hónapjaiban. A harmadik elhagyott beszéd Kakas István hitvesének temetése alkalmából 1594 júliusában

27 Az átrendezett beszédszámok a következőképpen alakulnak: 1 = 67, 2 = 68, 3 = 69, 4 = 70, 5 = 71, 6 = 72, 7 = 73, 8 = 74, 9 = 75, 10 = 76, 11 = 77, 12 = 78, 13 = 79, 14 = 80, 15 = 81, 16 = 82, 17 = 83, 18 = 84, 19 = 85, 20 = 86, 21 = 87, 22 = 88, 23 = 89, 24 = 90, 25 = 91, 26 = 92, 27 = 94, 28 = 95, 29 = 96, 30 = 98.

28 Így például az 1. *Kolozsvári Kódex*ben lévő jegyzet a 204. beszéd utáni dispositióban (K1, 25r [47]): „Vide Concion. 86. super Cap. ad. Rom. 8. in 3. triacas.”

29 Érv lehet emellett az is, hogy a kódex utolsó beszéde (a kihagyott temetési prédikáció előtti, vagyis a 98. beszéd) után Bitai János a következő megjegyzéssel zárja a másolatát (162v [323]): „Finis huius Centuriaie.”

30 93. beszéd, S/1, 288–305. Concio natalis. Jn 8, 56. *Ábrahám az tū Atyátok kívánta, hogy láthassa az én napomat, látta és örült rajta.* Etc.

31 97. beszéd, S/1, 341–352. 2Kir 14, 8. *Akkor küldé Amasiás követeket Jóáshoz, a Joakház fiához, ki Jehumnak fia volt.* Etc.

elmondott halotti prédikáció.³² Utóbbival kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy bár a hagyomány szerint Enyedinek számos halotti beszéde forgott közkézen,³³ és az egyetlen nyomtatásban megjelent beszéde is egy halotti oráció,³⁴ a fennmaradt anyagban ezt az egy temetési beszédet ismerjük szövegszerűen. A gyűjtemény egyéb kódexeiből kiderül, hogy a halotti, temetési beszédeket nem mindig másolták be a prédikációk közé, hanem külön gyűjteményekbe írták.³⁵ Talán ez esetben is így maradt ki a darab a triacas beszédei közül.

Összefoglalva: a folyamatban lévő kutatások, melyeknek egyik eredménye a prédikációk kiadása lesz, jól mutatják, hogy érdemes az *Explicationes* és a fennmaradt prédikációk anyagát együtt vizsgálni. A párhuzamos helyek vizsgálata derített fényt arra, hogy a 2. *Kolozsvári Kódex* a harmadik triacas anyagát tartalmazza. S bár ez azzal jár, hogy a gyűjtemény elejét, az első triacas anyagát lényegében elveszítettnek kell tekintenünk, a harmadik triacas teljessé vált, a prédikációk teljes hosszukban, sok esetben több variánsban is rendelkezésünkre állnak, ezáltal sok olyan probléma is megoldódik, amelyek az egész korpuszt érintő utalásokkal, forrásokkal és datálással kapcsolatosak. Emellett azt remélem, hogy nem csupán a dátumok, az idézetek meghatározása és egyes esetekben gondolatmenetek rekonstrukciója lesz könnyebb a nyomtatott szövegek felhasználásával, de a prédikációgyűjtemény is új megvilágításba kerül egy olyan munka párhuzamos szövegkorpuszaként, mely a korabeli Magyarország és Európában az egyik legtöbbet forgatott és magyarázott, Erdélyben írt teológiai munka volt.

32 99. beszéd, S/1, 364–373. 1Thessz 4, 12. *Nem akarom penig atyámfia, hogy tudatlanságban legyetek az elaludtak felől.* A címsorban a másoló megemlíti a halál és a temetés idejét is (S/1, 364): „Habita ad tumulum uxoris Stephani Kakas quae mortua et sepulta est 7. Julij A. D. 1594.”

33 Vö. KÁLDOS, *Enyedi György...*, i. m., 196.

34 ENYEDI György, *Oratio Funeris ad Tumulum Clarissimi Viri Dni Demetrii Hunyadini Superintendentis Ecclesiarum Unum Deum Patrem et Mediatorem Jesum profitentium, ac Pastoris Claudiopolitani*, Kolozsvár, 1592. Példánya ma nem ismert.

35 A gyűjtemény még egy helyen utal halotti beszéd(ek)re, a második triacas végén. A 65. és 66. beszédet egy sajnos szövegében nem ismert temetési beszéd követi, mely a 3. *Kolozsvári Kódex* indexében így szerepel: „Isaiae 57. Concio funebris.” A valószínűleg az Ézs 57, 1–2-re épülő beszédet a kódex végén található jegyzet szerint Budai Tamás halála és temetése alkalmával mondta el a püspök (Budai Tamást 1593. nov. 6-án temették el a kolozsvári nagytemplomban), és a szintén Budai halálára írt 65. és 66. beszéddel ellentétben Lisznai Gyárfás egy másik gyűjteményébe másolta be. A 4. *Kolozsvári Kódex*ben a másoló szintén megjegyzi, hogy a kérdéses temetési beszédet a harmadik triacas végére másolva találja az olvasó. A másolók által jelzett kötetek egyike sem maradt fenn.

VÁMOS VIOLETTA

Apollo és a Délszaki tündér

Ovidiusi elemek a *Zalán futásában*

A szerelmi szál problematikussága

A *Zalán futásának* szerelmi története különlegesnek nevezhető,¹ mivel a szöveg szintjén epizodikusan illeszkedik a műbe, illetve az eposz tárgyilagos elbeszélésvilágához képest szokatlanul lírai hangvételű.² A művel foglalkozó tanulmányok javarészt ki is térnek a szerelmi szál kérdéses pontjaira, például az Ete–Hajna szerelemre. Bodányi Aranka 1908-ban publikálta Hajna és Ete epizódjáról szóló tanulmányát;³ ez volt az első olyan írás a *Zalán futása* recepciótörténetében, amely a romantikus honfoglalási eposz mellékszálára fókuszálva megnyitotta egy másik szemszögből való elemzés lehetőségét is.⁴

Narratológiai szempontból az egyik legújabb tanulmány, amely komplex elemzést nyújt a *Zalán futásáról*, Szörényi László tollából származik.⁵ Szörényi szerint szinte egyértelműen kimutatható a *Zalán futása* tükrös szerkezete, amelyben fontos helyet foglal el az Ete–Hajna szerelmi szál, amely kicsinyített mása az eposzban elhangzó Zámír-történet, egy ún. „minieposz”.⁶ A „bodroközi idillnek” több tanulmány fontos szerepet tulajdonít, Martinák János szerint e jelenetek célja az *evasio*, azaz a harcokból való elvágódás.⁷ Több tanulmány megemlíti, hogy Vörösmarty a *Zalán futása* érzel-

* A szerző a PPKE BTK magiszteri hallgatója.

1 A *Zalán futása* történetének illeszkedését a Vörösmarty által tervezett mitológiai koncepcióba lásd: GERE Zsolt, „*Hat gim jöve sebtén elébe*”, ItK, 104(2000), 454–496.

2 Hajna karaktere például kiemelt fontosságú a *Zalán futásában*. Ezt Kiss Ernő tanulmánya is igazolja, miszerint az eposzban elhangzó három invokáció közül az egyik Hajna bemutatásakor ékelődik a szövegbe. Vö. Kiss Ernő, *Vörösmarty és Vergilius*, KerMagv, 37(1902), 92–102, itt: 94.

3 Hajna és Ete búcsújában egy homéroszi cselekményelemet, Hektór és Andromakhé búcsúját azonosítja BODÁNYI Aranka, *Ete és Hajna epizódja Vörösmarty Zalán futásában*, Bp., Légrádi Testvérek Könyvnyomdája, 1908, 14. Ehhez kapcsolódik Kiss Ernő tanulmánya, ami az Etét gyógyító Hajna előképét az Aeneasz gyógyító Venusban véli fölfedezni. I. m., 96.

4 Korábbi elemzéseken az esztétikai – pl. TOLDY Ferenc, *Aesthetikai levelek Vörösmarty Mihály épikus munkájiról*, Pest, Eggenberger és Müller, 1827; SZERB Antal, *Vörösmarty-tanulmányok*, Bp., Minerva, 1930 –, ill. a filológiai – pl. LOÓSZ István, *Zalán futása és az Iliász*, EPhK, 32(1908), 6–20; CSENGÉRY János, *Homeros*, Bp., Franklin-Társulat, 1907, 151–157 stb.) – elemzések értendők.

5 SZÖRÉNYI László, „*S hű a haladékony időhöz*”: *Kompozíció és történet szemlélet a Zalán futásában* = „*Ragyognak tettei*”: *Tanulmányok Vörösmarty Mihályról*, szerk. STAUD Géza, KERÉNYI Ferenc, Székesfehérvár, Fejér Megyei Tanács Művelődésügyi Osztálya, 1975, 7–46.

6 Uo., 23.

7 MARTINÁK János, *A honfoglaláskori Bodroköz megjelenítése a Zalán futásában*, Széphalom, 2005, 119.

mes cselekményelemeit a *Megszabadított Jeruzsálem*ből vehette.⁸ Több tanulmány kitér a problémakörre, miszerint nemcsak hogy az eposzban két eseménysor zajlik párhuzamosan,⁹ de az is különleges, hogy a főhős és a szerelmes főhős karaktere széthasad.¹⁰ Ezt dramaturgiaiailag sikerült fogásnak tartja Toldy Ferenc is,¹¹ mivel bár Hajna párjául egy vitéz hősi karakter¹² elhelyezése szükséges, a leginkább hősieknak tekinthető figurát,¹³ Árpádot¹⁴ hősszerelmes szerepkörbe helyezni föltehetően komikus megoldás lett volna.¹⁵ Ete hasonlóan nagyszerű vitéz, mint Árpád,¹⁶ azonban fiatalabb, és harcmódorának leírása sem utal annyi hadi tapasztalatra.¹⁷

Gere Zsolt közelmúltban megjelent monográfiájában szintén új megközelítésben vizsgálta az eposz szerelmi szálát: az Ete–Hajna–Délzaki tündér relációban (amely meglátás szintén azt bizonyítja, hogy a szerelmi epizód az eposz filozófiai rendszerébe illeszkedő történeti elem) mindenekelőtt a nemzeti időbeliség herderi felfogását látja megvalósulni. Így tehát Hajna az időben nem létező Délzaki tündér helyett a jövőt és termékenységet ígérő Etét választja.¹⁸

A *Zalán futása* szerelmi szálának elemzésekor az a probléma látszik körvonalazódni, hogy míg Ete és Hajna szerelme a történet harci tematikáját mintegy kiegészítve szubjektívvá, ezáltal a hazafias beszédmódot¹⁹ átélhetővé, befogadhatóvá teszi, addig a

8 Lásd SZERB, i. m., 46; VÖRÖSMARTY Mihály, *Nagyobb epikai művek*, I, szerk. HORVÁTH Károly, TÓTH Dezső, s. a. r. HORVÁTH Károly, MARTINKÓ András, Bp., Akadémiai, 1963 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 4; a továbbiakban: VMÖM 4), 389.

9 ALSZEGHY Zsolt, *A Zalán futása*, Bp., Stephaneum, 1926, 10.

10 Ez is egy érv amellett, hogy Vörösmarty sokat vett át a tassói történetfejtésből.

11 TOLDY, i. m., 39.

12 Szerb Antal a magyar harcosok megrajzolásánál egyfajta „Hermann-komplexum”-ról beszél, mivel a magyar vitézek kétarcúak: egyrészt hasonlítanak Hermann ősgermánjaira, másrészt Rousseau ősi emberképére. I. m., 60.

13 Árpád eposzi előzményeihez lásd Árpád pajzsa, vö. Kiss, i. m., 95; Loósz, i. m., 12; TONCS Gusztáv, *Vörösmarty „Zalán futása” mese és szerkezet szempontjából*, Szabadka, Bittermann József Könyvnyomdája, 1885, 20.

14 Árpád alakja aránylag újszerű a magyar irodalomban, előtte inkább Attilát tekintették a magyarok ősi vezérének. Neve, a „Párducos Árpád” először Virág Benedeknél fordul elő, vö. SZERB, i. m., 56–57. Árpád korábbi előfordulásait lásd SZABADOS György, *Árpád írói: Vörösmarty és előzményei*, Tiszatáj: Diákmelléklet, 49. sz. (1998. jan.), 1–19.

15 Árpád karaktere szerelmi aspektus nélkül is teljes, mivel Árpád nagyszerűsége a vitézségében rejlik, és nem a szerelmi hűségében. Bár Zalánnal szemben a hűséges szerelem motívuma is képezhetett volna ellenpólust (Zalán ágyasokat tart), mégis erősebben kontrasztálódik így, szerelmi szál nélkül a tiszta és nagyszerű Árpád és az erkölcstelen és barbár Zalán.

16 Árpád vitézségét Zalánnal szembeállítva részletesen lásd TOLDY, i. m., 28–29.

17 Ete attribútuma a harcban való kiválóság és a fiatalság (szerelem) egysége, ami megkülönbözteti Árpád inkább eposzbeli hősről hasonlító alakjától. Toldy Ferenc szintén így látja Etét: „De a’ költő az emberről sem feledkezik meg, ’s mély igazsággal lefesti belső háborgásait, mert ő háborog még is: el kell hagynia egy kedves atyát, egy kedves leánykát, szíve’ barátit, az egész szép világot, mely oly bájosan mosolyg elébe, ő pedig mind ezeken oly igen csügg.” Uo., 41.

18 GERE Zsolt, *Szebb idők: Vörösmarty epikus korszakának rétegei*, Bp., Argumentum, 2013 (Irodalomtörténeti Füzetek, 174), 102.

19 Hajna és Huba alakja vö. Szép Ilonka és Peterdi; a megöregedett hős és a vele szereplő szűzleány motívuma a romantikába illő két véglelet képviselik; a hős érdemeivel, a szűzleány a még meglévő eredendő tisztaságával válik érdemessé a *dignitas*ra.

Délszaki tündér viszonzatlan szerelme és tragikus halála a fönti egységes világképet bizonytalanná téve újabb kérdéseket vet föl. Míg Ete és Hajna karakterét esztétikai-műelemző és filológiai szempontból is indokoltnak tekinti a szakirodalom, addig a Délszaki tündér eposzbeli szerepeltetésének miéért kevés meggyőző válasz született. Azon kijelentések, amelyek szerint a Vörösmarty-féle mitológia konstruktív eleme, vagy éppen az eposz szentimentális díszítőeleme volna,²⁰ a motiváltságának csak egy kis részét indokolták meg. A leginkább elterjedt magyarázat, amely szerint a Délszaki tündér Hajna iránti viszonzatlan szerelmében Vörösmarty a saját érzéseit írta meg Perczel Etelka iránt, az életéből vett anekdotikus elem – így kevésbé tekinthető kielégítőnek tudományos szempontból.²¹

Dolgozatomban egy eddig még felderítetlen szövegelőzménnyel foglalkozom: Daphné történetével, amely Ovidius *Metamorphoses*ének első könyvében található. A kapcsolat által fölvetett problémákra fókuszálva igyekszem föltérképezni a Vörösmarty-mű értelmezésének új perspektíváit, különös tekintettel a Délszaki tündér és Hajna kapcsolatának motiváltságára.

Ovidiusi elemek

Vörösmarty ifjúkori fordításkísérleteivel többen foglalkoztak részletesen, összegyűjtve, hogy melyik évben milyen szerzőket fordított.²² Szöveggyűjteménye a grammatikai osztályban föltehetően Molnár Jánosnak a *Ratio Educationis*ban meghatározott *Chrestomathiája* volt,²³ a poétai és a rétor osztályban Chompré hatkötetes válogatása, a *Selecta Latini [...]*, tankönyve pedig a *Dominique de Colonia* és Joseph Jouveny *De arte Rhetorica et Institutionum Poeticarum*.²⁴ Ifjúkori fordításai javarészt az ezekből a könyvekből ismert szerzők műveiből válogatnak:²⁵ Vergilius,²⁶ Horatius, és súlyozottan

20 Lásd BODÁNYI, i. m., 14; TOLDY, i. m., 65.

21 Vö. HAJAS Béla, *Vörösmarty és Perczel Etelka*, Irodalomtörténeti füzetek, Bp., Pallas, 1931, 12; GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza*, Bp., Franklin-Társulat, 1890; TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*, Bp., Akadémiai, 1974.

22 CSÁSZÁR Zoltán, *Vörösmarty ifjúkori fordításkísérletei*, ItK, 49(1939), 68–70; MOSONYI József, *Az ifjú Vörösmarty*, Bp., Mérnökök nyomdája, 1943, 5–31; HORVÁTH Károly, *A klasszikából a romantikába*, Bp., Akadémiai, 1968, 54–123. Babits is kitér erre esszéjében: BABITS Mihály, *Az ifjú Vörösmarty* = B. M., *Esszék, tanulmányok*, I, s. a. r. BELLA György, Bp., Szépirodalmi, 1978, 215.

23 *Az 1777-iki Ratio Educationis*, ford. FRIML Aladár, Bp., Szent István Társulat, 1913, 135.

24 HORVÁTH, i. m., 57.

25 Ekkoriban a szerző már magyarul is olvasott klasszikus irodalmat: „A hatodik iskolában már jobb könyveket olvastam. Baróti Aeneisét, Rájnis Eclogáit, Virág Horatius-leveleit, 's némely Ódáit, a' mi kiváltképpen megtetszett tisztasága, 's könnyedsége miatt. Olvastam nagy örömmel Révayt is. Ekkor minden gyakorlatom abban állott, hogy magyar Elégiákat írtam, 's némely Epigrammákat. Még ez többnyire száraz verselés volt.” *Vörösmarty autobiográfiai jegyzetei, melyeket Zádor kérésére 1824-ben írt* = VÖRÖSMARTY *Minden munkái*, s. a. r. GYULAI Pál, Pest, 1864, XII, 538. Továbbá ehhez kapcsolódva érdemes megjegyezni, hogy Fried István szerint a szónoki beszéd és a Berzsenyi–Virág típusú óda szerkezete is kimutatható a *Zalán futása* egyes részleteiben. Vö. FRIED István, *Jegyzetek a Zalán futásához*, ItK, 68(1964), 152–161, itt: 156.

26 Vergilius hatását többen is vizsgálták a fiatalkori fordításkísérletekben: Horváth Károly monográfiájában külön fejezetet szentel Vörösmarty ifjúkori eklogáinak, amelyek előképe Vergilius

Ovidius.²⁷ Logikusnak tűnik, hogy az ifjúkori fordítások szerzőinek művei visszacsengenek a *Zalán futása* soraiból is. A *Zalán futásának* intertextualitását bár az előzetes tanulmányok részletesen földerítették, az Ovidius-reminiscenciákról és a tőle átvett motívumokról viszonylag kevés említést tesz a szakirodalom. Ez azért is meglepő, mert jól látható a költő fiatalkori zsengeinél, ha a fordításokat és parafrázisokat vizsgáljuk, hogy míg Vergilius és Horatius elvélve fordul elő Vörösmarty fordításaiban, addig Ovidius műveiből több különálló részletet is lefordított.²⁸

Tóth Dezső szerint „valószínű, hogy Vörösmarty mítosz-teremtő fantáziájának mozgóatái között ott húzódnak fiatalkori Ovidius-fordításainak emlékei is, mint például az Álom barlangjának leírása (Met. XI. 592–615).”²⁹ Tóth tehát tulajdonít némi jelentőséget az Ovidius-fordításoknak a többi tanulmánnyal ellentétben,³⁰ azonban nem hívja föl a figyelmet néhány, Ovidiusra erősen emlékeztető szövegrészletre.

Hajna alakját a tanulmányok többféleképpen igyekeztek azonosítani, karakterét Perczel Etelkán³¹ kívül egyéb híres irodalmi szereplőhöz hasonlítani, azonban egy kézenfekvő hasonlóság is adott még: Daphné alakja Ovidius *Metamorphoses*éből.

Bucolicája. Egy másik művet – az 1817-es *Lengedező széltől...* c. verset – Vergilius *II. eclogájának* parafrázisaként azonosít. Vö. HORVÁTH, *i. m.*, 83. Hogy a költőt érdekelte az ekloga műfaja, arra jó példa, hogy nemcsak Vergiliustól, hanem a Theokritosz-követő Moszkhosztól is ismerjük egy fordítását 1817-ből: *Epitaphium Binonis*, vö. *uo.*, 84. Érdekes továbbá Szilasi László tanulmánya, amelyben a *Rom* c. kiseposzt a vergiliusi kerék megfogalmazódásaként értelmezi, vö. SZILASI László, „*Álma kietlen*” (*A fenséges problémái Vörösmarty Mihály a Rom című kiseposzában*), ItK, 105(2001), 698–706, itt: 699. Császár Zoltán Brisits Frigyes Vörösmarty-kiadásában – BRISITS Frigyes, *Vörösmarty Mihály Kiadatlan Költeményei*, Bp., Pallas, 1926 – azonosított egy kétsoros fordítást a Vergiliusnak tulajdonított *Culex* c. műből, továbbá négy Claudianus-verset, vö. CSÁSZÁR, *i. m.*, 68–69. Vergiliusnak a magyar irodalomra tett hatásáról részletesen pl. CSENGERY János, *Vergilius a magyar költészetben*, ItK, 41(1931), 24–37.

27 Ezen töredékek mellett Mosonyi említi a Brisits által két változatként közölt Álom barlangjának a leírását, amely fordítás Ovidius *Metamorphoses* című művéből (XI, 592–615. sor). Vö. BRISITS, *i. m.*, 20–21; MOSONYI, *i. m.*, 21.

28 1815-ben Ovidius *Fastijából* az Arión-történetet fordította le, amely történetet a *Chrestomathia* is tartalmazta: *Amit még tenger s Arionnak...* = *Fasti*, II, 83–116, 14. vers. Vö. BRISITS, *i. m.*; HORVÁTH, *i. m.*, 74. Az 1816-ból származó Botond-töredék például a *Thuróczy-krónikából* származó története mellett szintén a *Fastinak* az eljárásait alkalmazza, *uo.*, 323. Egy 1817-ből származó ódája az *Epistulae ex Pontóból* idéz egy sort („*Omnia sunt hominum tenui pendentia filo...*” Ep. IV, 35. sor; *uo.*, 105). 1818–1819-ben pedig lefordította Ovidius *Heroideséből* a *Leander Heróhoz* c. művet (*Leander Heroni*, 77–92; *uo.*, 113). Továbbá a *Zalán futása* több szereplőjének a nevét Ovidiustól veszi át (Arkasz, Lúkaón, Phaeton, Philemon, vö. VMÖM 4, 384–420).

29 Tóth Dezső, *Vörösmarty és a Zalán futása*, It, 44(1956), 39–51, itt: 49. A *Zalán futásában* elhelyezkedő álomleírást Alszegey is kiemeli (*i. m.*, 14.), Loósz István szerint ez a leírás ráadásul az *Iliász*ból származik (*i. m.*, 17).

30 Toldy is kiemeli egy Hadúr-ra vonatkozó szöveghelyet („magas égi leányok / megtörlék kezeit ’s szép homloka téré”), amelynek előzményét az *Iliászban* és a *Metamorphosesban* is fölfedezni véli; *i. m.*, 63; továbbá Szauder József is azon a véleményen van, hogy Vörösmartyra a legnagyobb hatással az antik olvasmányai közül Vergilius és Ovidius voltak. Vö. SZAUDER József, *Vörösmarty pályája = A romantika útján*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 301.

31 Szerb Antal véleménye szerint az Etelka-élmény Vörösmartynál pusztán szimbolikus volta miatt jelentős (*i. m.*, 22), Hajas Béla szerint azonban „Ennek az epedő szerelemnek első igazi irodalmi gyümölcse a *Zalán futásának* Hajnája. Hajna alakját Etelkáról mintázta meg, a kedélymozgalmait azonban nem Ete alakjába objektíválta – hiszen Ete boldog szerelmes – hanem a Délszaki tündér alakjához fűzte.” *I. m.*, 12.

Meg ne sebezétek könnyű kis lábait, átkos
Tüskék, 's rút kórók; ti hajoljatok ifju virágok,
'S gyenge füvek deli Hajna' piros talpának alája.

(Zal. I, 396–398. sor)³²

Az első énekben találkozunk ezzel a rövid részlettel, amely Hajna bájára hívja föl a figyelmet. A fenti három sor feltűnő hasonlóságokat mutat az Apollo elől menekülő Daphnéról szóló sorokkal:

Jaj nekem! El ne zuhanj; lábad, mit sérteni vétek,
föl ne sebezze tövis; kínod valahogy ne okozzam.
Vad csalitokba szaladsz. Kérlek, fuss óvatosabban,
mérsékelj a futást: mérsékelem én is az űzést.

(Átv. I, 508–511. sor)³³

Me miserum! ne prona cadas indignave laedi
crura notent sentes et sim tibi causa doloris!
aspera, qua properas, loca sunt: moderatius, oro,
curre fugamque inhihe, moderatius insequar ipse.

(Met. I, 508–511. sor)³⁴

Hajna első szövegbeli megjelenése egy Kiss Ernő által fölfedezett vergiliusi szöveg-helyhez köthető.³⁵ Bodányi Aranka szerint Hajna alakja a középkori lovagregény nemes hölgyére hasonlít.³⁶ Waldapfel tanulmányában fölhívja a figyelmet egy szöveg-egyezésre Dugonics András *Etelka Karjelben* című regényével, amely alapján Hajnában megfigyelhető néhány párhuzam Etelkával, Gyula vezér leányával.³⁷ A mű első kéziratában pedig Hajna neve még Kolma volt; ezt a névalakot Vörösmarty Kazinczy Ossian-

32 A Vörösmarty-idézetek forrása: VMÖM 4, 61–64, 156–157; a továbbiakban sorszámhivatkozással.

33 Ovidius itt idézett magyar fordításai Devecseri Gábortól valók, forrásuk: Publius OVIDIUS NASO, *Átváltozások*, ford. DEVECSERI Gábor, Bp., Magyar Helikon, 1964, 24–27.

34 A latin Ovidius-idézetek forrása: P. OVIDIUS NASO, *Metamorphoses*, ed. William S. ANDERSON, Monachii et Lipsiae, BSGRT, K. G. Saur, 2001, 17–19.

35 Zal. I. 322–323. sor, vö. VERGILIUS, *Aeneis*, IV, 68–69. sor. Kiss Ernő (*i. m.*) véleménye szerint Vörösmarty igazi mestere a *Zalán futásánál* Vergilius volt. Több tanulmány érvel azzal, amikor a *Zalán futásának* egyik legfontosabb előzményszövegeként az *Aeneist* azonosítják, hogy Vörösmarty a *Zalán futásának* cselekményét az eposzok közül az *Aeneis*ből vehette, mivel tárgyuk megegyezik: a honfoglalás. Kiss tanulmányában nem is vitatja a homéroszi eredetet, azonban azt másodlagosan, Vergilius művén keresztül ismeri el. *I. m.*, 102.

36 BODÁNYI, *i. m.*, 17. Hajna lefestésében homéroszi átvételt, Helene külsejének ismertetését véli fölfedezni, a folyóba lépő Hajnát pedig Achilleus pajzsának ábráihoz hasonlítja; *uo.*, 13.

37 WALDAPFEL Imre, *Jegyzetek a Zalán futásához*, ItK, 49(1939), 262–276. Továbbá Hadúr nevééről, amelyet tévesen a *Székelylek Erdélyben* Haddur istenének nevéből eredeztettek, Waldapfel kimutatta, hogy az már a *Zalán* első kéziratában is megtalálható (1819–1820 körül), míg a *Székelylek Erdélyben* 1823-ban jelent meg. *Uo.*, 266. Bár a kritikai kiadás hivatkozik Waldapfel cikkére, mégsem emeli ki ezt a momentumot, s emiatt több későbbi tanulmányban is tévesen szerepel.

fordításából vette.³⁸ Érdemes tehát a kiemelt szöveghelyek mentén elindulva megvizsgálni Hajna daphnéi tulajdonságait is.³⁹

Az erdőben sétáló Hajna emlékeztet Daphne erdőben elsuhanó alakjára, míg az őt szelíden átölelő folyó Daphne apjára, a folyóistenre.⁴⁰ Daphne mintája talán részben Diana lehetett,⁴¹ a szűz vadászistennő,⁴² akinek alakjához a Hold köthető, aki védelmezője a terhes asszonyoknak és a nemi érés előtt álló gyermekeknek. De ezzel szemben a halál istennője is, akinek legfontosabb attribútuma a szüzesség, az érinthetetlenség és a terméketlenség. Diana ezen tulajdonságához kapcsolódik Daphne leginkább körvonalazódó szándéka: az örök szüzességre való vágyakozás. Hajna azonban ezt az aspektusát csak a Délszaki tündérrel szemben tudja érvényesíteni, Etére ugyanis szinte Apollóként vágyakozik:

Csendes özön, képem mellett csillogva kerengő,
Jő, meg megy maradás nélkül szép habzatod: óh bár
A' Tisza' mélyéhez vinné el képemet, ottan
Látná Und' ékes fia, és megörülne; talán ha
Látná, mint epedek, meg kezdene szánni magában...

(Zal. I, 414–418. sor)⁴³

A két történetet folytonosan átszelő nyíl motívuma,⁴⁴ amelyet Daphne, illetve Hajna birtokol, visszavezet minket tehát Dianához, a vadászistennőhöz. A vadászat motívumát gyakran alkalmazza Vörösmarty, az erdei szűz találkozása a „vadással” kedvelt történeti eleme volt,⁴⁵ amelyet több művében fölhasznált.⁴⁶ A vadászat az erdei vadra vagy az erdei szűzre toposz metapoetikus utalásnak is tekinthető az ártatlan leány

38 VMÖM 4, 393. *A hűség diadalmában* Jola és Gárdon történetét vö. Komhála és Fion-ghal történetével, lásd ifj. Kiss Ferenc, *Vörösmarty és Ossian*, Debrecen, 1922, Kertész József Könyvnyomdája, Karcag, 1931, 11. A *Zalán* név eredetéhez lásd TOLNAY Vilmos, *Zalán futása*, It, 19(1930)/3–4, 91–92.

39 Hajna nevének szimbolikus utalását a Hajnalra mint időbeli kezdőpontra lásd GERE, *Szebb idők, i. m.*, 111.

40 Peneos folyóistent vö. Hubával.

41 Vö. „és csak a berki magány, ami kedvre deríti, s a zsákmány; / versenytársa e lány már Phoebus szűzi hugának”. OVIDIUS, *Átv.*, I. 475–476. sor.

42 Vö. „Bodrog habjaiból, veszi könnyű lepleit, újat...” *Zal. I*, 459. sor.

43 Ez a részlet emlékeztet a *Metamorphoses* Narcissus-történetének folyó-jelenetére.

44 A műben szereplő fegyverek nem tükrözik a valós történelmi tényeket. A nyíl nem mint az originális ősmagyar harci eszköz szerepel, hanem mint az erdőt uraló fegyver. Ezt az is alátámasztja, hogy a nyíl megjelenése a műben inkább az erdei jelenetekhez, mintsem a harctéri csatákhoz köthető. Az ősmagyar harcmódor megjelenéséről a *Zalán futásában* lásd VAJTYICZKY Emánuel, *Hadi képek Vörösmarty Zalán futásában*, It, 5(1916)/1–2, 31–38.

45 Király György szerint a vadász-motívumot Vörösmarty Kisfaludy Károly *Eprészleány* című verséből vette át, vö. VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények I. (1826-ig)*, szerk. HORVÁTH Károly, TÓTH Dezső, s. a. r. HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai, 1960 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 2, a továbbiakban: VMÖM 2), 449. Az apollói, dianai és daphnéi utalások tükrében viszont túl komplexnek tűnik a kép ahhoz, hogy legfőbb előzményének egyetlen verset tekintsünk.

46 Vö. *Szép Ilonka, Város és Pásztorleány, Magyarvár stb.*

asszonnyá tételére is.⁴⁷ A toposznak ezt a jelentését a Daphne-történetben mindkét szereplő alátámasztja: Daphne dianai íjával, Apollo pedig azzal az íjjal, amellyel bár Pythont leterítette, Amor nyilánál mégis gyöngébb.⁴⁸

Tovább keresve az egyezéseket a Daphne-történet és Hajna bemutatása között, újabb hasonlóknak tűnő részleteket is találhatunk. Azt a jelenetet például, amelyben Hajna a Délszaki tündér elől menekül:

És szalad a' ligeten, 's futtában törli fejről
A' vizet, és igazítja magán huzogatva ruháját.
Melle födetlen még, csak félig van szövvényben
Szép emlői körül, azt is lebbenve kibontja
A' suhógó szellő, 's le-lehuzza, ha érheti, róla.

(Zal. I, 460–464. sor)

Daphne Apollo elől fut:⁴⁹

Folytatná mással, de a lány riadott rohanással
messzefut és félig-rebegett szava közt odahagyja.
Most is bájos a lány. Testét a szelek csupaszítják,
szembefúvó szellők raja rezgeti, lengeti leplét,
s fésű-nem-ért fürtjét a futó szél hátrafuvallja:
s míg menekül, mégsebb.

(Átv. I, 525–530. sor)

Plura locuturum timido Peneia cursu
fugit cumque ipso verba imperfecta reliquit,
tum quoque visa decens; nudabant corpora venti,
obviaque adversas vibrabant flamina vestes,
et levis impulsos retro dabat aura capillos,
auctaque forma fuga est.

(Met. I, 525–530. sor)

Az előbbi részletek szövegszerűen is hasonlítanak a Daphne-történetre, és allúzióknak is tekinthető Hajnának a Délszaki tündérhez fűződő kapcsolata, valamint Daphne Apollóval való relációja. Azonban van Daphnénak még egy fontos, a szüzi-

47 Nem véletlen, hogy Dianának és Daphnénak is a vadászat az attribútuma, akiket éppen emiatt nem lehet „levadászni”. Vö. SZABÓ Magda, *A lepke logikája: Szép Ilonka* = Sz. M., *A lepke logikája*, Bp., Argumentum, 1996, 108–126, főként: 121.

48 Vö. OVIDIUS, *Met.*, I, 452–462. sor.

49 Gloviczki Zoltán monográfiájában elemezve a Daphne-történetet arra a következtetésre jut, hogy Apollo ebben az epizódban nevetségessé válik Cupido által. Vö. GLOVICZKI Zoltán, *Ovidius Ars poeticája*, Bp., Akadémiai, 2008, 49–50. Hajna és a Délszaki tündér kapcsolatában ez a jelentésárnyalat már nem fedezhető föl.

ségre való vágyakozásán kívüli tulajdonsága, jelentése: Apollótól menekülven bábérfává változik. Ez a növény később Apollo egyik legfontosabb ismertetőjele lesz: a költészet jelképe koszorúként a homloka körül.⁵⁰ Hogyha Hajna alakját a Daphne-történet mentén próbáljuk fölfejtetni, a Délszaki tündérrel való kapcsolatának előképét látjuk. A Délszaki tündérnek már a bemutatkozása is emlékeztet Apollo⁵¹ megjelenésére:

Tudd, a' bús fellegek engem uralnak,
Tiszta verőfényt is beboríthatok éji homállyal,
És kényemre parancsolok én a' tengeri göznek.

(Zal. I, 528–530. sor)⁵²

Apollo taktikája, ahogyan megpróbálja rávenni szerelme viszonzására Daphnét, emlékeztet a Délszaki tündér elkeseredett próbálkozására:

Tudd meg, uralnak:
Delphoi földje, Claros, Tenedos, s palotám Patarában.
És az apám Jupiter. S ami lesz, s ami volt, s ami most van,
én mutatom meg; a dalt s lanthúrt én hangolom egybe.

(Átv. I, 515–518. sor)

[...] mihi Delphica tellus
et Claros et Tenedos Patareaque regia servit;
Iuppiter est genitor; per me, quod eritque fuitque
estque, patet; per me concordant carmina nervis.

(Met. I, 515–518. sor)

A Délszaki tündér alakja⁵³ több aspektusból is összehasonlítható Apollóval, mivel származásukat tekintve mindketten isteni eredetűek, és valamiképpen az ő hatalmukhoz köthető a fény–sötétség, nappal–éjszaka relációja.⁵⁴ Míg Apollo a görög mitológiában a tudomány, a gyógyítás, a nappal és az ifjú férfierő istene, addig a Délszaki tündér maga

50 A babérág a költészetet és a fiatalságot is jelenti, mivel örökzöld növény. Az ifjúság szintén apollói tulajdonság.

51 Nemcsak a Délszaki tündér kapcsán kerül előtérbe Apollo alakja, hanem önmagában is felfedezhető a *Zalán futásában*. Több példán is megfigyelhető, hogy Apollo karakteréhez Vörösmarty vissza-visszatér az eposz cselekményének és szereplőinek formálása közben, vö. LOÓSZ, *i. m.*; CSENGERY, *i. m.*

52 A meggyőzés fokozatait ennél az ovidiusi szöveghelynél Gloviczki egyfajta anti-szónoki beszédként értelmezi. *I. m.*, 51–52.

53 Toldy Ferenc, a *Zalán futása* egyik első méltatója az *Aesthetikai levelekben* a Délszaki tündér alakját a Shakespeare *A vihar* c. művéből ismert Arielre, a Prospero mellett élő „légi szellemre” vetíti vissza. Vö. TOLDY, *i. m.*, 65.

54 Apollo karaktere a görög mitológiában egy határozott életkort, az ifjú férfikort szimbolizálja. Ehhez köthető Gere tanulmánya, amelyben kitér a Délszaki tündér időben nem konstituálódó karakterére. GERE, *Szebb idők, i. m.*, 102.

is egyfajta napistennek tekinthető, már pusztán a szüleit tekintve is: édesanyja az Éj, édesapja a Hajnal.⁵⁵

Ha a bemutatását nézzük, további egyezésekre találhatunk. Apollo ugyanis a tudomány mellett a költészet istene is,⁵⁶ ami jellemző a Délszaki tündérre is: „És vala gyöngyökkel ragyogó szép sípja kezében.”⁵⁷

Szerb Antal megismétel egy gondolatot a *Zalán futásáról* szóló esszéjében, amelyet Toldy Ferenc *Aesthetikai leveleiben*⁵⁸ olvasott, hogy Lehel alakjában a kürt motívumának kiemelése metapoetikus⁵⁹ utalásnak is tekinthető, mivel gyermekkorában isteni *donumként* kapta gyermekjátékát, a sípot, amikor pedig fölserdült, az isteni tündérhez könyörgött, hogy az növecsse meg egykori játékát az erőteljes férfihöz illő eszközzé, így született meg a *Lehel kürtje*.⁶⁰ Amint az a fönti részletből kiderül, a Délszaki tündérnek is van egy sípja, amelynek kézenfekvő értelmezése a költészetre való utalás. A síppal a tündér a természetet is az uralma alatt tartja („Melly a’ természet’ hangját elzárva magában”).⁶¹ Ez szintén Apollóra enged következtetni, aki hűgához hasonlóan örökifjú, a természet megújulásához és zabolátlanságához kapcsolódó isten.

A Daphne-történet vége a leány babérrá válásán túl azzal zárul, hogy Apollo szembesül saját tehetetlenségével, mivel karjaival már csak a babér törzsét tudja átfonni:

S Phoebus ezért is lángol még: rányomja a jobbját
Arra a törzsre, s a kéreg alatt dobogó szívet érez.
Ágakat úgy ölel át, mint karral kart ha ölelnék,
Megcsókolja a fát, de a csóktól hajlik ez arrébb.

(Átv. I, 553–556. sor)

Hanc quoque Phoebus amat positaque in stipite dextra
sentit adhuc trepidare novo sub cortice pectus
complexusque suis ramos ut membra lacertis
oscula dat ligno; refugit tamen oscula lignum.

(Met. I, 553–556. sor)

A Délszaki tündér Apollóhoz hasonlóan csókolja meg a Daphne-szerűen mozdulatlan lányt:

55 *Zal.* I, 450–451. sor.

56 Vö. „S ami lesz s ami volt, s ami most van, / én mutatom meg: a dalt s lanthúrt én hangolom egybe.” OVIDIUS, *Átv.*, I, 517–518. sor.

57 *Zal.* I, 447. sor.

58 TOLDY, *i. m.*, 42.

59 A mű metapoetikus szerkezetéhez érdemes megjegyezni, hogy a szövegben előforduló metalepszisek – Kárel éneke, vö. HORVÁTH, *i. m.*, 306; Lehel és Árpád buzdító éneke, ill. a gyermek éneke a Huba–Zámir harcról, vö. KISS F., *i. m.*, 18–19 – javarészt ossiani eredetűek szavaikat és történeti elemeiket tekintve.

60 SZERB, *i. m.*, 54.

61 *Zal.* I, 448. sor. Vö. Hadadúr sípjával a *Délszigetből*, amellyel a gyermek a jó és rossz teremtmények fölötti uralmat birtokolja. Vö. VMÖM 4, 394; GERE, „*Hat gím jöve...*”, *i. m.*, 479.

De piros, és kellő, 's már nem bírhatva szerelmét
 Nyájasan átölelé az előtte szemérmesen állót
 'S rózsás szűz ajakán megcsattant isteni ajka.
 Szíve gyönyörködven a' rég keresettben, örömmel,
 És boldogsággal tele volt, de remegve kifejlék
 Karjaiból deli Hajna, 's futott.

(Zal. I, 475–480. sor)

Bodányi Aranka a Délszaki tündér alakját az Ovidius *Metamorphoses*éből ismert Phaeton alakjához hasonlítja.⁶² Phaeton mint előkép segítségével igazolni tudjuk az előbbieken fölvetett apollói párhuzamot, mivel Phaeton Heliosnak, a *nap*nak a fia. Így tehát Helios fia, Phaeton is szorosan kapcsolódik a naphoz, mint Apollo.⁶³

További egyezés található a Délszaki tündér és Apollo története között a tündér utolsó megjelenésekor, amikor az alvó Hajnát megtalálja a folyóparton. Ekkor ugyanis Hajnát egy Hadúr által küldött „Mennyei nemtő” vigyázza, aki megjelenésében földézi a Daphne-történet egyik kulcsfiguráját, Amort.⁶⁴ A Mennyei nemtő külső vonásaiban egy apró gyermeknek tűnik, hasonlóan Amorhoz, fizikai erejében is kisebb, de mégis képes megvédeni az alvó leányt.⁶⁵ Ebben hasonlít az ovidiusi Amorhoz, aki bár termetre és látványra kicsi, s ezért nyilaival nem is tudna vadászni, ahhoz azonban elég erős, hogy végzetes szenvedélyre gyújtsa Apollót.

A Daphne-történet Apollo és Amor vitájával kezdődik. A szép termetű Apollót boszszantja a gyermeki vonásokkal rendelkező Amor apró nyilának látványa, mivel a nyíl viseléséhez az isten szerint csak neki, Python sárkány legyőzőjének volna elég joga:

„Ej, te garázda kölyök, mi közöd hadi fegyvereinkhez?”
 szól hozzá, „az ilyent a mi vállunk hordja csak illőn;
 mert vadakat s ellenséget mi tudunk vele löni,
 kik, mely szörnyü-hasú tetemét tág térre teríti,
 puffadozó Pythont csak imént vertük le nyilakkal.
 Légyen elég neked az, hogy fáklyád némi szerelmet
 gyújt itt-ott: a dicsőséget, mi miénk, sose kívánd.”

(Átv. I, 456–462. sor)

‘quid’ que ‘tibi, lascive puer, cum fortibus armis?’
 dixerat: ‘ista decent umeros gestamina nostros,

62 BODÁNYI, *i. m.*, 14.

63 Délszaki tündér csillagot lop apjától, a Hajnaltól vö. Phaeton Helios szekerekén. Zal. I, 485–501. sor, vö. OVIDIUS, *Átv.* II, 150–318. sor.

64 Toldy a Mennyei nemtőt keleti eredetűnek tartja Tombolival együtt: „[...] napkeleti hévtől keresztülhatva, a' boldog Arábiának minden fűszer illatit lehellik.” *I. m.*, 65–66.

65 Vö. „A' hadak' istene őt bátorrá tette nyilával, / 'S könnyü galambszárnyat vete két karjára segédül.” Zal. VI, 426–427. sor. Továbbá: „Ő pedig a' bágyadt lánykát álomba merítvén, / Gyermeki karjaival lágyan ringatva kivitte, / 'S egy patakér mellé letevő puha völgyi füvekre.” *Uo.*, 433–435. sor.

qui dare certa ferae, dare vulnera possumus hosti,
qui modo pestifero tot iugera ventre prementem
stravimus innumeris tumidum Pythona sagittis.
tu face nescio quos esto contentus amores
inritare tua, nec laudes adsere nostras!

(*Met.* I, 456–462. sor)

A nyíl motívuma az eddigiekhez hasonlóan fontos szerepet tölt be a Mennyei nemtő és a Délszaki tündér párbeszédében is, mivel a Hadúrtól kapott nyíl az egyetlen dolog, amivel a Mennyei nemtő képes lenne távol tartani Hajnától a Délszaki tündért.⁶⁶ Annak beszédmódja azonban eltér Apollóétól:

Itten

Elrejté az ezüstját, s így monda szelíden:
„Jaj hol jársz egyedül kedves kis mennyei nemtő?
Itt neked a földön veszedelmes késni sokáig,
Menj el szép gyermek, menj most haza Szellem anyádhoz.”

(*Zal.* VI, 484–488. sor)

„Mégis igen kérlek, szép gyermek, menj el anyádhoz.
A szűznek majd én gondját viselem ma helyetted;
Menj szaporán, míg kérek, utóbb is erőmmel elűzlek.”

(*Uo.*, 500–502. sor)

Amor a fegyverére hivatkozik, amikor Apollo a termete miatt becsmérli őt: bár nyila sokkal kisebb Apollóénál, mégis erősebb, mivel képes végzetes szenvedélyt gyújtani:

Mondta Venus fia most: „Mindent átlóhet az íjad,
ám az enyém téged, Phoebus; s valamint tealattad
más mindenki, olyan mélyen vagy a hírben alattam.”

(*Átv.* I, 463–465. sor)

filius huic Veneris 'figat tuus omnia, Phoebe,
te meus arcus' ait; 'quantoque animalia cedunt
cuncta deo, tanto minor est tua gloria nostra.'

(*Met.* I, 463–465. sor)

A Mennyei nemtő szintén a fegyverére, Hadúr nyilának erejére utal, amikor a Délszaki tündér elküldi őt Hajnától:

66 „Ő pedig a földön vala már, s meglátva Hadúrnak / Hangos ezüstját a zúgó hajlatos ágon, / Elrettent, de utóbb levevé, s lelkében azonnal / Biztos erőt érzett. Így ment tova, s völgyi mezőben / Lelte az alvó lányt, s az enyelgő gyermeket.” *Uo.*, 480–485. sor.

„Jól tudom én, hogy erősebb vagy; de te engem elűzni
Mégsem fogsz, ha Hadúr iját kezeimbe szorítom.
Hagyj el azért, szép álmából ne ijeszd föl az alvót.”
Igy szólván ölelé még inkább a deli lánykát.

(Zal. VI, 504–507. sor)

A különbség a két történetben Apollo és a Délszaki tündér alakja között fedezhető föl. Az istenség gúnyolódása ellentétes a tündér higgadt és érett viselkedésével, amely által erejével nem él vissza, és csak akkor távolítja el a nemtőt, amikor az többszöri fölszólításra sem engedi át Hajna őrzését. A Mennyei nemtőt azonban elűzi, mintegy megfosztva őt „nagyobb erejétől”, Hadúr nyilától, ami ellentétes Amor és Apollo vetélkedésével, mivel az ő harcukból Apollo kerül ki vesztesen (bár természetben legyőzi Apollo Amort, az erkölcsi fölény Amore).⁶⁷

Összegzés

Az újonnan elemzett, eddig figyelemre alig méltatott szövegpárhuzamok egyrészt átfarmálják a korábbi szakirodalom vélekedését, amely szerint a Délszaki tündér karaktere amiatt van jelen a *Zalán futása* szerelmi epizódjában, mert karakterével a szerző önmagát helyezte bele a történetbe.⁶⁸ Másrészt ez rávilágít egy eddig még nem vizsgált szövegelőzményre is, amely kiegészíti a *Zalán futása* részletes filológiai elemzését.

Harmadrészt azonban ez az új szövegelőzmény tájékoztat minket az eposz egyik fontos szereplője, a Délszaki tündér motiváltságáról. Karakterében az ovidiusi, visszautasított Apollo isten karakterét láthatjuk viszont, aki viszonzatlan és kényszerű szerelme miatt pusztulásba kergette Daphnét. Ez a történet körvonalazódik a *Zalán futása* soraiban, azonban egyúttal át is formálódik: a Délszaki tündér és Hajna egyaránt megváltoznak előzménykarakterükhöz képest. Bár a Délszaki tündér és Hajna történetelemének előképe Apollo és Daphne története, a Délszaki tündér nem olyan végletekig erőszakos, ösztönöktől hajtott, vadságában definiálható karakter: szelíd, önmagát háttérbe helyező, önzetlen tettet végrehajtó tiszta szerelmes, akinek saját boldogságánál fontosabb a szeretett lény boldogsága, még ha ez a saját életébe is kerül.⁶⁹ Ugyanez látszik érvényesülni Hajna karakterében: bár a Délszaki tündértől úgy menekül, mintha Daphnéhoz hasonlóan csak az örök szüzességet áhítaná, Etével való viszonyában azonban egy másik aspektus, a kölcsönösség figyelhető meg, amely ígérete lehet az Árpád által megszerzett földek benépesítésének.

67 Gloviczki szerint Apollo és Amor karakterében koncentrálnak Ovidius költői szerepvállalása („a szerelem költője”), ezért jellemző Ovidiusra, hogy a két karaktert néha „fölcseréli” műveiben. *I. m.*, 45–46.

68 Gere szerint a Délszaki tündér motiváltsága a tündér mivoltában rejlik; *Szebb idők, i. m.*, 108. Ezt az állítását azonban nem cáfolják meg az új, Apollo karakterét mint előképet bizonyító szövegrészletek, csupán árnyalják a karakter összetettségét.

69 Gere Zsolt szerint a Délszaki tündérnek amiatt kell elpusztulnia, mert Vörösmarty a tündér karaktert a *Zalán futásában* egyelőre mitikus és nem népies értelemben alkalmazza. *Uo.*, 106.

MOLNÁR DÁVID

A Sevillai kódex „Petrus Garazda”-verséről

1971-es összefoglaló tanulmányában Horváth Mária hívta fel először a figyelmet a *Sevillai kódex* Janus-versei között bujkáló, egy addig ismeretlen Garázda-versre. Ő még csak a vers első három szavát adta meg, illetve a címtöredéket. Marianna D. Birnbaum 1973-ban közölte a teljes, három disztichonból álló költeményt is, amelynek hat sorából három töredékes. Végül Horváth János a *Sevillai kódex*ről szóló 1974-es tanulmányában egy bekezdést szentelt a versnek, s a hiányzó részeket megpróbálta kiegészíteni.¹ A rekonstruált olvasat alapján két magyar fordítása is készült Muraközy Gyulától és Csonka Ferenctől.² Mikó Árpád és Tóth István is Garázda-versnek gondolta,³ azonban a *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény* szerint Garázda nem szerzője, hanem címtettje a versnek, míg a *Magyar művelődéstörténeti lexikon* csak Garázda sírversét említi meg egyetlen ránk maradt költeményeként.⁴ Azonban a kéziraton egyértelműen „Petrus Garazda” olvasható alanyesetben, így aztán – hacsak fel nem tételezzük, hogy valaki verset írt Cantorhoz Garázda nevében – az a legvalószínűbb, hogy Garázda a vers szerzője.

A kérdés, hogy a kéziratban a címnek tűnő sérült két sor közül a második genitivusa mire vonatkozhat. Így néz ki a verstöredék a *Sevillai kódex*ben Birnbaum közlésében:

Petrus Garazda [...]

Nicolai Cantorii [...]

Candida cresce domus dominique [...]

Sospite quo nobis numina laeta s[...] (sinunt?)

* A szerző az MTA-ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa. – Értékes megjegyzéseikért külön köszönettel tartozom Király Péternek, Kiss Farkas Gábornak és Ritoókné Szalay Ágnesnek.

1 HORVÁTH Mária, *Híradás egy Janus Pannonius-kódexről*, FK, 17(1971), 128; Marianna D. BIRNBAUM, *An Unknown Latin Poem Probably by Petrus Garazda*, *Hungarian Humanist*, Viator, 4(1973), 303–310; HORVÁTH János, *Janus Pannonius ismeretlen versei a Sevillai-kódexben*, ItK, 78(1974), 607.

2 *Janus Pannonius: Magyarországi humanisták*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók), 219; V. Kovács Sándor, *Garázda Péter élete és költészete (Janus költői iskolájának történetéhez)* = V. K. S., *Eszmetörténet és régi magyar irodalom*, Bp., Magvető, 1987, 361.

3 MIKÓ Árpád, *Két világ határán*, ArsHung, 11(1983), 49; TÓTH István, *Phoebus forrása: A váradi humanista latin nyelvű költészet antológiája*, Nagyvárad, Literátor, 1996.

4 *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény: Humanizmus*, szerk. ÁCS Pál, JANKOVICS József, KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 1998, I, 403; *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, III, szerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2005, 253–255.

Sic tibi perpetuo liceat splendescere v[...]u (victu?)
Sub pedibus sic sint cetera tecta tuis,
Sic tua vitales aspirent culmina venti,
Fulmine sic nunquam decutiare Jovis.

Birnbaum a vers tartalma miatt úgy egészítené ki a címet, hogy *in laudem Nicolai Cantorii domus*, vagyis „Nicolaus Cantorius házának a dicsérete”, míg Horváth János *Cantoris*nak olvassa és *laudesszel* egészíti ki: „Nicolaus Cantor dicséretei”. Birnbaum a második sor utolsó szavát *sinunt*nak, míg a harmadik sor utolsó szavát *victunak* olvassa. Horváth viszont ugyanezeknél a soroknál *fiunt*ot és *virtust* olvas, és megpróbálja kiegészíteni az első sort.

Petrus Garazda Nicolai Cantoris <laudes>

Candida cresce domus dominumque <tueri memento,>
Sospite quo nobis numina leta <fiunt.>
Sic tibi perpetuo liceat splendescere v<irt>u<s,>

Kiss Farkas Gábor – a nyilvánvalóan számos lehetőség közül – a cím és az első három sor egy másik lehetséges olvasatára hívta fel a figyelmemet:

Petrus Garazda <ad domum> Nicolai Cantoris

Candida cresce domus dominique <et gloria crescat>
Sospite quo nobis numina laeta <fiunt>
Sic tibi perpetuo liceat splendescere v<ult>u

Növekedj fényes ház és urad <dicsősége is nőjön>, / Aki ha sértetlen marad, minket örvendeztetnek az istenek. / Így ragyogj hát örök <arccal/homlokzattal>, / Lábad előtt így heverjen a többi háztető, / Így legyezgessék csúcscsúcsaidat éltető szelek, / S villámától sose légy sújtva Jupiternek.

A kódexlap másolatán is egyértelműen látszik, hogy a címben „Petrus Garazda” áll alanyesetben, ezért adja magát az az olvasat, amely szerint Garázda egy bizonyos Nicolaus Cantor házához írta az epigrammát. Hogy miért írta, nem tudjuk. Akár *epithalamium*ként is olvasható, amely Nicolaus Cantor házasságát üdvözlí. Így az első sor *cresce* szavát gyarapodásként, vagyis gyermekáldásként is érthetjük, amit a *vitales venti aspirent* kifejezés talán szintén megerősít. De meglehet, hogy Garázda tényleg csupán egy házat ír le – ragyogó homlokzattal, és olyan mérettel, amely mellett a környező épületek eltörpülnek –, hogy ezen keresztül dicsőítse a vers címzettjét, akinek jó egészséget is kíván.

De mindezen túl még a vers címzettjének kiléte is kérdéses. Ki lehetett ez a Nicolaus Cantor vagy Cantorius? Birnbaumnak nem sikerült beazonosítania, ám ezzel

kapcsolatban mégis megemlített egy 14. századtól ismert, Cantori nevű firenzei patrícuscsaládot. A legvalószínűbbnek azt tartja, hogy ez a Nicolaus Cantorius nem lehetett közismert figura, csupán Garázda egyik személyes barátja. Horváth János szerint is csak ebből a versből ismert Nicolaus Cantor, vagyis „Énekes Miklós” neve. 1983-as tanulmányában Mikó Árpád is csupán egy újabb kérdőjelet lát Nicolaus Cantorius miatt az amúgy talán jobb sorsra érdemes Garázda Péter személye körül. Ritoókné Szalay Ágnes viszont Szegedi Miklóst sejtí a név mögött, aki 1455 és 1470 között töltötte be az éneklőkanonoki méltóságot Pécsen. Szerinte viszont inkább ez utóbbi a költemény szerzője, nem pedig Garázda.⁵ Mivel semmi sem tűnik lehetetlennek, s a fentiekben felvázolt érvek ellenére mégis csak Garázda lenne a vers címzettje, akkor legalább egy újabb névvel bővült a 15. századi magyar humanisták tábora. Ráadásul a költemény alapján egy meglehetősen jól verselő humanistáról lenne szó. Ám Garázdával ellentétben – aki Guarinónál tanult Ferrarában, és aki Callimachus Experiens szerint jobban verselt, mint Janus – Szegedi Miklósnak egyelőre még csak egyetemi tanulmányait sem sikerült kimutatni.⁶

Szegedi Miklós mellé én most egy harmadik lehetséges személyt szeretnék a Nicolaus Cantor névhez csatolni: Nicolaus Krombsdorfer (vagy Kronstorfer).⁷ Sajnos róla sem tudunk egyelőre túl sokat, azonban amennyi tudható, az tökéletesen illeszkedik az ismert Garázda-életrajzhoz. Egy Ercole d’Estének szóló 1472. szeptember 18-ai levélben bukkan fel a neve, amelyben *Magister Nicolaus Cantor Organista et Capellanus* néven utal magára a levélíró.⁸

Habár a zenetörténészek is csupán a homályban tapogatóznak, megpróbálom összefoglalni a Nicolaus Cantorra vonatkozó információkat. A fenti levél a legfontosabb kiindulópont, amelyet Nicolaus Brixenből (Bressanone) írt. Lewis Lockwood szerint „majdnem biztos”, hogy a levélíró azzal a Nicolaus Krombsdorferrel azonos, aki ekkoriban Habsburg Zsigmond főherceg innsbrucki udvarában szolgált mint orgonista és az udvari kápolna énekeseinek vezetője.⁹ Krombsdorfer jó kapcsolatot ápolt az Este-házzal,

5 Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének „*Tres fuimus clari cognato e sanguine vates*”: Janus Pannonius kéziratai Gyulafehérvárott c., 2015. nov. 25-ei előadásán hangzott el. Ha mégis Szegedi Miklósról lenne szó, és a vers Pécsen íródott, akkor szabadon eresztve fantáziánkat, akár a mai Káptalan utca egyik házát is beleláthatjuk a költeménybe, ahol az egyházi méltóságviselők és kanonokok laktak. FEDELES Tamás, *Pécs terei, épületei és használatuk a késő középkorban = Utcák, terek, épületek Pécsen*, szerk. MÁRFI Attila, Pécs, BML, 2010 (Baranyai Történelmi Közlemények, 4), 55. Mivel itt ez volt az akkori városfalon belül elhelyezkedő, kelet-nyugat irányba húzódó legészakibb, és a Mecsek emelkedése miatt a legmagasabban fekvő utca is, ezért a dél felé néző homlokzat „örökké ragyogott” a napsütéstől és a többi háztető a „lábai előtt hevert” a városban.

6 FEDELES Tamás, *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban: 1354–1526*, Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2005 (Tanulmányok Pécs Történetéből, 17), 55, 447.

7 Keith Polk (Strohmra hivatkozva) a „Nicholas Krombsdorfer” névalakot használja, de nem tudom, hogy ez elírás-e. Vö. Keith POLK, *Foreign and Domestic in Italian Instrumental Music of the Fifteenth Century = Musica Franca: Essays in Honor of Frank A. D’Accone*, ed. Irene ALM et al., Stuyvesant (N. Y.), Pendragon Press, 1996, 327.

8 Archivio di Stato di Modena, Musica e Musicisti, B.2.

9 Lewis LOCKWOOD, *Music in Renaissance Ferrara, 1400–1505: The Creation of a Musical Center in the Fifteenth Century*, Oxford, Oxford University Press, 2009, 178. Lásd még Walter SENN, Lambert STREITER, *Musik*

mert Innsbruck előtt Ferrarában szolgált Leonello, majd Borso d'Este udvarában.¹⁰ Neve talán születési helyére, az ausztriai Kronstorf (Kronsdorf) településre utal. A fenti levél megnevezéséből arra is következtethetünk, hogy valamilyen egyetemen magisteri fokozatot szerzett egyházi személyről van szó, a *capellanus* kifejezés pedig feltehetőleg arra utal, hogy ekkor, az 1470-es évek elején az innsbrucki udvari kápolna papjaként vagy Brixenben mint udvari káplán is tevékenykedett.¹¹ 1479-ben halt meg Innsbruckban.

Mindemellett Strohm úgy véli, hogy Nicolaus Krombsdorfer azonos a *cantor et pulsator* Niccolò Tedescóval, aki lanton is játszott,¹² és akinek másik névalakja lehet a „Niccolò de Basilea”.¹³ Ha igaza van Strohmnak, és Krombsdorfer azonos Niccolò Tedescóval, akkor már 1436-ban is az Este-udvarban dolgozott, és 1466-ig nyomon követhető az udvari névjegyzékben.¹⁴ 1460-ból fennmaradt egy levél is, amelyet Lodovico Gonzaga, Mantova ögrófia írt Niccolò Tedescónak. A levélben egy jó énekest kért Ferrarából, aki meg tudná tanítani az egyik szolgáját énekelni. Niccolò egy június 21-ei válaszlevélben ajánl egy bizonyos Giovanni Brithet.¹⁵ Strohm szerint az 1466-os évszám csupán Krombsdorfer ferrarai látogatására, „vendégszereplésére” utal az udvarban, tehát már nem dolgozott ott.¹⁶ (Ha Strohm feltételezése helyes, akkor talán már 1462-től vagy 1463-tól nincs Ferrarában.)¹⁷

Arra természetesen semmi bizonyítékom, hogy Garázda Péter ismerhette-e Nicolaus Krombsdorfert, azonban a feltételezhetően 1465-ben megkezdett ferrarai stúdiumai is illeszkednek a képbe, továbbá az is, hogy Niccolò Tedesco az egyik legképzettebb és

und Theater am Hof zu Innsbruck: Geschichte der Hofkapelle vom 15. Jahrhundert bis zu deren Auflösung im Jahre 1748, Innsbruck, Österreichische Verlagsanstalt, 1954, 11–14; *Oesterreichisches Musiklexikon*, Hg. Rudolf FLOTZINGER, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002–2006 (<http://www.musiklexikon.ac.at/>).

10 Reinhard STROHM, *The Rise of European Music: 1380–1500*, Cambridge–New York, Cambridge University Press, 2005, 520.

11 Természetesen ha felszentelt papról van szó, s tényleg hozzá írta a költeményt Garázda, akkor az *epithalamium*ként való olvasat helytelen.

12 STROHM, *i. m.*, 535.

13 *Uo.*, 519–520. Lockwood is valószínűnek tartja, hogy a két névalak (*Tedesco* és *de Basilea*) ugyanarra a személyre vonatkozik. LOCKWOOD, *i. m.*, 178, 3. jegyz. Ugyanakkor ha elfogadjuk, hogy a „Niccolò Tedesco” és a Lockwood szerint csak egyszer előforduló „Niccolò de Basilea” ugyanarra a személyre vonatkozik, akkor könnyen felütheti a fejét bennünk a kétely, mivel a „Krombsdorfer” névben feltételezhető városnév biztos, hogy nem Bázelyra utal. *Uo.*, 10, 50. jegyz.

14 *Uo.*, 50. Ezt az évszámot Lockwood a könyv végi függelékben közli, amely a ferrarai udvarban vagy a székesegyházban foglalkoztatott zenészek kronologikus listáját adja meg; *uo.*, 350–351. Azonban egy másik helyen 1470-et ad meg, amikor eltűnt az udvari jegyzékből. Ha ez nem félreírás, akkor egyelőre nem tudom pontosan, mire vonatkozik. *Uo.*, 105.

15 William F. PRIZER, *Courtly Pastimes: The Frottole of Marchetto Cara*, Ann Arbor, Michigan, UMI Research Press, 1980, 4.

16 Strohm ugyanakkor azt is feltételezi, hogy erre a fellépésre egy bizonyos Giovanni d'Alemagna nevű énekes kísérté el, akinek szintén szerepel a neve az udvari zenészek jegyzékében, és aki állítólag nem más, mint az a Johannes Martini, akivel többször együtt utazgatott és az 1480-as évek második felétől Aragóniai Beatrix hívására a budai udvarban tevékenykedett. STROHM, *i. m.*, 520.

17 Ennek éppenséggel nem mond ellent, hogy 1466 előtti utolsó regisztrációjának a nyoma 1462-es. PRIZER, *i. m.*, 350.

legjobban megfizetett „sztárzenész” volt ekkoriban. Így megvan rá az esély, hogy Garázda ismerte, s akár arra is, hogy rövid költeményben dicsőítse.¹⁸

Talán egyszer kiderül, hogy ki kicsoda ebben az irodalomtörténeti bújócskában, azonban addig is – ha nem is azonosak a fenti személyek egymással – Szegedi Miklós nevén kívül még mindig marad két megfontolandó nevünk, legalábbis két kérdőjelünk. Az egyik Nicolaus Krombsdorfer, aki ha nem azonos Tedescóval, akkor nem lehetett 1466-ban Ferrarában, a másik pedig Niccolò Tedesco, aki viszont ezen a néven 1436-tól 1466-ig egyértelműen szerepel a fejedelmi nyilvántartásban.

18 Eugen ÁBEL, *Petrus Garázda, ein ungarischer Humanist des XV. Jahrhunderts*, Ungarische Revue, 3(1883), 23; V. KOVÁCS, *i. m.*, 357–358.

BÁNFI SZILVIA

A nagyszombati ábécéskönyv *CISIO JANUS* részének korábban nem ismert magyar nyelvű hónapversei

A 16. század közepétől a reformáció következményeként a nemzeti nyelvű irodalom folyamatosan gyarapodott, ennek hatására a korábbiakhoz képest jelentősen bővült az olvasni tudók köre. Számuk megsokszorozódása együtt járt az olvasási készség elsajátítását segítő kiadványtípusnak, az ábécéskönyveknek elterjedésével. Ám napjainkra ebből a fajta, a maga korában gyakori kiadványtípusból csak töredékek maradtak fenn, vagy csupán hiteles forrásokban említett, de példányból már nem ismert nyomdatermék emléke. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* bibliográfiája a 16. századból teljes példányt nem tart számon ilyen munkából.¹ Ezért nagy jelentőségű, hogy a közelmúltban a nagyszombati iskolai tankönyvnek² újabb, ismeretlen részlete bukkant fel a sárospataki Római Katolikus Egyházi Gyűjteményben³ Monoszlóy András 1588-ban Nagyszombatban kiadott *Apologia*⁴ című műve egykorú kötésének megbontásakor. Ennek köszönhetően az eredeti nagyszombati ábécéskönyvről több fontos új állítást is tehetünk.

E latin és magyar nyelvgyakorló könyv ma ismeretes töredékei alig több mint száz esztendőn belül három különböző kötetátlából kerültek elő. Az első igen fontos iskolatörténeti töredéket az Országos Széchényi Könyvtár 1899-ben vásárolta meg Knausz Nándor könyvtárából, amelyről sajnálatosan nem tudjuk, hogy mikor és milyen műből áztatták ki.⁵ Az RMNy első kötetének készítésekor csupán ezek a töredékes levelek álltak rendelkezésre, azaz az egykori nyomtatvány *Cisio Janusá-*

* A szerző az Országos Széchényi Könyvtár RMNy Csoportjának munkatársa.

1 Töredékesen maradt fenn a Heltai nyomdában 1553-ban kinyomtatott ún. kolozsvári ábécéskönyv (RMNy 101) és a nagyszombati Telegdi officinában készült, most ismertető ábécéskönyv (RMNy 471A). Legteljesebb formában Bornemisza Péter ábécéskönyve (RMNy 396) maradt ránk. Csupán emléke őrződött meg viszont Kapronczai Paulinus Péter (Petrus literatus) esztergomi kanonok, utóbb Oláh Miklós esztergomi érsek titkára munkájának, amelyet 1551-ben nyomtattak ki Bécsben, Aegidius Adler tipográfiájában (RMNy 81). Vö. MÉSZÁROS István, *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon*, Bp., Szent István Társulat, 2000, 97. Ugyancsak említést érdemel e csekély számban fennmaradt kiadványtípusnak a következő évszázadból legutóbb előkerült darabja is (RMNy 3476A), amelyet FEKETE Csaba ismertetett: *Sárospataki ábécéskönyv töredéke az 1660-as évek második feléből*, MKsz., 127(2011), 313–340.

2 RMNy 471A. [ISKOLÁSKÖNYV.] [Nagyszombat, 1578–1583, typ. Telegdi.]

3 Eredményes együttműködésünknek köszönhetően az Országos Széchényi Könyvtárban működő Fragmenta Codicum kutatócsoport tagja, Lauf Judit juttatta el osztályunkhoz a magyar nyelvű hónapverseket tartalmazó nyomtatvány újabb felbukkant töredékeit az RMNy-tételek kiegészítése céljából.

4 RMNy 620.

5 BORSA Gedeon, *A magyar csízió kialakulásának története*, Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1974–1975, 271, 43. jegyz.

nak második feléből a június, július, augusztus, a hiányos október és a teljes november hónap, valamint az azt követő latin–magyar szójegyzék egy része (*De schola* és *De tempore*) vált ismertté. A nyomtatvány második részét az 1980-as évek végén az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban áztatták ki Georgius Scherer *Geline Antwort auff die zornige Schmachschrift* című, 1586-ban Ingolstadtban nyomtatott művének kötéséből.⁶ Ekkor bukkant fel a tankönyv elejéről az *Elementa Latinae Lingvae* fejezet egy része, a *Cisio Janus* január, február és március hónapokról szóló versei, valamint április elejéről a háromsoros latin mondóka. A sárospataki Római Katolikus Egyházi Gyűjteményben őrzött Monoszlóy-mű kötéséből kiáztatott harmadik, legújabb töredékcsoport tartalmazza az április hónap hatsoros magyar versszakát, a teljes májust (C₁a) és az utolsó két latin sorral kiegészülő december hónapot. Ezt közvetlenül követi a latin és magyar szószeret *De Deo et rebus coelestibus* fejezetcíme és az ehhez tartozó kifejezések néhány sora. Továbbá a *De tempore* csoport részlete, valamint az emberi testre és szervekre vonatkozó latin–magyar kifejezések egy-egy szakasza – mindkét esetben egy oldalon 19 sorban – olvasható még e nyomtatvány-töredéken.

Feltételezhető, hogy a Knauz-féle és a Scherer-féle töredékcsoport is nagyszombati kötések tábláiból kerülhetett elő, mint a fentebb említett Monoszlóy-csoport, amely bizonyítottan nagyszombati kötésként őrződött meg.

A kiáztatott összes töredék ismeretében az egykori *ábécéskönyv* tartalmának három részlete rekonstruálható. Az *Elementa Latinae Lingvae* fejezeten belül latinul és magyarul olvasható részek: *Decem praecepta Decalogi* (B₂a, a további részeknél a füzet jelzés nem minden alkalommal állapítható meg) – *Benedictio mensae* – *Gratiarum actio* – *Praecatiuncula cum mane surgis* – *Iturus cubitum* – *Precatio ad Spiritum Sanctum* – *Canticum Mariae* – *Canticum Simeonis*, ezt követi a *Cisio Janus* januártól decemberig, füzetjelzés található: *Szent Görgi haua* (C₁a). E részből a szeptember hónap latin megnevezése ugyan még olvasható a töredéken (C₂a), de a hozzátartozó háromsoros latin mondóka és a hatsoros magyar versszakasz, valamint az október hónap háromsoros latin mondókája és az utána következő magyar vers első két sora még mindig hiányzik. Ekképpen október hónap magyar nyelvű versszakaszának csak az utolsó négy sorát ismerjük, amelyet hiánytalanul követnek a novemberi és decemberi csízió latin, illetve magyar nyelvű versszakai (C₃a–b). A hónapversek után közvetlenül következik a különböző szakcsoportokba osztott latin és magyar szószeret: *De Deo et rebus coelestibus*, *De homine et eius partibus*, *De mensa*, *De schola* és *De tempore* címmel.

Mindhárom nyolcadrét formátumú töredékcsoport hibás „kilövéssű”, azaz rossz sorrendbe nyomtatott leveleket tartalmaz, amelyeket 1578–1583 között, a szövegtípus felújítását megelőző időszakban nyomtattak ki a nagyszombati Telegdi tipográfiában. Ez megmagyarázza makulatúráként való alkalmazásukat.

6 *Mittelalterliche lateinische Handschriften-Fragmente in Esztergom*, hg. András VIZKELETY, Bp., Akadémiai, 1993 (Fragmenta et Codices in Bibliotheca Hungariae, 2), 20. Esztergom, Fragm. 3. makulatúrája: *Latinae linguae Elementa* (RMNy 471A).

E nagyszombati ábécéskönyv tartalma és szerkezete a feltételezhető német előzményeken túl⁷ a dunántúli református nyomda kiadásában Pápán, 1630-ban Pécseli Király Imre által összeállított ábécéskönyvvvel⁸ mutat nagyfokú azonosságot. Ennek az ugyancsak nyolcadrét formátumú latin és magyar nyelvgyakorló könyvnek az első két füzete maradt csak fenn. A latin és magyar hangzók és szótagok felsorolását követően olvasható részletek *Elementa Latinae Lingvae* fejezetcím alatt: *Oratio dominica* – *Salutatio angelica* – *Symbolum apostolorum* – *Decem praecepta Decalogi* – *Benedictio mensae* – *Gratiarum actio* – *Praecatio brevis cum mane surgis* – *Iturus cubitum* – *Praecatio ad Spiritum Sanctum* – *Canticum Mariae* – *Canticum Simeonis*. Ezután ugyan megszakad a nyomtatvány, de a meglévő levelek birtokában mégis kikövetkeztethetjük a nagyszombati ábécéskönyv egykori felépítését és tartalmát. E szerint a címlap és az ajánlás után az ábécé betűinek sorrendjében a nagy- és kisbetűk, a magán- és mássalhangzók, valamint a hangok összeolvasását segítő táblák következhetnek. Majd az olvasás gyakorlatát szolgáló latin és magyar nyelvű *Elementa Latinae Lingvae* fejezeten belüli szövegrészekkel folytatódhatott az ábécéskönyv. Ezt követte a *Cisio Janus*, amelyet memoriterként használtak a korabeli tanulók. Segítségével könnyen megtanulhatták a jeles ünnepnapok pontos helyét a kalendáriumon belül.⁹

A 16. századi iskolai oktatásban az általános gyakorlat szerint a csíziókban az év minden egyes hónapját kétsoros latin nyelvű versbe szedték, ezen belül az adott hónapnak megfelelő napok számát egyező szótagszámmal, a konkrét ünnepnapokat a megfelelő szótag hangsúlyozásával jelölték. A most ismertetendő nagyszombati ábécéskönyv esetében a latin *Cisio Janus* szövege megegyezik a hazai előzményekből jól ismert szövegekkel, csupán a szedés módja eltérő. A nyomtatvány nyolcadrét formátuma és a latin vers megjelenítésére alkalmazott nagyobb méretű betű miatt a rigmust itt nem kettő, hanem három sorba szedték. Ugyanakkor a magyar nyelvű versszakok szótagszámait nem egyeznek meg az egyes hónapok megfelelő napjaink számával, s az ünnepnapot jelölő szó sincs a megkívánt helyén. Borsa Gedeon mutatott rá, hogy sem a kódexekben fennmaradt, sem a Székely István-féle *Cisio Janus*¹⁰ szótaggal mérő magyar nyelvű szövegeivel nem mutat azonosságot.¹¹ Vadai István megállapítása szerint a nagyszombati *Cisio Janus* esetében a magyar nyelvű hónapversek szövege eltér a szótagokkal mérő változattól. Ugyanis ez a ritkábban alkalmazott, *kevésbé gyakori típushoz, a szószámláló csíziók típusához* tartozik.¹²

7 Mint arra Vadai István nemrég felhívta a figyelmet, a magyar csízió szinte szó szerint követ egy német eredetit, az ún. *Augsburgi Csíziót* (1470 k.). Kiadása: Karl PICKEL, *Einer Untersuchung über die Cisio-Jani = Das Heilige Namenbuch*, hg. Konrad DANKROTZHEIM, Strassburg, Karl J. Trübner, 1878 (*Elsässische Litteraturdenkmäler aus dem XIV–XVII. Jahrhundert*, 1), 51–56. Vö. VADAI István, *Párhuzamos életrajzok: Kőszeghy Péter: Balassi Bálint – Magyar Alkibiadész* (2008); Balassi Bálint – *Magyar Amphion* (2014), ItK, 119(2015), 820–858, 44. jegyz.

8 RMNy 1484. [PÉCELI KIRÁLY Imre], *Abecedarium Latino–Hungaricum seu elementa lingvae Latinae et Ungaricae*, Papae, MDCXXX Bernardus.

9 Január hónap latin rigmusai után, a magyar nyelvű versszakasz előtt olvasható: *Minden ígét, egy napra tudj, az álló innepeket is megtalálod.*

10 RMNy S 63.

11 BORSA, i. m., 273.

12 VADAI István, *Metrumtipológiai megjegyzés egy naptárvers kapcsán = Allegro con brio: Írások Zemplényi Ferenc 60. születésnapjára*, Bp., 2002, 314–316.

A korábban meglévő részek és a most felbukkant „C” füzet levelei alapján következtethető, hogy az eredeti öröknaptár rész valószínűleg a „B” jelű füzet hetedik levelének rektóján alul kezdődhetett a január hónap megnevezésével és a három latin verssorral.¹³ A „C” jelű füzet első levelén folytatódott *Szent Görgi hua* (április), alatta a hatsoros, magyar nyelvű versszakasz. Ezt követte május hava, az előző hónapokkal megegyező szerkezetben.¹⁴ A már ismert június, július, augusztus és november hónapokhoz hasonlóan a „C” jelű füzet első levelén szintén léniával keretezett részbe nyomtatták az öröknaptár szövegét, és ugyancsak vonallal választották el az élőfejet, a füzetjelzést, valamint az őrszót a főszöveg részétől. A „C” füzet harmadik levelének verzójára nyomtatták december hónap latin nyelvű versének utolsó két sorát, amelyet *Karachon hua* magyar nyelvű verssorai követtek. Folyamatosan ezután következik az elemi ismereteket segítő magyar–latin nyelvű szószedet, amely a latin iskolába készülő diákok számára volt hasznos, s amely kitölthette a maradék „C” jelű füzet levelét. Mindezek alapján meglátásunk szerint a csízió szövegét öt levélnek kilenc lapjára nyomtatták (B_{7b}–C_{3b}). Továbbá a Pécseli Király Imre-féle, ugyancsak nyolcadrét formátumú ábécéskönyv ismeretében vélhetően e nagyszombati ábécéskönyv szintén három teljes füzetet tölthetett be, vagyis feltehetően 24 levél terjedelmű lehetett.

A *Cisio Janus* addig ismertté vált magyar nyelvű verseit először Borsa Gedeon¹⁵ közölte, majd Orlovsky Géza az Esztergomban kiáztatott töredékekben talált *BOLDOG ASZONY HUA*, *BÖIT ELŐ HUA* és *BOIT MAS HUA* hónapverseivel kiegészítve újból közreadta.¹⁶ Egyben felsorolta a még hiányzó hónapokat: *Szent Gergely* [!], *Szent Mihály* és *Karácsony hava*. Orlovsky véleménye szerint a kötet összeállítója a nyomdai munka irányítója, Pécsi Lukács lehetett, aki gazdag irodalmi tevékenységet fejtett ki. Az évente megjelentetett nagyszombati kalendáriumok fordítója és szerkesztője is ő volt.¹⁷ Orlovsky Géza feltételezése további megerősítésre szorul. Meglátásunk szerint ugyanis nem zárható ki, hogy a nagyszombati ábécéskönyv a korábbi, alsó fokú okta-

13 A „B” levél két lapjára 19–19 sort nyomtattak. A sorok száma alapján – mivel a „C” jelű füzet első levelének rektóján található *Szent Görgi hua* hatsoros magyar versszak – arra következtetünk, hogy az öröknaptár valószínűleg a „B” jelű füzet utolsó előtti, hetedik levelén kezdődhetett, amennyiben a fennmaradt töredékeken olvasható „C” füzetjelzés valóban helytálló. Borsa Gedeon szerint – az addig rendelkezésünkre álló töredékek ismeretében – a *Cisio Janus*t négy levél nyolc lapjára nyomtatták, amely véleménye szerint a „C” jelű füzet első négy levelén lehetett; *i. m.*, 273. A hibás kilövés miatt a *Cisio Janus*nak a nyomtatványon belüli pontos helye eddigi tudásunk alapján nem dönthető el biztonsággal. Épp ezért nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy az eredeti tipográfiai elgondolás szerint valóban a „C” jelű füzetrel kezdődően szándékoztak kiszedni a *Cisio Janus* részt, s ennek rossz kivitelezése miatt használták utóbb makulátúráként a rontott leveleket.

14 Mindegyik hónap azonos beosztással készült, vagyis az elején az adott hónap latin megnevezése állt, alatta a latin nyelvű *Cisio Janus*, ezt követte a hónap magyar neve, végül a többnyire hatsoros magyar versszak következett.

15 BORSÁ, *i. m.*, 273–274.

16 XVI. századbeli magyar költők művei: 1587–1600 (Illyefalvi István, Cserényi Mihály, Csáktornyai Mátyás, Póli István, Beythe István, Baranyai Decsi János, Ceglédi Nyíri János, Munkácsi János és ismeretlen szerzők históriái, Telegdy Kata verses levele, Fortuna sorsvetőkönyv, naptárversek), kiad. ORLOVSKY Géza, Bp., Balassi, 2004 (Régi Magyar Költők Tára: XVI. század, 12; a továbbiakban: RMKT XVI/12), 572–574.

17 *Uo.*, 759, 761–762.

tási intézményekben általánosan alkalmazott és rögzült összeállítást őrzött meg. Ezért készülhetett azonos szerkezetben a Nagyszombathoz viszonylag közeli Komáromban is tanító református egyházi író, Pécseli Király Imre több évtizeddel később összeállított ábécéskönyve a most ismertetett katolikus nagyszombati tankönyvvvel.

Vadai István idézett tanulmányában a versek szövegét is megjelentette, mai helyesírással.¹⁸ A pontosság szándékával a most bemutatott sárospataki töredék verssoraival kiegészítve a cisio-vers eddig megtalált magyar nyelvű, többnyire hatsoros¹⁹ versszakait betűhíven közöljük.²⁰

Bodog aszony haua.

Iesus erettunc uerét hogy bochata,
Kiralyoc iünnec [...]nek elettul hoz,
Es dicheric, mint urukat poraba:
Ot vala Antal, es *monda* Fabianac:
Agnes imhol iü [...] Pal. . *uigadnac*,
Valamit hoztak e *cz*[...] *be*[...]a[.],

Bötölő [hava]

Lata Mária B.....kez.....gataua.....,
Lesujt *a* Templomban *be* m.....,
Vtanna kezde *ottan*. Balint [...]ant,
Vigan le ...tec, im kezdunc fassanglani:
Őszögös Péter , készül Mathiast uendegleni,
....neket bőusegessen tartani.

Böit más haua.

Boit *más*, reg...dolgot...Thamasnac,
De rest kimenni, ...ria Gergelt; boranac
Ch...e...tet, *ig*....n főzöt az chaplarnac:
....nec feddi *i.n* volna Marianac,
..üdüözetot hozo.....t, ez uilagnac.

18 VADAI, *Metrumtipológiai megjegyzés...*, i. m., 316–317.

19 Az ismert versszakok közül a *Karácsony hava* ötsoros, míg a *Szent Jakab hava* hétsoros volt.

20 Az RMKT XVI/12 részben pontatlanul jelölte meg az egyes nyomtatvány-töredékek forrását, ezért pontosítjuk, hogy a magyar nyelvű hónapversek melyik töredékcsoportban találhatóak: január, február, március (Esztergom, 1993), április, május (Sárospatak), június, július, augusztus, hiányos október, november (Knauz-féle, 1899), december (Sárospatak).

Szent Görgi haua.

Lasd ekességet pispöc Ambrusnac,
Igen siet, es monda Alsusnac,
Az husuet napiarul io uolna szolnunc:
Azon uagyon Valerius hogy alleluiat mondgyunc,
Es Albert, Gorgi, Marc halgassanac,
Szomoru sziuel Peter nec iranac.

Pinközd haua.

Philöp az kerestet meg talaluan,
Ianosnac monda, tugaratoc nyluan,
El uegezte regen magaban,
Beuen bort ne hozzon kadakban,
Hidegtül mert igen fel, es retteg Vrban
Mostan, hogy engestellye, az al petronellan.

Szent Iuan haua.

Nem szükség Isten tan tanaban haborogni
Bonifacius hogy *kezde* imadkozni:
Ezt noha Barnabas igenis resztelli
De Vid ez orsagnac böchületes szenti
Idöt urakodic, mert születic Ianchi,
Vig hogy Laslo erti, Peter kereszteli.

Szent Iakab haua.

Aszonyunc Maria azonban erede,
Indulni, hogy lata fordula örome,
Almekoduan sietis el Margit uele:
Kerdezkednec nyugodalmoc hol lenne.
Keszereti hazba szep Magdolna esztuere
Öruendez Iakab, Annaua, uendege
Hogy találkozot, iuta könyebsegere.

Kis aszoni haa.

Maszod napon mindgyart utra eredene,
Vrnac szene gönyorusegre ualtozec:
Lonichet kegyetlenül szütni szemlelec,
Es Bodog aszont igen keszeretec,
Tekentuen Istvan feddi dolgat nepenec.
Bertalant megnyuztac, im lasdz iai mast tinektec.

[Szent Mihály hava: teljesen hiányzik]

[Mindenszent hava: az első két sor hiányzik]

.....
.....

Miuel hogy ü uolna szentseges iambor,
Talala Lukach, ki uala fő doctor,
Beusegeszen urunkrol iroc akor,
Hogy Simon hidegseggel iü haynalkor.

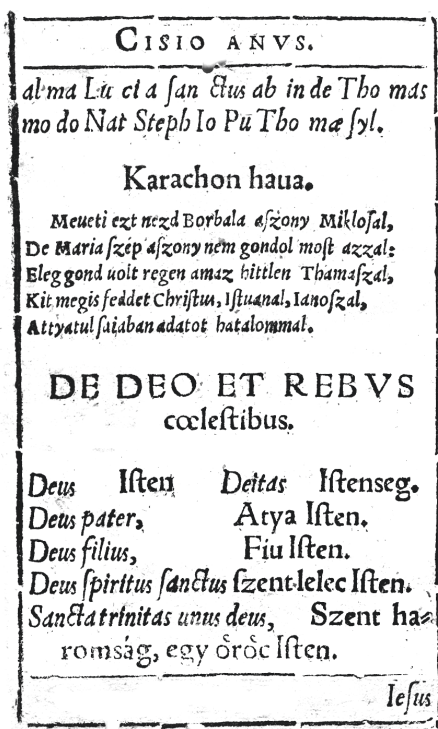
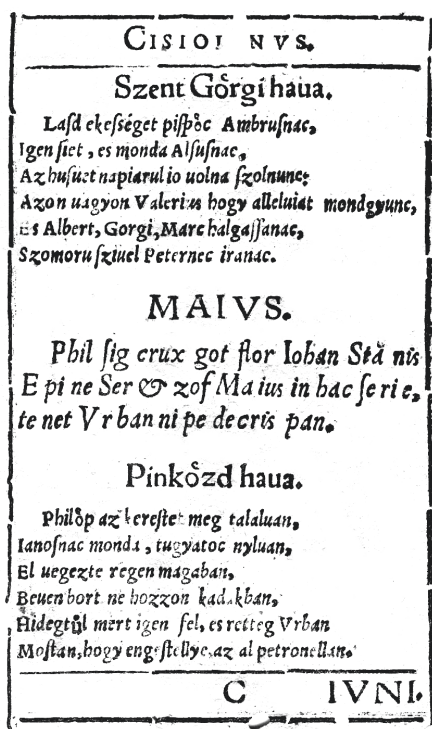
Szent Andras haa.

Szenteknec seregi erettünc imadnac:
Emre herczeggel melletunkis tamadnac,
Isten elöt Martonnal kedueszen alnac
Ki nilt szep iouolta, Erse aszonnac,
Valaki helt nem adand igazsagunknac,
Köteleben leszen hidgye, szent Andrasnac.

Karachon haa.

M[!N]eueti ezt nezd Borbala aszony Miklosal,
De Maria szép aszony nem gondol most azzal:
Eleg gond uolt regen amaz hittlen Thamaszal,
Kit megis feddet Christus, Istuanal, Ianoszal,
Attyatul saiban adatot hatalommal.

Végül néhány szó a kötet művelődéstörténeti helyzetéről. Oláh Miklós esztergomi érsek a reformáció terjedésének megállítására az oktatás területén számos fontos intézkedést hozott. Többek között 1560-ban az ő elnöklete alatt rendelkezett a nagyszombati zsinat az új iskolatípusról, a népiskola létesítéséről.²¹ Az egyes plébániákhoz tartozó családok minél nagyobb számú gyermekét, fiúkat, de lányokat is a katolikus elvek szerinti életre nevelés céljával be kívántak vonni a tanulásba. Közülük az arra alkalmas tanulókat megtanították olvasni és írni, amely készségeknek elsajátításához a tanulóknak tankönyvekre volt szükségük. A népiskolák létesítését követően több, a most ismertetett kétnyelvű ábécéskönyvhöz hasonló vagy azonos tankönyv készülhetett. Ezeket a nagyszombati tipográfia felállításáig leginkább Bécsben nyomtathatták ki, 1578-tól azonban már Nagyszombatban is. Remélhetően a még fellelhető egykorú nagyszombati kötések megbontása során van esély a hiányzó verssorok fölbukkanására is, amely által teljessé válhatna a fentiekben közölt nagyszombati kiadású magyar nyelvű hónapvers szövege.

A nagyszombati ábécéskönyv újabb töredéke az eddig nem ismeretes hónapok (április, május és december) magyar nyelvű versszakaszaival (RMNY S 471A)

21 Mészáros, i. m., 95–96.

JANKOVICS JÓZSEF – SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Gyöngyösi István vallomása a Wesselényi-perben

A Gyöngyösi István élete és költészete iránt érdeklődő olvasót, de az irodalomtörténészt és a történészt is éppúgy foglalkoztatja az a tény, miként történhetett meg az, hogy a Wesselényi-mozgalom tragikus bukásakor a nádor és felesége, Széchy Mária körül forgolódo emberek közül egyedül a költő nem szenvedett büntetést. A palatinus legbizalmasabb embere, magán- és közéletének legközelebbi résztvevője és tanúja, belső komornyikja ellen ugyanis nem indított pert a bécsi udvar. Mindössze tanúként hallgatták ki, valószínűleg többször is, ám dokumentumként mindössze egyetlen alkalomról van tudomásunk.

Hogyan eshetett meg, hogy még a könnyebb büntetéseket elszenvedők közé sem került be a feltehetőleg a fontosabb részletekről tudomással bíró „titoknok”, Wesselényi titkára, Széchy Máriának pedig egyes, felröppent pletykák szerint érzelmi kegyeltje? A kérdésre a választ akkor adhatjuk meg, ha legelőször is tisztázzuk Gyöngyösi helyét az ország király után következő emberének, a magyar nádornak udvarában.

Joggal gondolhatnánk, akár a *Márssal társolkodó Murányi Vénus* ajánlása által meg támogatva vélekedésünket, hogy a költő természetszerűen részt vett a nádor ügyeiben, ő fogalmazta az országitárlító és katonai előljáró – egyébként kiváló stílusérzékkel, szemléletes gondolati, nyelvi és képi bravúrokkal megírt – számtalan levelét, körlevelét, felhívását vagy magánéleti missziliseit. Valójában egyetlen, a költő kézírásával készült levelet ismerünk a mára már alaposan feldúlt és kirabolt Wesselényi-archívumból, közös együttműködésük idejéből. Balog várából 1669. május 4-én Széchy Máriának írott, kellő tisztelettel megfogalmazott, mégis évődő hangú levelében – száműzetésnek érezvén várkapitányi hivatalát – a rá haragvó úrnőjét akarja kiengesztelni.¹ Olyan Wesselényi-levelet is csak kettőt láttunk, amelyben a szerzője Gyöngyösit említi: bizalmi feladattal indította útjára komornyikját; mely fontos megbízatásáról tanúskodik, mert arról értesíti a címzettet, hogy a hadnak küldött pénzt komornyikja révén juttatja el hozzá. A másikban két tehenet igyekszik számára megszerezni.

A költő-létről egyetlen, jószerével tollpróbának is tekinthető adatunk van. Egy, valószínűleg a költő kézírásában fennmaradt strófa igazolja Gyöngyösi tevékenységét a Wesselényi-udvarban, egy idegen kézzel, minden bizonnyal diktálás után írott levélfogalmazvány hátlapján. Az 1664. november 4-én kelt, megyékhez szóló körirat Zólyom megyéhez írott példánya fogalmazványának hátlapján, Hont megyének szánt levél-

* A tanulmány szerzői az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének nyugalmazott kutatói: Jankovics József ny. főmunkatárs, volt osztályvezető; Szörényi László pedig professor emeritus.

1 THALY Kálmán, *Adalékok a Thököly- és a Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*, Bp., 1872, I, 302–306.

címzés alatt áll e Balassi-strófában írott vers, mely formában nem ismerünk Gyöngyösi-költeményt!

Fia Leven Marsnak
En sem csak Pallasnak
 Forgottam taborában.
Avagy Dianának,
Delos Aszszonyanak
 Voltam szolgálattában
Néha VENUSnakis
S-Rosas Cyprusnakis
 Mulattam udvarában.

Fia Lévén Marsnak én sem csak Pallasnak
 Forgottam taborában.²

Gyöngyösi neve csak akkor kerül elő Széchy Mária iratai között, amikor Biczányi Istvánt, a balogi jószágigazgatót utasítja, hogy teremtsen megfelelő szállást a vár újonnan kinevezett kapitánya, Gyöngyösi István számára.³ 1699 legvégén a grófnő zálogbirtokkal jutalmazza hű alattvalóját a Wesselényi család számára odaadón végzett munkájáért, amelyet még saját érdekei ellenében is végzett:

Mi, gróf Rimaszécsi Széchy Anna Mária, néhai boldog emlékezetű gróf Hadadi Wesselényi Ferenc úr, Magyarország palatinusa meghagyott özvegye, magunkra vállalván minden atyáinkfiainak, successorinknak és legatariusinknak terhőkre, valljuk ez levelünk által és tudtára adjuk, akiknek illik, hogy mivel nemzetes Gyöngyösi István uram megírt üdvözült édes uramat, őkegyelme életében egynehány esztendeig híven és szorgalmasan szolgálta; őkegyelmének halála után, megírt szerelmes urunknak, jóllehet sokfelé való hivatala volt a szolgálatra, mindazonáltal félretévén az olyatén alkalmatosságokat, minket el nem hagyott, hanem elsőben udvarunkban continuálván az komorniki tisztet és azután balogi kapitánnyá lévén, esztendeig szolgált azon hivatalában is, ki minthogy más rendbeli hasznos alkalmatosságokat elmulatta és az idő alatt, amíg szolgálatunkban volt, holmi szerencsétlen casusi miatt nem kicsiny károkat is vallott; mi is mindezeket megtekintvén, ígértünk kegyelmesen esztendei conventióján kívül is gratiánkat, kihez képest adtunk per manus assignáltunk őkegyelmének Gömör vármegyében derencsényi jószágunkból Babaluska nevű falunkat egészen hozzátartozandó és bármi néven nevezendő pertinentiáival, obventióival és hasznaival négyszáz tallérokban [...].⁴

2 MNL OL, Wesselényi levéltár, E 199. IV/4. t. 640. Idézi: R. VÁRKONYI Ágnes, *Márssal társalkodó Murányi Vénus 1664-ben*, It, 62(1980), 77–104, itt: 104. A vers kézírása valóban Gyöngyösi Istváné!

3 NAGY Iván, *Oklevelek Gyöngyösi István életéhez*, ItK, 8(1898), 88.

4 PAULER Gyula, *Újabb adalék Gyöngyösi István életéhez*, Száz, 4(1870), 421–422.

Tehát Gyöngyösi István a nádor halála, 1667. február után még több mint egy évig volt komornyiki állásban, immár Széchy Mária mellett. Az 1669-es évet Balog várának kapitányaként töltötte, és 1670-ben költözhetett Babaluskára, hogy ott eredeti foglalkozásának, a peres ügyek intézésének élhessen. 1671-től viszont Széchy Mária kíséretében Pozsonyból Bécsbe ment, ahol úrnője segítségére kellett állnia a körülötte való jogi és egyéb teendők végzésére annak kiszabadultáig, 1671 decemberéig.

Noha nem tudjuk, hogy mik voltak azok a „holmi szerencsétlen casusi” Gyöngyösi Istvánnak, amelyeket úrnője említ, de nem valószínű, hogy a szervezkedésben való részvétele miatt érték volna őt hátrányok. A kérdésre, hogy őt miért nem tartóztatták le mint gyanúsítottat, a legvalószínűbb válasz az, hogy mert ténylegesen nem is vett részt a Wesselényi–Zrínyi Péter–Nádasdy Ferenc nevével fémjelzett mozgalomban. Egyrészt azért, mert kivonta magát abból, másrészt és főleg azért, mert mint a nádor fizetett alkalmazottját a hangadó körök nem is tartották alkalmasnak és méltónak a titkos ügyekbe való beavatottságra. Bár a jogi ügyekben járatos ember volt, a perifériára szorult, aktív tevékenységet nem végzett, nem engedték a dolgok közelébe. Súlytalansága miatt talán a bizalmat sem szavazták meg neki – úgy járt, mint vallomása szerint az egyik Andrassy és Barakonyi Ferenc, akik nem voltak kisebb állásúak, mint a centrum emberei, s meg is hívták őket a titkos találkozókra, a lényegbe azonban nem avatták be őket. Hát akkor hogy juthatott volna hivatalosan az információkhoz egy kisbirtokos deák, egy komornyik? Akinek Wesselényi halála után az udvarában is csökkent a súlya, majd ki is került a murányi udvarból, s lett katonaeMBER, amint volt 1664 előtt hadbíró Fülek várában. Széchy Máriának megvolt a saját titkára Makai György személyében, aki maga is szerepelt a főbb összeesküvők között, s a jószágigazgatója, az a Lessenyei Nagy Ferenc, aki Széchy Máriát erős kötelékekkel magához vonzó, majd teljesen irányítása alá vonó egyéniség volt, az összeesküvés irányításának másodvonalába, elárulásának pedig védenca társaságában az első vonalába tartozott.

Gyöngyösinek ebben a felállásban nem jutott hely, s valószínűleg a dolgok sem a kedve szerint alakultak a felkelés előkészítésében, és a királyhoz való lojalitása is szerepet játszott abban, hogy amennyire csak tehetett, távol tartotta magát az összeesküvéstől.

Katonai feladatok sem jutottak osztályrészül, Murány császári elfoglalása után mind az udvarnak, mind Széchy Máriának tervei között szerepelt, hogy a balogi kapitánnyal hadfogadást szerveztetnek, de végül mindkét fél elállt tervétől. Ilyen ügyben sem kellett a balogi kapitánynak állást foglalnia. A császári csapatok Muránnyal együtt Balogra is igényt tartottak, így Gyöngyösi helyére szintén saját emberüket állították.

A költő vagy az újonnan szerzett Babaluskán rendezkedett be, vagy pedig az Ungvár melletti Radvánra vonult vissza, ahol háza is volt. De élhetett akár Eperjesen is, ahol apja után házrészrel bírt.

Bíróság elé már azután idézték Gyöngyösit, hogy többen is beárulták a szervezkedést, s maga Széchy Mária is megtette híres, a 19. század végén már ismert, de szövegszerűen csak nemrég közölt tanúvallomását, illetve eredetiben szolgáltatatta be a császár jogásza kezébe az összeesküvés dokumentumainak eredeti példányát.⁵ Vagyis

5 Vö. JANKOVICS József, A „Murányi Vénus” – tanúvallomásai tükrében, ItK, 119(2015), 399–409.

Gyöngyösi István tanúvallomásaikor már gyakorlatilag minden alapvető információ a bécsi udvar rendelkezésére állt. Az Eperjesen megrendezett vallatási kérdések már csak a nüanszokat táráthatták fel a kiküldött vallatói bizottsággal.

Gyöngyösi István alapvető tanúvallomásáról a szakirodalom régóta tud, és némileg ködösítve beszél róla – ezzel is felkeltvén a gyanút, hogy ő sem lógott ki az árulók sorából. Szövegét nem közölte senki, s forrását sem fedték fel, illetve olyan lelőhelyeket adtak meg, amelyek alapján már nem volt fellelhető.

A Wesselényi-mozgalom legfőbb ismerője, Pauler Gyula e vallomás alapján mintha kimondatlanul is túlbecsülne a szöveg jelentőségét: „A régibb dolgokról majdnem legtöbbet beszélt Gyöngyösi István, ki ugyan közvetlenül semmiben sem vett részt, de legalább valamit tudott Wojenskiről, és tudta elmondani, kik voltak Murányban a nádornál? Kik tanakodtak a bánnál ugyancsak ott és Lipszén? kik voltak jelen a szendrei konventen?”⁶ Való igaz, hogy a kérdések erre irányultak, de Gyöngyösi, amellet, hogy felsorolja a tárgyalásokon részt vettek névsorát, amit már addigra több vallomásból is jól ismertek, érdemileg nem vall semmit, egyre csak azt hajtogatván, hogy ővele, még ha kérdezte is, nem közöltek semmi lényegeset. S akiről a legfőbb adatokat várták, Széchy Mária lengyelországi emberéről, Wojensky krakkói kanonokról is csak azt vallja: nem tudja, milyen ügyben járt és mit intézett, de az tény, hogy sok ajándékkal távozott. Másokról is csak olyan adatokat közöl, amelyek akkorra köztudottak voltak, vagy pedig az érintettek már kicsúsztak a császár kezéből, és Erdélyben vagy külföldön tartózkodtak.

Badics Ferenc, Gyöngyösi monográfiája is óvatosan értékeli Gyöngyösi kihallgatását: „Nagyon óvatos vallomás: csupa külsőség és hallomás, szinte köztudomású dolgok. Nem is zaklatták tovább, mert mint balogi kapitány, másfél éven át visszavonultan élt, s ezúttal mások sem vallottak rá.”⁷

Gyöngyösi László már alaposabb vélekedést fejt ki: „Az összeesküvésben nagyobb szerepe nem volt, az bizonyos, se tekintélye, se olyan nagy birtoka nem volt, hogy vezérszerepre hivatott lett volna. De hogy tájékozódva volt a dolgok folyásáról, az szűkszavú, tartózkodó vallomásaiból is látszik. Láttá az ország romlását, mint megyei ember, tanúja volt az általános elkeseredésnek!”⁸

Maga a tanúvallomás, amelynek mai hozzáférhetőségét Benczédi László adja meg disszertációja egy jegyzetében,⁹ végre szövegszerűen élénk állítva igazolja, hogy Gyöngyösi István csupán jelentéktelen adatokat szolgáltatott ki a szervezkedésről. Nem mondott semmi olyat, ami alapján fej- és jószágvesztésre ítéltettek bárkit is, sőt még alaposabb gyanút sem alkothattak értesülései nyomán. Vallomása során végig ragaszkodott alapállásához, hogy lényeges momentumokba nem volt beavatva, fontosabb értesüléseket nem bíztak rá, azokhoz még kérdezősködése eredményéül sem jutott. A szervezkedés tényleges célkitűzését és programját nem ismerhette.

6 PAULER Gyula, *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése 1664–1671*, Bp., 1876, II, 163.

7 BADICS Ferenc, *Megoldott problémák Gyöngyösi István életrajzában*, ItK, 38(1928), 15.

8 GYÖNGYÖSI László, *A lázadó Gyöngyösi István*, ProtSzle, 24(1912), 286.

9 BENCZÉDI László, *A Wesselényi-féle rendi szervezkedés Magyarországon (1664–1671)*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Dissz., 1974. Gyöngyösi vallomásának jelzete: Az Egri Káptalan Hiteleshelyi Levéltára, Eger, Protocollum Seriale, 117. sz. vallomás.

Nem azért nem kapott büntetést, mert közreműködött az adatok megszerzésében és átadásában, mert elárulta – mint tette több társa – a mozgalmat, hanem azért, mert a körülmények és saját szándéka annak érdekében munkált, hogy ne vegyen részt benne, és ne helyezzen senkit sem a gyanú árnyékába. Feddhetetlenségéről az is tanúskodik, hogy Széchy Mária mindkét bűnlistájából, akinek vallomásai súlyos vádakat tartalmaznak a hozzá közelálló emberekről, Gyöngyösi István neve kimaradt.

A vallatás dokumentumai

Ecclesiae nostrae Cathedralem, Fratrem alias Socium, et Concanonicum nostrum, una cum prae-notato Homine Regio Gabriele Bertholdi,¹⁰ inter alios praecensitos Dominus Regius Specificè denotato, ad infrascripta fideliter peragenda, nobisque Suo modo referenda nostro pro testimonio fidedignum duxeramus exmittendum. Qui tandem exinde una ad nos reversi, nobis fideliter et sub juramento ipsorum in generali Regni decreto superindè expresso retulerunt eo modo: Qualiter ipsi feria tertia proxima post Dominicam octavam. Sanctae et Individuae Trinitatis, hoc est die vigesima nona Mensis Julij anni recenter currentis, paulo ante Specificati, inprimisque in Libera, ac Regia Civitate Eperjessiensis Saarosiensis, post modum Abaujvariensis Comitatus consequenter diversis in locis erga infrascriptos Testes iisdem in locis commorantes, personaliter accessissent, ac ab iisdem Sui in praesentiam citatis et accersitis memoratus Homo Regius, ipso testimonio nostro secum praesente sub onere solutionis sedecim marcarum gravis ponderis, juxta contenta generalis Regni Decreti, ad fidem eorundem Domino Deo debitam, fidelitatemque praefato Domino Imperatori, et Regi nostro, ac Sacro ejusdem Regio diademati observandam de infrascriptis articulis seu punctis interrogatorijs eisdem propositis scivisset, Suo modo inquisivisset, et expertus fuisset metam plenam, atque omnimodam certitudinis veritatem. Quorum itaque interrogatoriorum punctorum. Seu articulorum continentia, et examinatorum Testium Series talis est.

Egyházunk székesegyházi testvérét, másképpen társunkat és kanonoktársunkat, együtt a királyi megbízottal, Bertóthi Gáborral, más előbb említett emberekkel egyetemben, akiket a királyi megbízott különleges módon kijelölt, az alább leírt dolgok hűséges végrehajtására, és arra is, hogy nekünk a maga módján beszámoljon róla, ezért úgy határoztunk, hogy őt a mi tanúnk minőségében mint hitelt érdemlőt, ki kell küldenünk. Ők pedig végül is, miután visszatértek hozzánk, nekünk hűségesen és eskü terhe alatt az ország fentebb idézett általános törvényében erről beszámoltak, mégpedig így: Eszerint ők a Szent és Oszthatatlan Háromság nyolcadik vasárnapja utáni harmadik hétköznapon, azaz a jelenlegi év július havának huszonkilencedik napján, mint olyanok, akik kevéssel ezelőtt voltak erre kirendelve, először is Eperjes szabad királyi városában, majd pedig Sáros és Abaúj vármegyében a legkülönbözőbb helyeken személyesen felkeresték az alább leírt tanúkat, azokat tudniillik, akik azon helységekben tartózkod-

10 A káptalan képviselője Bágyoni Benedek volt, Bertóthi Gábor pedig Szepes vármegyei alispán.

tak. Ezeket a királyi megbízott saját színe elé idézte és kísértette, úgy, hogy ott volt a mi tanúnk is. Őket pedig súlyos tizenhat márka lefizetésének terhe alatt – ezt írja elő ugyanis az ország általános törvénye – megeskette az Úristen és Császári és Királyi Fenség iránt tartozó hűségükre, valamint a királyi szent korona iránt tartozó hűségükre, hogy tudtak-e az alább leírt cikkelyek avagy a kihallgatás során eléjük tárt pontok valamelyikéről is. Ezt a saját módján kivizsgálta, és megtapasztaltan elérte célját, és teljes bizonyosságra jutott. Ezen kihallgatási pontok avagy cikkelyek és a kihallgatott tanúk listája pedig a következő.

Szörényi László fordítása

De eo utrum?¹¹

1mo Tudja-e, hallotta-e az Tanú, ha Czeglédi István Kassai Helveticus¹² Predikátor azt predikálotta volna, hogy légyen az Istennek áldott neve, Candiának¹³ Török kezében való eséséért, és hogy az Úr Isten továbbáis tegye győzedelmessé az Török Nemzetségét?

2do Tudja-e, hallotta-e a Tanú, hogy az említett Predikátor ezen múlt esztendőken Erdélyi Fejedelemhez és Státusokhoz¹⁴ avégre járt, hogy Kegyelmes Urunk Őfelsége ellen felültesse és a fényes portát Őfelsége ellen gerjessze, és Ispán Ferencet Őfelsége ellen Török Császárnál recommendálja,¹⁵ iterato urgeálta és sollicitálta,¹⁶ ki akaratjából, ki tanácsából, és ki küldötte be?

3tio Tudja-e, kik voltak azok, kik az Törököt hostilitásra provocálták,¹⁷ ez békességnek felbontására ingerlették, hogy és mi formán?

4to Tudja-e vagy hallotta-e, hogy valamely Nemes ember, avagy nagy rend¹⁸ holdolásra machinatiókat¹⁹ csinált, vagy Őfelsége ellen pénzbeli succursussal,²⁰ avagy akármiképpen motusokat²¹ csinált?

5to Tudja-e a Fatens,²² hogy azmely lovas és gyalog zászlókat osztottak Vármegyék tisztjei ez elmúlt időken, azok mire valók voltak? Ki ellen, titkon voltak-e, avagy nyilván, s ki urgeálta²³ legy inkább az lovasokat, avagy azoknak fizetését, s ki

11 Arról, hogy vajon?

12 Helvét hitvallású, református. Czeglédi István hollandiai egyetemeket járt prédikátor, Tállyán és Kassán lelkészkedett, a katolikusokkal jelentős polémiát folytatott, a Wesselényi-összeesküvés tagja lett, követségben járt Erdélyben. Ezért őt is a kivizsgáló bíróság elé akarták állítani Pozsonyban, de az odafelé vezető úton 1671 júniusában meghalt.

13 Kréta szigete, amelyet a törökök nem sokkal korábban, 1669 folyamán foglaltak el a velenceiektől.

14 Rendekhez

15 ajánlja, bízza meg

16 újra meg újra sürgette és szorgalmazta

17 ellenségeskedésre ingerelték

18 főrend, főnemes

19 a töröknek való behódoláson mesterkedett

20 segítséggel, segéllyel

21 itt: lázadásokat, lázongásokat

22 kihallgatott személy

23 sürgette

mondotta, hogy ha hazugságba hagyják az követeket, kik az lovasokat megígérték, azután Vármegyék követségét sem vállalják? Gyulafi Lászlónak kellett kapitánnak lenni az Vármegyék végezése szerint. Item²⁴ tudja-e, kicsodák a Legisták,²⁵ azaz kik esküdtek együvé, semmi titkot egyik a másikára nem fog mondani, mivel juramentum supra juramentum non valet.²⁶ Item Őfelsége parancsolati ellen kicsodák opponáltak magokat?²⁷

6to Tudja-e, hogy némellyeket, akik Őfelsége Fiscusa²⁸ által tilalmazott Conventiculumokból²⁹ retraháltak magokat,³⁰ azokat mulctálták³¹ és mulctálni akarták, s az mulctát³² ki vetette fel reájok, mikor, hol és ki akaratjából?

7mo Tudja-e, ki arguálta³³ Őfelségét törvényteleneségről, és az iránt Őfelsége ellen való felülésre³⁴ ki izgotott másokat, s ki mondotta, hogy német az ellenség, és a mi Kegyelmes Urunk s Királyunk többé nem Magyarországi Király, a németeket is mind le kell vágni. Most is kicsoda az, aki biztatja az embereket és azt beszéli, hogy Őfelsége nem jól informálta az Imperiumbélieket,³⁵ s azért maholnap megsegít az Isten, és a robok csudálatosan megszabadulnak. S kicsoda opponálta magát az praesidiumnak³⁶ bevételében Kassán vagy Eperjesen?

8vo Tudja-e és hallotta-e ez elmúlt támadásra célzó eszközökben, consultatiókban³⁷ avagy akárhol is a mi Kegyelmes Urunk Őfelsége ellen való factiókban³⁸ kicsodák fáradoztanak és Vármegyéket gerjesztettek? Elsőben is Zeriny Péterrel Szendrőben, Murányban, Murányalján, Lipcsén, Sárospatakon, azután Murányban az megholt Palatinussal,³⁹ Vitnyedi Istvánnal, azokkal kik correspondeáltak és munkálkodtak? S kicsodák voltak együtt, mikor Vitnyedi István mint egy Professzor szokott volt dictálni, mihez és micsoda segítséghez bíztanak? Item hogy másokat annyival inkább felültessenek,⁴⁰ kicsodák voltak, akik azt mondták, hogy Őfelségének nincsen semmi hada? Item ki híresítette, hogy Őfelsége megholt, és mi okból, avagy akármilyen más módon kissebbítette és mocskolta Őfelségét?

9no Tudja-e, a Köz Jónak neve alatt ígéretekkel, pénzbéli adományokkal, rettentő ijesztésekkel és akármely kigondolt színnel, Uri, Papi, Nemesi és Várasi személyeket,

24 továbbá

25 itt: összeesküvők

26 esküvésre tett eskü nem érvényes

27 ellenszegültek, szembehelyezkedtek

28 kincstára

29 törvénytelen gyűlés, összejövetel

30 kivonták magukat, ott hagyták, nem vettek részt

31 megbírságozták, pénzbüntetéssel sújtották

32 bírság, pénzbüntetés

33 vádolta

34 hadra kelés

35 nem jól, hamisan tájékoztatta a Szent Német-Római Birodalom fejedelmeit

36 ki szegült ellen az őrség megvételeivel

37 tanácskozásokban

38 itt: pártoskodás

39 Wesselényi Ferencsel

40 hadba hívjanak

avagy idegen Nemzeteket Kegyelmes Urunk Őfelsége ellen kicsodák disponáltak,⁴¹ mi módon és mi formán, s ki mondotta azt, hogy inkább hallja házánál avagy az Országban örömsben a Török Allát,⁴² hogy az Misét, vagy az Német Berdót.⁴³

10mo Tudja-e, hallotta-e ez elmúlt esztendőben Eperjes városában tizenhárom Vármegyének gyűlése alatt Őfelsége ellen az elmúlt támadásra célzó szándékokról idegen Országokra ki írt Leveleket, kinek, ki által, és ki akaratjából, s ki házánál, ki keze írása és pecsétje alatt, ki volt az Levélhordozó és közbenjáró? Item ugyanezen dologban fáradozó embereket avagy arra hozott pénzeket, fegyvereket és akárminemű eszközöket, ki házánál foveáltak,⁴⁴ s lappangtatták⁴⁵ akármikor, kiket, miket, és mi formán, avagy most is ki házánál volna valami olyan?

11o Tudja-e, látta-e hogy az eperjesi újonnan épült Oskolának⁴⁶ alkalmatosságánál Eperjest tartatott conventiculumokban erdélyi szászoknak, avagy más idegen Nemzeteknek jelenlétekben s leveleknek olvasásában és írásában Kegyelmes Urunk Őfelsége ellen kik munkálkodtanak és miképpen?

12o Tudja-e, látta-e, hogy Keczer András és Menyihárt, hasonlóképpen Hanyi Péter voltak azok, akik Vármegyékről Vármegyékre futkároztanak, és ottan titkon és nyilván Őfelsége ellen való felkiáltásokra, s kemény leveleknek írásira és mindennemű tumultusokra, egymás között való veszekedésekre Nemes Vármegyéket gerjesztették?

13o Tudja-e, látta-e, hogy Sáros Vármegyében, kiváltképpen amidőn Őfelsége leveleit hozták, megírt Keczerék, Sárosi Sebestyén házánál sokszor akkorbéli Vice Ispányok híre nélkül és akarhatja ellen Dobai András Notariussal⁴⁷ együtt öszvegyűlvén conventiculumokat tartottak, azokat felszaggatták, és olvasták? Két pecsétje lévén az Vármegyének, most is Rákóczi László pecsétjével élnek, s az Nemes Vármegyén ha ki mást akart volna is voxolni,⁴⁸ nem engedték? Haraggal, kiáltással, illetlen szókkal és szidalommal illették és elnyomták, karddal és fegyverrel fenyegetőztek. Item az Őfelsége parancsolatját hogy az Nemes Vármegye Jesuitáknak⁴⁹ igazságot szolgáltatson, böcsztelenítették, és aki a Jesuitáknak pártját fogta, anyjáról szidalmazták, s kik azok nevezet szerint, Keczer András vagy más ökivűlőtte, és ha az Vármegye rendelte-e, hogy az Németeknek se vecturát,⁵⁰ se élest ne adjanak, s kicsoda írt arról Bisterczy⁵¹ gyűlésbül?

14to Tudja-e, látta-e, hallotta-e, hogy Keczer András volt az, avagy más-e, kicsoda, aki Nagy Idán⁵² Egri Püspök Pálfi Tamás jószágának feldulladására Abaúj Vármegyét fel-

41 vettek rá

42 muszlim müezzin kiáltását: Alláh akbár!

43 A német katonaságnál kiállított ór kiáltását: Halt! Wer da? (Állj, ki van ott?)

44 táplálták, támogatták

45 rejtegették

46 Az eperjesi kollégiumot 1667. okt. 18-án adták át a tanuló ifjúságnak.

47 jegyzővel

48 szavazni

49 protestáns elferdítése a „Jesuita” szónak, jelentése: Jézus-kerülő

50 fuvar, fuvaros szekeret

51 besztercebányai (Zólyom vármegye)

52 Abaúj-Torna vármegye

lázította? Item kicsodák, akik az Őfelsége Praesidiáriusit, kik mandátum mellett⁵³ Vice Ispányokat executiokban inhibeálták,⁵⁴ ország törvénye bontóknak nevezték őket, halálra valóknak avagy fűrésszel fejeknek elfűrészelésére méltóknak lenni mondották?

15to Tudja-e és hallotta-e, hogy Keczer Menyhárt, vagy más valaki ezelőtt egy-néhány esztendővel publice⁵⁵ Nemes Vármegyén azt mondta, hogy az articulust decidálja⁵⁶ az kard, vagy a Csetnek.⁵⁷ Item hogy Keczer András Horvát Istvánt a Vármegyén publice megszidogatta?

16o Tudja-e és látta-e, hogy Sárosi Sebestény és más szolgabírák ezelőtt egynéhány esztendővel az egész parasztságot conscribálták,⁵⁸ mustrálták-e,⁵⁹ mivégre, s ki ellen?

17mo Tudja-e és hallotta-e, Ungvármegyében ki kardoskodott és ki ingerléséből, a pápistákat ki mondta Pribékeknek,⁶⁰ és hogy kell vágni mindnyájokat, és kicsoda turbálta a Catholica Religio exercitiumát,⁶¹ kiváltképpen a Szentség és Sacramentum⁶² ellen ki szólt, ki cselekedett, mi módon és mikor és hol?

18o Tudja-e és látta-e, hogy Usz István, Melczer Lajos, Szinyei Ferenc és Gombos Imre más complicesekkel⁶³ az Őfelsége német vitézit az eperjesi kapukon és a felső hostádon⁶⁴ fogdozták, verték és hajon fogva hurcolták sokaknak szeme láttára? Item az Őfelsége Curierit,⁶⁵ Postáit kicsodák üzték, kergették, s az elfogott Őfölsége, avagy más Őfölsége hivei leveleit hol és ki házánál szaggatták és olvasták, s ki akaratjából nevezet szerént pedig Fricsben.⁶⁶

19o Tudja-e, látta-e, hallotta-e, kicsodák iktatták ki⁶⁷ Eperjes városából Bocskai Istvánnak,⁶⁸ Keczer Menyhártnak, Sárosi Sebesténynek, Dobai Andrásnak, avagy ezeken kívül akármely notoriusnak⁶⁹ pénzét, ezüstöt és aranyát, avagy akármely névvel nevezendő javait, pecsétes és pecsételetlen ládáit, turbáit⁷⁰ és eszközeit? S hol és ki kezinel és micsoda helyen vólnának most is?

20mo Tudja-e és látta-e, hogy Sós György volt első, aki sóváriakot fellázasztván németeknek megszállásokat meg nem engedte, leveleket fogdoztató Rákoczi Ferenc Feje-

53 parancsot teljesítve, rendelkezés szerint

54 az alispánokat hivatali kötelességük teljesítésében meggátolták

55 nyilvánosan, közönség előtt

56 a törvénycikket eligazítja, eldönti

57 bilincs, pandúr

58 összeírták

59 hadiszemlét tartottak-e

60 hitehagyott

61 zavarta a katolikus vallás gyakorlását

62 itt: zászló alá esküvés

63 bűntársak, cinkosok

64 külvárosban

65 futárait

66 Sáros vármegye

67 juttatták ki

68 báró, Zemplén főispánja, aki a megtorlás elől Erdélybe menekült

69 elhírhedett, ismert bűnelkövető

70 börtön

delem⁷¹ katonáit Sóvár⁷² nevű faluban tartotta és maga házánál vendéglette és gazdálkodtatott nékik. S többi között egy megfogott Praedicator vagy Doctort ottan kalodában verték és kínozták? Item Bocskai István javait és ezüst marháját, ha Eperjesről kiiktatta volna azon Sós György? Item az besztercei gyűlés után ki volt Rákóczi Fejedeleminél Sárostról,⁷³ azt kívánván, menjen le Patak felé, hamar⁷⁴ lásson dolgához. Item kassai gyűlésben vagy másutt az Ország törvényét vigy[e] Török Országban eligazítja az 14k Artikulust anno 1647,⁷⁵ a váradi és egrí Posta. Item Szepessi Pál leveleit ki mutogatta Sárospatakon, hogy már az lóoskolára micsoda summa pénzt adtak, ki volt exacte?⁷⁶ S hová tették? Tudja-e, kicsodák azok, kik ezt mondták: oly dologhoz kezdtünk, vagy kezdték, ha nyerünk, nagyot nyerünk, ha veszünk, nagyot veszünk, avagy nagy fában vágtuk a fejszét. Item kicsodák mondták, az besztercei gyűlés után, hála Istennek, minden jót végeztünk, az odafel való Vármegyék az mi injuriánkat⁷⁷ s panaszinkat magokénak agnoscáltak,⁷⁸ miis az Őnagyságokat s Őkigyelmekét, az punctumokat⁷⁹ felküldtük Őfelségének, de Őfelsége levelét meg nem olvastuk, mert nem jól volt intitulálva?⁸⁰

Gyöngyösi István vallomása

Centesimus decimus septimus testis Nobilis Dominus Stephanus Gyöngyösi annorum 33 fassus est ad 8um Scit pro certo quod defunctus condam Palatinus Franciscus Vesselényi quadam vice sub arce Murany curaverat fieri quandam Congregationem & consultationem in qua praesentes fuerunt Ladislaus Kereszturi, Mathias Szuhai, Paulus Szepesi, Gabriel Kende, Nicolaus Betlen, Andreas Székely, Ladislaus Faji, Ladislaus Gyulafi, Michael Bori, Franciscus Ispán, Franciscus Nagy Lessenyi, Fabianus Farkas, Andreas Fügedi, Stephanus Vitnyedi, Melchior Keczer, finitaque hac consultatione valde in secreto negotio & occultè, Andream Fügedi misit in legationem Dominus Palatinus ad Banum Petrum Zerenyi. Sed specificè quid illud fuerit ignorat. Item scit pro certo, quod diem(?) quam vice comitia Polonorum celebrarentur Varsaviae Domina Palatinissa Vesselényiana Fabianum Farkas misit valdè occultè in Poloniam, et paulo post hunc Dominum fatentem etiam in alio negotio similiter misit in Poloniam, et licet Dominus

71 I. Rákóczi Ferencet, bár nem volt Erdély ténylegesen uralkodó fejedelme, de használta a címet, s hívei is annak tartották.

72 Sáros vármegye

73 Sáros vármegyében

74 hamarjában

75 Az 1647. évi 14. törvénycikkelyt majd az egrí és a váradi pasa postájára bízzák. A törvénycikkely azoknak büntetéséről szól, akik templomokat, iskolákat, paplakokat raboltak ki, vagy egyéb törvényszegéseket követtek el.

76 aki a pénzt összegyűjtötte

77 sérelmeinket, a bennünket ért jogtalanságot

78 ismerték el

79 pontokba foglalt követeléseinket

80 A felkelők azt kifogásolták a király levelének címzésében, hogy a megjelenteket csak magánemberként tekintette, nem pedig vármegyei követként. Ezért át sem vették azt.

fatens satis inquirebat, quid ibi Fabianus Farkas fecerit, et in quem finem legatus fuerit, nullo modo tamen rescire potuit. Postquam verò idem Fabianus Farkas reversus fuisset ad Palatinissam iterum brevi expeditus est ad Comitem Banum Petrum Zerenyi, cum quo & venetias [!] visitavit. Sed in quo negotio se ignorare penitus dicebat, deinde cum Dominus Banus venisset in arcem Murány, eo etiam tempore convocati sunt Paulus Szepesi, Mathias Szuhai, Franciscus Nagy Lessenyei, Michael Bori, Valentinus Szente. Item cum alia vice fuisset idem Banus in Lipcse, ibi etiam praesens fuit Paulus Szepesi, Nagy Lessenyei & Bori, ad eundem locum etiam evocaverunt ex Polonia quemdam Canonicum Cracoviensem nomine N. Vojenczki, cum quo prius multa occulte musitantes bene donis oneratum remiserunt. Szendroviae etiam eadem Domina Palatinissa coeget et quemdam Conventum in quo praesentes fuerunt Mathias Szuhai, Paulus Szepesi, Gabriel Kende, Stephanus Barkoczi, Valentinus Szente, Andreas Fügedi, Ladislaus Faji, Andreas Székely, Fabianus Farkas, Ladislaus condam Fekete, N. Madách, Michael Bori, Franciscus Nagy &c licet verò Dominus András et Franciscus Barakonyi fuerant etiam praesentes, & non minoris conditionis homines, quam illi praefati, tamen non fuerunt vocati, nec admissi ad illorum occultam consultationem. Item finita hac consultatione Zendröviensi quam occasione Dominus fatens interrogavit Fabianum Farkas, mi Domine inquit quaso te dicas quidnam ita clauunculariè inter Vos agitatis, quid mussitatis? respondit ille in confidentia: profecto inquit rem magni momenti meditantur homines et alte cogitant, sed non habent virum cui committere possint. Verum est: quod milites facile haberemus inquit. Sed nervus deest id est pecunia. Sed hoc occurrit quod moderno tempore deberet quam cista seu arca pecunijs referta Cremnicio auferri, in qua dicebantur contineri circiter ducenta millia florenorum, et dicebatur, jam esse in itinere, itaque illam cogitavimus intercipere, ut esset, quo fundamentum jaceretur. Dicebat autem, quod Stephanus Szobonya illo tempore vagabatur circà illas partes, sed eum fecerit imprudenter, re infecta intentionem reliquit. Undè Fabianus Farkas exprobrabat, quod tantam rem stupido & imprudenti commuiserunt. Idem Fabianus Farkas dixit Domino fatenti, quod in Arce Kasza esset aliqua grandis pecunia, et quod illam etiam pecuniam indè vellent auferre, et in intertentionem militum convertere. Dixit etiam idem Farkas, quod iidem illi factiosi meditabantur itā, ut Georgium Szelepcsényi Archiepiscopum Strigoniensem interciperent, et vi etiam ab illo aliquam summam pecuniae pro stipendio militum extorquerent. Item dixit Georgius Makai Domino fatenti, qui paulò antè fuerat Secretarius Domini Francisci Csáki, quod idem Domino Makai ideò fuisset, ad Dominam Palatinissam, à Domino Generali missus, ut denunciaret Dominae Palatinissae, siquidem illa habet correspondentiam cum Principe Rákoczi, disponat illum, ne permittat Bona Domini sui id est praedicti Domini Csáki devastari. Item Domino isti fatenti idem Dominus Makai dixit quod in principio praeteritorum proximè disturbiorum ideò fugisset Domino Csáki in Poloniam, ut indè Viennam proficiscens suo officio valediceret, expostque Rakoczianae factioni, et parti adhaereret. Item audivit ex ore Domini Comititis Ladislai Vesselényi, qui se itā excusabat subinde, in nullo se agnoscit culpandum, nisi fortè in hoc, quod aliquando literas Palatinissae mittebat in Poloniam ad praespecificatum Canonicum Cracoviensem N. Vojenczki in quibus literis

quod continebatur nunquam se scivisse praefatus Dominus Comes asserebat praeterea etiam Paulus Vesselényi dixit quadam vice Scio inquit, quod Stephanus Csáki adhuc contra Caesarem arma non sumpsit, sed ego si possibile videro sumam & accingam me ad bellandum.

A száztizenhetedik tanú, a nemes Gyöngyösi István úr, harminchárom éves, azt vallotta a nyolcadik kérdésre: Biztosan tudja, hogy az elhunyt egykori nádor, Wesselényi Ferenc egy alkalommal Murány vára alatt rendeztetett egy valamiféle gyűlést és tanácskozást, amelyen jelen voltak Kereszturi László, Szuhai Mátyás, Szepesi Pál, Kende Gábor, Betlen [I] Miklós, Székely András, Fáji László, Gyulafi László, Bori Mihály, Ispán Ferenc, Lessenyei Nagy Ferenc, Farkas Fábián, Fügedi András, Vitnyédi István, Keczer Menyhért, és miután ez a tanácskozás befejeződött, igencsak titkos ügyben és titokban Fügedi Andrást a nádor úr követségbe küldte Zerényi Péter bánhoz. Ám azt nem tudja, hogy tulajdonképpen miről volt szó. Továbbá biztosan tudja, hogy egy bizonyos napon, amikor a lengyelek országgyűlést rendeztek Varsóban, Wesselényi nádorné asszony Farkas Fábiánt nagy titokban Lengyelországba küldte, és kevéssel ezután a vallomást tevő urat is egy más ügyben hasonlóképpen Lengyelországba küldte,⁸¹ és noha a vallomástevő úr eléggé nyomozta, hogy mit csinált ott Farkas Fábián, és mi célból küldték ki, azonban ezt semmi módon sem volt képes megtudni. Nem sokkal később azonban, miután ugyanezen Farkas Fábián visszatért a nádornéhez, ismét elküldték Zerényi Péter bánhoz, akivel Vencét is felkereste. Ám hogy milyen ügyben, arról azt mondta, hogy teljességgel tájékozatlan. Azután, mikor a bán úr Murány várába jött, ugyanakkorra összehívták Szepesi Pált, Szuhai Mátyást, Lessenyei Nagy Ferencet, Bori Mihályt, Sente Bálintot. Továbbá: mikor egy másik alkalommal ugyanezen bán [Zólyom]Lipcsében volt, ugyanott megjelent Szepesi Pál, Lessenyei Nagy és Bori. Ugyanerre a helyre kihívták Lengyelországból N. Vojenczki nevű krakkói kanonokot,⁸² akivel előbb titokban sokat susorogtak, majd ajándékokkal jól felpakolva visszaküldték. Szendrőben is ugyanezen nádorné úrasszony szervezett egy összejövetelt, amelyen jelen volt Szuhai Mátyás, Szepesi Pál, Kende Gábor, Barkóczi István, Sente Bálint, Fügedi András, Fáji László, Székely András, Farkas Fábián, a mára elhunyt Fekete László, Madách N., Bori Mihály, Nagy Ferenc; és noha ott voltak Andrási úr és Barakonyi Ferenc: azonban noha nem kisebb állású férfiak voltak, mint az előbbieket, őket mégsem hívták meg és nem is engedték be őket amazok titkos tanácskozásába. Továbbá: mikor véget ért ez a szendrői tanácskozás, azon alkalommal a vallomásttevő úr megkérdezte Farkas Fábiánt, így szólván: Mondd meg nekem, uram, kérlek, hogy egymás között mit tesztek ilyen nagy titkolózás közepette?, mit susorogtok? Ő így szólt: Valóban nagy jelentőségű ügyön elmélkednek ezen emberek és mély gondolatokat forgatnak fejükben, de nincs olyan férfiú, akire rábízhatnánk a dolgot. Az igaz, hogy katonához könnyen juthatunk, de hiányzik az életető erő, azaz a pénz. De kapóra jön most, hogy a legújabb időben egy pénzzel tömött szekrényt vagy ládát kellett volna Körömről elhozni, amelyben – úgy mondták – körülbelül kétszázezer forint volt,

81 Széchy Mária lengyelországi birtokrésze eladásának intézésére küldte a jogi végzettségű Gyöngyösit.

82 Stanisław Wojensky krakkói kanonok Széchy Mária zálogbirtokosa volt, innen eredt bizalmi viszonyuk.

és azt is mondták, hogy már útnak is indult.⁸³ Így tehát arra gondoltunk, hogy elcsíphetjük, és akkor volna mire alapoznunk. Azt is mondta, hogy Szobonya István akkortájt a környéken kószált és óvatlanul tette és így dolgavégetlenül felhagyott a dologgal. Azután Farkas Fábián szemrehányásokat tett, hogy ekkora ügyet ostoba és óvatlan emberre bízta. Ugyanezen Farkas Fábián mondtotta a vallomást tevő úrnak, hogy Kasza várában is lehet elég nagy pénz,⁸⁴ és a pénzt onnan is el akarják hozni és katonákat akarnak rajta felfogadni. Azt is mondtotta ezen Farkas, hogy ugyanezen pártoskodók azt is fontolgatták, hogy elfogják Szelepcsényi György esztergomi érseket, hogy erőszakkal tőle is kicsikarjanak valami összeget a katonák zsoldjára. Továbbá: a vallomást tevő úrnak azt mondta Makai György,⁸⁵ aki korábban Csáki Ferenc úr titkára volt, hogy őt azért küldte a tábornok úr a nádorné úrasszonyhoz, hogy jelentse a palatinusné úrasszonynak, hogy mivel ő kapcsolatban áll Rákóczi fejedelemmel, érje el nála, hogy ne engedje az urának, azaz a főntemlített Csáki úrnak a birtokait feldúlani. Továbbá a vallomást tevő úrnak ugyanazon Makai úr azt mondtotta, hogy a közelmúltbeli zavargások kezdetén Csáki úr azért menekült Lengyelországba, hogy onnan Bécsbe utazzék, hogy tisztségéről lemondjon, és azt követőleg a Rákóczi-féle érdeksoporthoz és párthoz csatlakozzék. Továbbá: hallotta Wesselényi László⁸⁶ gróf úr szájából, aki azzal mentegette magát, hogy semmi más miatt nem vádolhatja magát, legfőljebb amiatt, hogy egykor elküldte a nádorné leveleit Lengyelországba a fentebb megnevezett krakkói kanonokhoz, N. Vojenczkihez. De hogy mi volt bennük, azt sohasem tudta, állította a fentebb említett gróf úr. Amellett Wesselényi Pál⁸⁷ is azt mondta egy alkalommal: Tudom – úgymond –, hogy Csáky István eddig még nem fogott fegyvert a császár ellen, de én, ha lehetőknek látom, fegyvert fogok és felövezem magam a harcra.

Szörényi László fordítása

83 A pénzt Joannes Joanelli vezetésével és őrsége alatt indították Bécsbe, s a felkelők rajta akartak csapni a szállítmányon, azonban Joanelli megváltoztatta az útírányt, így a rajtaütés kudarcot vallott.

84 Kasza vára a Thököly családé volt, ahol valóban sok érték volt felhalmozva, de azt a császáriak foglalták el.

85 Makai György Wesselényi Ferenc nádori titkára volt, majd pedig Széchy Máriát szolgálta e minőségben.

86 Wesselényi László a nádor első feleségétől származó fia volt, szendrői kapitány, aki lengyelországi birtokain élt.

87 Wesselényi Pál, a nádor unokaöccse, a felkelés fegyveres menekültjei között Erdélybe költözött, ahol a bujdosók vezére lett.

MERÉNYI-METZGER GÁBOR

Kutatás Amade László életének anyakönyvi forrásai után

Várkonyi báró Amade László (1704–1764) életútja, irodalmi munkássága már teljes egészében ismert és feldolgozott. Életének anyakönyvi forrásait azonban eddig senki nem kereste, így azok többnyire ismeretlenek voltak a számunkra. Ezért jómagam arra vállalkoztam, hogy megtaláljam, illetőleg feldolgozzam ezeket az eredeti dokumentumokat. Kutatásaimat nagyrészt siker koronázta, így az alábbi közleményben publikálásra kerülhetnek Amade László életének – saját magának és legszűkebb családjának – keresztelési, házassági és halálozási anyakönyvi adatai.

Báró Amade László és családjának életrajzi adatait a legújabb magyar lexikonok, a legfrissebb és egyben legpontosabb, 2004-ben megjelent életrajza, valamint egy, 2015-ben megvédett doktori értekezés az alábbiak szerint adja meg: Amade László a Pozsony vármegyei Bősön (ma a szlovákiai Gabčíkovo) született 1704. július 26-án, báró Amade Antal és báró Horváth-Simoncsics Mária Rozália fiaként.¹ 1729-ben kötött házasságot Orczy Zsuzsannával.² E frigyből egyetlen gyermeke származott, a Heves vármegyei Tarnaörsön, 1730. október 23-án megkeresztelt Zsuzsanna.³ Felesége nem sokkal később, 1730. november 7-én elhunyt, és a gyöngyösi Szent Bertalan-templomban temették el november 12-én.⁴ A következő évben Pesten Zsuzsanna lánya is meghalt, őt 1731 júniusában a belvárosi plébániatemplomban helyezték örök nyugalomra.⁵ A megözvegyült Amade László 1736-ban ismét megnősült, feleségül véve Paulina Weltzlt,⁶ aki 1754-ben⁷ hunyt el. Az özvegy férj a Pozsony vármegyei Felbáron (ma a szlovákiai Horný Bar) 1764. december 22-én távozott az élők sorából,⁸ s a szintén Pozsony vármegyei Szentantalon (ma a szlovákiai Báč) temették el.⁹

1 AJKAY Alinka, *Amade László életrajza = Amade László versei*, s. a. r. SCHILLER Erzsébet, AJKAY Alinka, Bp., Balassi, 2004 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 7), 23; *Magyar Katolikus Lexikon*, főszerk. DIÓS István, Bp., Szent István Társulat, 1993 (a továbbiakban: MKL), I, 207; *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, főszerk. MARKÓ László, Bp., Magyar Könyvklub, 2001 (a továbbiakban: ÜMÉL), I, 108.

2 AJKAY, i. m, 26; B. GÁL Edit, *Orczy István: Az egri püspöki provizorságtól, a királyi tanácsosi címig*, PhD-értekezés, Eger, 2015, 94; MKL, I, 207; ÜMÉL, I, 108.

3 B. GÁL, i. m, 94.

4 AJKAY, i. m, 27; B. GÁL, i. m, 95.

5 B. GÁL, i. m, 95.

6 AJKAY, i. m, 28; ÜMÉL, I, 108.

7 AJKAY, i. m, 30.

8 AJKAY, i. m, 31; MKL, I, 207; ÜMÉL, I, 108.

9 AJKAY, i. m, 31.

A legfrissebb irodalmi források szerint báró Amade Antal és báró Horváth-Simoncsics Mária Rozália másodszülött fia, László a Pozsony vármegyei Bősön látta meg a napvilágot 1704. július 26-án. Ipolyi Arnold írta 1858-ban, hogy „Bős 1561-ben Somorja, 1634-ben Várkony filiája volt” és az „Anyakönyveit 1725-től vezették”.¹⁰ Bős tehát 1704-ben Várkony filiája, azaz leányegyháza volt. Ennek ellenére sem a Pozsony vármegyei várkonyi (ma a szlovákiai Vrakúň), sem a somorjai (ma a szlovákiai Šamorín) római katolikus anyakönyvekben nem szerepel a keresett bejegyzés.

Ezután átnéztem még a család közeli birtokainak, illetve a még „esélyes” településeknek, Felbárnak (ma a szlovákiai Horný Bar), a Pozsony vármegyei Vajkának (ma a szlovákiai Vojka nad Dunajom), Nagyszombatnak (ma a szlovákiai Trnava), Pozsonynak (ma a szlovákiai Bratislava), Dunaszzerdahelynek (ma a szlovákiai Dunajská Streda), Gellének (ma a szlovákiai Holic), Vásárútnak (ma a szlovákiai Trhová Hradská), Nagypakának (ma a szlovákiai Veľká Paka) a római katolikus matrikuláit, de hiába. Mivel „a fiatal pár Győröt is szívesen lakozott”,¹¹ ahol saját háza volt az édesapának, megnéztem még a Győr-belvárosi és a Győr-újvárosi római katolikus anyakönyveket is, de azokban sem szerepelt Amade László keresztelési bejegyzése.

Így nem maradt más választásom, mint hogy a legfrissebb irodalomtörténeti munkákra hivatkozva kijelentsem: báró Amadé László *valószínűleg* Bősön, 1704. július 26-án látta meg a napvilágot. A neve pedig talán azért nem szerepel egyetlen anyakönyvben sem, mivel a család házi káplánja keresztelte meg. Bősön a 17. század végén ugyanis működött ilyen egyházi személy. Ipolyi Arnold írja, hogy „1694-ben egy Gáspár nevezetű ferences barát, a várkastély káplánja szolgáltatta a szentségeket”.¹² S miért ne lehetett volna ez így tíz évvel később, 1704-ben is?

Amade László első házassága

Mint fentebb említettem, a szakirodalom szerint báró Amade László és Orczy Zsuzsanna 1729-ben kötött házasságot. Arról azonban, hogy hol és pontosan mikor került sor az esküvőre, eddig nem voltak információink.

Az örömapának, (1731-től báró) Orczy Istvánnak ekkoriban két helyen volt reprezentatív kastélya: Pesten, a Herrengasse utca 45. szám alatt, illetve Tarnaörsön. Az esküvő pedig egészen bizonyosan a „lányos háznál” volt, hiszen Amadééknak nem volt annyi pénze, hogy állják a lakodalmat.¹³ Ennek ellenére azonban sem Pest-belvárosi (a 18. században még csupán ez az egyetlen római katolikus plébánia működött a városban), sem pedig a Heves vármegyei erki és jászódzsai egyházközségek matrikuláiban

10 IPOLYI Arnold, *Csallóközi uti-képek*, s. a. r. KONCSOL László, Bratislava, Kalligram, 1993, 143.

11 GÁLOS Rezső, *Báró Amade László győri háza*, Győri Szemle, 4(1933)/7–9, 179.

12 IPOLYI, i. m., 143.

13 Báryné dr. Gál Edit írásbeli közlése, 2015. dec. 1.

sincs benne a házasságkötés ténye. (Tarnaörs a jászdózsai, majd az erki plébánia filiája, azaz leányegyháza volt, s csak 1936-ban vált önálló egyházközséggé.)¹⁴ Megjegyzendő azonban, hogy a 18. század elején az erki anyakönyveket igen felületesen vezették; az 1728 és 1730 közötti évekből például hiányoznak az esketési bejegyzések. Jómagam tehát azt tartom a legvalószínűbbnek, hogy – az anyakönyvi forrás hiányának ellenére – báró Amade László Tarnaörsön vette feleségül Orczy Zsuzsannát.

Amade László lányának születése

A szakirodalmi források szerint báró Amade László és Orczy Zsuzsanna egyetlen lánya, Zsuzsanna az erki egyházközséghez tartozó Tarnaörsön, 1730. október 23-án látta meg a napvilágot.

Az erki római katolikus plébánia matrikuláiban – melyek mikrofilmmásolatai a Magyar Országos Levéltárban vannak – sikerült is megtalálnom a keresett anyakönyvi bejegyzést. A latin nyelvű dokumentum szerint 1730. október 23-án keresztelték meg „Ill[ustrissi]mo D[omi]no Ladislav Amade et Susanna Orczy” (méltóságos Amade László úr és Orczy Zsuzsanna) lányát, a Tarnaörsön született „Rosalia Juditha Susanna Anna” (Rozália Judit Zsuzsanna Annát).¹⁵

Amade László első feleségének halála

Mint már idéztem, báró Amade Lászlóné született Orczy Zsuzsanna 1730. november 7-én távozott az élők sorából, s a gyöngyösi Szent Bertalan-templomban temették el.

A gyöngyösi Szent Bertalan római katolikus plébánia matrikuláiban – melyek mikrofilmmásolatait a Magyar Országos Levéltár őrzi – sikerült megtalálnom a keresett anyakönyvi bejegyzést. A latin nyelvű dokumentum szerint az 1730. november 7-én elhunyt „Sp[ectabi]lis Magnifici Baronis Ladislav Amade” (tekintetes és nagyságos báró Amade László) feleségét, „Sp[ectabi]lis D[omi]na Susanna Orczy” (tekintetes Orczy Zsuzsanna asszonyt) november 12-én temették el az „Eccl[es]ia S. Bartholomaei” (Szent Bertalan-egyházban, azaz templomban).¹⁶ Arról azonban, hogy pontosan hol halt meg az asszony, hallgat a fenti forrás. Nyilvánvalóan nem Gyöngyösön, mivel akkor nem vártak volna öt napot a temetéssel. Nagy valószínűséggel Orczy Zsuzsanna halála Tarnaörsön következett be, hiszen akkoriban itt élt a férjével, s két héttel az elhunyt előtt itt született a lánya is.

14 Soós István, *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése*, Bp., Szent István Társulat, 1985, 241.

15 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), X 2617, Az erki római katolikus egyház anyakönyveinek mikrofilmmásolatai: Vegyes anyakönyvek, 7. kötet, 30. fol.

16 MNL OL, X 2620, A gyöngyösi Szent Bertalan római katolikus egyház anyakönyveinek mikrofilmmásolatai: Vegyes anyakönyvek, 3. kötet, 497. fol.

Amade László lányának halála

A legfrissebb szakirodalmi források szerint báró Amade László és Orczy Zsuzsanna lánya, Zsuzsanna 1731-ben hunyt el, és a pesti belvárosi plébániatemplomban temették el.

A Budapesti-belvárosi római katolikus főplébánia matrikuláiban – melyek mikrofilmmásolatait szintén a Magyar Országos Levéltár őrzi – sikerült megtalálnom a keresett anyakönyvi bejegyzést. A latin nyelvű dokumentum szerint az 1731. június 1-én, 9 hónapos korában elhunyt „Susanna, Filia Baronis Amade” (Zsuzsanna, báró Amade lányát) „ad Portam Parochiae” (a plébánia kapujánál) temették el.¹⁷ Ezek szerint a kis baronesse-t – a szakirodalmi forrásokkal ellentétben – nem a Pest-belvárosi plébániatemplomban helyezték örök nyugalomra, hanem a templom melletti temetőben. Ezt a sírkertet a 18. század végén bezáratták, majd teljesen felszámolták.¹⁸

Amade László második házassága

A szakirodalom szerint báró Amade László 1736-ban vette feleségül Paulina Weltzelt. Arról azonban, hogy hol és pontosan mikor került sor az esküvőre, eddig nem voltak információink.

Hosszas kutatás után végül a brnói Szent Jakab római katolikus plébánia (Římskokatolícky farní úřad sv. Jakub) matrikuláiban – melyek a Morvaországi Tartományi Levéltár (Moravský zemský archiv v Brně) őrizetében vannak – találtam meg a keresett anyakönyvi bejegyzést. A latin nyelvű dokumentum szerint a brnói Szent Jakab-templomban 1736. július 30-án kötött házasságot „D[ominus] Ladislaum Baronem Amade” (báró Amade László úr), a császári-királyi Hávör huszárezred kapitánya és „D[omi]ni Aloisi Weltzel” (Alois Weltzel úr) törvényes lánya, „Paulina”.¹⁹

Amade László törvénytelen lányának születése

Az, hogy báró Amade Lászlónak lett volna egy „hivatalosan” is törvénytelen lánya, eddig teljesen ismeretlen tény volt. A véletlennek köszönhetően azonban sikerült rátalálnom a dunaszerdahelyi római katolikus plébánia matrikuláiban – ma a Pozsony Megyei Állami Levéltárban – „Amade” Ilona keresztelési anyakönyvi bejegyzésére. A latin nyelvű dokumentum szerint a „Nagy-Udvarnok”-on (ma a szlovákiai Velké Dvorníky) született és 1745. december 28-án megkeresztelt „Spurius” (törvénytelen) származású „Helena” (Ilona) szülei „Baro Ladislaus Amadé” (báró Amade László) és

17 MNL OL, X 2003. A Budapest-belvárosi római katolikus egyház anyakönyveinek mikrofilmmásolatai: Halottak anyakönyve, 45. kötet, 2370/1731. fsz.

18 FEHÉR Jolán Antónia, *Budapest Székesfőváros temetőinek története*, Bp., M. Kir. József Műegyetem, 1933, 63–65.

19 Moravský zemský archiv v Brně, Matriky, Římskokatolícky farní úřad Brno sv. Jakub, Inv. č. 16887, Fol. 167.

„Juditha Forgó” (Forgó Judit) volt.²⁰ S hogy mi lett ennek a lánynak a sorsa? Nos, nagy valószínűséggel még gyermekkorában elhunyt, de erről anyakönyvi forrással nem rendelkezünk. Annyi bizonyos csupán, hogy a halála – a dunaszerdahelyi matrikulák tanúsága szerint – nem Nagyudvarnokon következett be.

Amade László második feleségének halála

A legfrissebb szakirodalom szerint báró Amade Lászlóné, született Paulina Weltzl 1754-ben távozott az élők sorából. Arról azonban, hogy hol és pontosan mikor hunyt el az asszony, eddig nem voltak adataink.

Hosszas kutatás után a pozsonyi Szent Márton római katolikus plébánia matrikuláiban – ma Pozsony Főváros Levéltárának (Archív hlavného mesta Slovenskej Republiky Bratislavy) őrizetében – találtam meg a keresett anyakönyvi bejegyzést. A német nyelvű dokumentum szerint 1754. április 29-én, 38 éves korában hunyt el „H[errn] v[on] Amady” (nemes Amade úr) neje, „Frau Paullina” (Paulina asszony).²¹

Amade László halála

Mint fentebb említettem, a szakirodalomban az áll, hogy báró Amade László Felbáron hunyt el 1764. december 22-én, és Szentantalon temették el.

A felbári római katolikus plébánia matrikuláiban – melyek a Pozsony Megyei Állami Levéltár őrizetében vannak – sikerült megtalálnom ezt a fontos anyakönyvi bejegyzést is. A latin nyelvű dokumentum szerint a Felbáron 1764. december 22-én elhunyt „Ill[ustris]simus ac Magnificus D[omi]nus L[iber] B[aro] Ladislaus Amadé de Varkony, perpetuus in Böös, Baár, Csúz, Iszka-Sz[ent] György, et Marczalteö” (méltóságos és nagyságos várkonyi báró Amade László urat, Bős, Felbár, Csúz, Iszkaszentgyörgy és Marcaltő örökös urát), „S[acrae] C[aesareae] R[egiae] Ma[jes]t[at]is Camerarius, Excelsa Camera Hungarico Regio Consiliarius, et Colonellus” (a császári-királyi apostoli felség kamarását, a Magyar Királyi Kamara tanácsosát és ezredest) „Crypta I[lus]strissima Familia S. Antoniensem” (a méltóságos család szentantali kriptájában) temették el.²²

20 Štátny Archív v Bratislave (a továbbiakban: SAB), Zbierka cirkevných matrik, Rímsko-katolícky farský úrad Trnava, Inv. č. 729, Fol. 178.

21 Archív hlavného mesta Slovenskej Republiky Bratislavy, Zbierka cirkevných matrik, Rímsko-katolícky farský úrad Bratislava sv. Martina, Inv. č. 81, Fol. 16.

22 SAB, Zbierka cirkevných matrik, Rímsko-katolícky farský úrad Horný Bar, Inv. č. 986, Fol. 624.

KASZAP-ASZTALOS EMESE

Az *Abafi* kontrasztív kontextusa – a biedermeier regény szövegvilágaPetrichevich Horváth Lázár: *Az elbujdosott vagy egy tél a fővárosban*

Különösen izgalmas olvasói tapasztalat a mesterműveken túltekintve egy poros, régen elfeledett, jóformán számon sem tartott regényt szóhoz juttatni, hogy jelenkori irodalmi érzékünk szempontjából újszerűen hallassa hangját. Ilyen meglepetéssel szolgálhat Petrichevich Horváth Lázár 1836-os regénye, *Az elbujdosott vagy egy tél a fővárosban*, melynek történeti (újra)pozicionálásához és poétikus megközelítéséhez az utóbbi évek újraolvasó gyakorlatai, korszerű szövegértési módszerei kínálnak eszközöket.¹

A mű kanonizálását bonyolítja, hogy szerzője a későbbiekben maga diszkreditálja művét.² Vörösmarty Mihálynak, a regény első előolvasójának egykorú bírálata azonban nemcsak alátámasztja a szerző visszavonó szándékának filológiai tényét, hanem láttathatja a szöveg létjogosultságát is. Petrichevich „eredeti románját” az 1830-as évek elején nyújtotta be az Akadémiánál kiadásra, melyet Vörösmarty 1833-ban véleményezett: „Érzelmek, indulatok, szenvedélyek eleven festése, némely kiemeltebb karakterek hűsége, az érdekes, néhol hosszaska elbeszélés ajánlják ezen munka kiadását. Azonban mielőtt e munka a m. Akadémia által kiadatnék, óhajtánók, hogy abban némely változtatások történnének.”³ Miután Horváth Lázár az indítványozásokat nem váltja valóra, 1834-ben újra recenziálja Vörösmarty *Az elbujdosott* kéziratát: „ezen különben érdekes és becses román írója azon feltételeknek, melyek alatt munkája elfogadhatónak ítéltetett, egy két szóbeli változtatást kivéve, eleget nem tett, s így az mostani pongyo-

* Elhangzott a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság Magyar Nemzeti Bizottságának *Műfaj és komparatiztika: A műfajfogalom esélyei és kihívásai az ezredfordulón* c. vándorkonferenciáján (Pannon Egyetem Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet), 2015. nov. 13-án. A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója.

1 A 19. századi „tetszhalott” művek életre keltésére tettek például kísérletet: IMRE László, *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 177–196; HITES Sándor, *Még dadogtak, amikor ő megszólalt: Jósika Miklós és a történelmi regény*, Bp., Universitas, 2007.

2 A regényt, melyet „Az elbujdosott cím alatt ismer a közönség, melynek kiadását azóta többször megbántam, s melyet – ha időm lesz – megrövidítve és újradolgozva fogok egyszer a közönségnek átadni”. Honderü, 1843. szept. 23., 362.

3 Módosításokat az alábbi pontokon szorgalmaz: az egyenetlen ortográfia kiigazítása, az erdélyies grammatika elhagyása, az idegen szavak, mondatok magyarra fordítása (és nem csupán a történetírás során, hanem a tulajdonnevek és mottók esetében is), az elbeszélésmód sűrítése (kifogásolja a „szerző kicsapongásait”, „a történetről független elmélkedéseket”), valamint javasolja a kézirat tisztázását a nyomtatás érdekében. Vö. VÖRÖSMARTY Mihály, *Publicisztikai írások: Akadémiai és Kisfaludy-Társasági iratok*, s. a. r. SOLT Andor, FEHÉR Géza, GERGELY Pál, Bp., Akadémiai, 1977 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 16), 198.

laságában s kicsapongó bőbeszédűségében, melynek célirányos rövidítése a szerzőre bízott, ki nem adható”.⁴ Petrichevich valószínűleg ennek folytán kénytelen elállni a (nem véletlenül ambicionált) fővárosi publikálástól, *Az elbujdosott* így végül 1836-ban Kolozsváron lát napvilágot.

Milyen szempontok teremtik meg tehát elutasítása ellenére a szöveg felfedezhetőségét? A kérdésre adható válaszok az újrakanonizáció esélyét segítik: általa újra-vizsgálhatók és differenciálhatók a magyar regénytörténet kitüntetett pontjai (1832, 1836), feltárható, hogy milyen dialogikus viszonyban áll a hagyományosan „első magyar regényként” definiált *Abafival*, mellyel egy hónapban, 1836 augusztusában jelent meg. Műfaja: *szalonregény*, *korrajzregény*, amely az „eleven festés” és „karakterek hűsége” nyomán összehasonlíthatóvá válik a *Bélteky-házzal* (1832), hiszen a korszakban kitüntetett történelmi tematikával szemben ugyancsak egykorú társadalmi kérdéseket érint, és Széchenyi reformtörekvéseinek „alkalmazott” terepét, korszerű életmintákat tár olvasói elé. *Az elbujdosott*at Fáy műve mellé illesztve tetten érhető, hogy a reformkori nemzettudattal elválaszthatatlanul együtt formálódó történelmi regény mellett milyen horizont nyílhatott egy korrajz intenciójával fellépő műnek, e társadalomábrázolás mentén pedig az ún. biedermeier regény kategóriája is kiterjeszthető Petrichevich regényére. *Az elbujdosott* poétikai megoldásait („kicsapongásait”, „történettől független elmélkedéseit”) az értelmezői diskurzusban újraértékelt, például az 1840-es évekbeli, posztromantikusként nyilvántartott szövegek elbeszélésmodorához kapcsolva elemezhetjük újra, ahol épp a csevegő modor, a narrátori kitérések, a laza kompozíció, a kevert nyelv stb. kaphatnak nagyobb figyelmet.

Milyen történelmi fénytörésben mutatkozik tehát *Az elbujdosott*? Hites Sándor Jósika-monográfiája (be)láthatóvá tette, hogy a magyar regény utólagos *kitalálás*-története miként szentesítette Jósika Miklós *Abafiját* első magyar regényként, hogy „1836” mint kulturális funkció hogyan működött kultuszként, irodalomtörténeti mérőföldökként, egy romantikus műfajrendszer beteljesítőjeként, vagyis miért éppen egy történelmi regényre volt szükség a nemzeti nagyelbeszélés kibontakoztatásához az 1860-as években. E létrehozó gesztus (mely önkéntelenül eltúlozza a kezdőpont eredetiségét, kizárólagosságát) „az elnémitás politikájával” komplementer, így nyomában rögtön elterelődött a figyelem az *Abafit* környező regényekről, további lehetséges alternatívákról – *Az elbujdosott* így minősülhetett az *Abafi* „kontrasztív kontextusává”. Miután Toldy 1837-es, tehát közvetlen kritikájában (*Visszatekintés irodalmunkra 1830–6*) még maga is együtt emlegeti Jósikát és Petrichevichet,⁵ jogosan merül fel a folyton változó irodalomértési stratégiák felől az 1860-as évek óta hagyományozódó irodalomkritikai álláspont felülbírálatossága.

Miután az *Abafi* érzékelhető rendszerhiányt betöltő elemként, az egykorú társadalmi és irodalomkritikai elvárások harmonikus illeszkedéseként jelent meg, a korabeli elvárási horizont (vö. „a nemzeti regény alapja csak a nemzeti történelmet feldolgozó

4 Uo., 212.

5 Elbeszélőink „oly tehetségeket árultak el, melyektől méltán sok szépet várunk. [...] Erdélyben Petrichevich Horváth Lázár lépett fel (*Az elbujdosott*. Kolosv. 1836), míg itt Gaal Szirmay Ilonájában ügyes előadó tehetséget fejtett ki, b. Jósika Miklós pedig Abafiával (Pest, 1836) szépen viritó koszorút font homloka köré”. SCHEDEL Ferencz, *Visszatekintés irodalmunkra 1830–6*, Figyelmező, 1837. jan.–febr., 44.

mű lehet”),⁶ vagyis az egykorú fogalmi, retorikai, szemléleti keret nem léphetett működésbe egy korfestő regény befogadásakor. Ha Jósika társadalomábrázoló művet írt (például éppen Petrichevich lapjában, a Honderűben megjelenő *Ifjabb Békési Ferenc kalandjait*), a kritika megróttá érte, noha „Jósikában meghasonlást okozott, hogy kedvezőtlenül ítélték meg nem történeti tárgyú műveit”,⁷ még akkor is, ha Kemény Zsigmond például tisztában volt azok értékeivel.⁸ A kulturális emlékezetben sokáig domináló történeti tematika elsőbbségét differenciálva így kaphat jelentőséget Petrichevich regénye, *Az elbujdosott*, mely bár saját korában irreleváns tartalmakat és poétikát hordozott, ma hangsúlyosabb mondanivalót közvetíthet.

E mondanivaló lényeges elemei közé vonható például az, amit a *Bélteky-ház* kapcsán fogalmazott meg a recepció: „Ez az a könyv, mely nélkül egysíkúbb, elmosódottabb lenne a kép, amelyet a reformkor világról és a hazai biedermeier korról őrzünk.”⁹ Ez kiterjeszthető *Az elbujdosott*ra is. Ha Fáy műve kortabló, a korabeli magyar élet enciklopédiája, úgy e törekvések nem egyedülállóak a korban. Petrichevich regénye egyfelől „lexikális és grammatikai régiségei”,¹⁰ vagyis izgalmas nyelvi regisztere, reformkori erdélyi dialektusa révén ma ugyancsak dokumentumértékűnek tűnik. Másfelől ha nem is tekinthetjük „pedagógiai esszéregénynek” vagy tanregénynek, az író a történetbe szervesen beilleszti a korszak reformtörekvéseit (a lótenyésztés fontosságától kezdve a színház ügyén át az érdekegyesítő jogkiterjesztésig).¹¹ Ráadásul mindezt a „második haza” prizmáján keresztül láttatja, úgy, hogy az „ideológiai” mondanivaló – a *Bélteky-házzal* szemben – nem, vagy csak kevésbé nehézkes a bonyolult szerelmi történetre. Az „élet festésének” intenciójához szorosan kapcsolódó portréábrázolás, „az emberalakok galériája” ugyancsak jelentős vonása *Az elbujdosottnak*, jellemrajzai fontos kortanulssággal szolgálhatnak, melyet nemcsak Vörösmarty bírálata nyomatékosít (vö. a „karakterek hűsége”), hanem 1837-es recenziójában Szontágh Pál is hangsúlyoz: a „characterfestést és a kolosvári divatélet rajzolatait [...] kivétel nélkül magasztalnom kell. [...] annyira az életből vannak kikapva, s oly híven ábrázolják testvérhazánk fővárosa bensőbb társalkodása köreit saját színökben, sőt nyelvükön; az előforduló characterek oly meglepő életvalódisággal bírnak”.¹²

Fáy életművének fontos vonása, az ún. biedermeier „tónus” *Az elbujdosott* szövegvilágában ugyancsak plasztikusan jelenik meg, ez pedig – akár a társzművészetek felől – szintúgy újraolvashatóságát erősíti, még ha a biedermeier fogalma először kissé enigmatikusan, bizonytalanul hat is. Bár a magyar művészettörténeti és irodalomtudományi diskurzusban még várat magára e sajátos stíluskorszak újradefiniálása, de számos

6 HITES, i. m., különösen 67–70.

7 Uo., 64.

8 Kemény Zsigmond levelezése, s. a. r. PINTÉR Borbála, Bp., Balassi-ELTE, 2007, 43.

9 T. ERDÉLYI Ilona, Fáy András és kora = Fáy András, *A Bélteky-ház*, szerk. KICZENKO Judit, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2002, 355.

10 IMRE László, Egy „kedves, ősdí román”: A Bélteky ház és a regényműfaj hagyományai, ItK, 102(1998), 189.

11 Nem véletlen akadt fenn a regény a cenzúrán: „*Elbujdosottom* el van tiltva. Bécsből jövő Jósika Miklós mondá. Tehát mégis észrevették célzásaimat! A mag, melyet elveték – ha gyéren is – ép erős; kikelnie kell, mert óvakodnak tőle.” PETRICHEVICH HORVÁTH Emil, *A Petrichevich család naplói*, Bp., Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, 1941, 43.

12 TORNAY [SZONTÁGH Pál], *Románok és novellák*, Figyelmező, 1837. ápr. 11., 113.

kiaknázatlan tartománnyal rendelkezik¹³ – a regény biedermeier olvasata így akár e korirányzat újragondolásához is lehetőséget nyújthat.

Az *elbujdosott* kanonizációjához közvetve hozzájárulhat, hogy mellőzöttsége folytán nem kell olyan „bukástörténettel” szembenéznie, mint Jósika szövegeinek, vagy olyan devalválódástól tartania, mint Kemény regényeinek. Az „elfeledettség” előnye, hogy a már létező kegyeletes emlékezés, a ráakódott kultusz vagy ennek konstruktív visszabontása alól is mentesül, s miután a recepciótörténet nem szűkítette, korlátozta szövegét, Petrichevich műve elevenen hathat, könnyen megszólíthatóvá válhat. Míg az *Abafi* művelődéstörténeti szerepe következtében kulturális funkcióvá lényegült, és ez hátráltatta, sőt szinte meg is szüntette esztétikai teljesítményének megítélését, addig *Az elbujdosott* az első olvasat lehetőségével ajándékozhat meg, mely egyszerre kitüntetett előolvasói felelősséggel is együtt jár.

A szöveg értelmezésének első pontja társadalmi üzenetének elemzése: valóban társadalmi regényként ragadható-e meg *Az elbujdosott*, amint ezt a korabeli reflexiók sugallták, és melyet Ferenczi Zoltán gondos tanulmánya deklarált?¹⁴ *Az elbujdosott* a korszak más hasonló tendenciájú prózáival egyetemben természetesen bajosan definiálható 19. századi – hagyományosan realistának nevezett – törekvések ilyen irányú szövegtípusának. Bár Fáy András *Bélteki-házát* mind a korai, mind a későbbi kritika az első magyar társadalmi regényként aposztrofálja, e megjelölés legfeljebb kontraproduktívan alkalmazható, hiszen Balzac, Stendhal, Flaubert vagy Thackeray műveivel összevetve inkább csak hiányosságai tárulhatnak fel, semmint jellemző vonásai. Amellett, hogy kezdeményező szerepe bizonyos társadalmi folyamatok rajzolásában és reflexiójában nem kérdőjelezhető meg, e tendenciákat a korábban már motivált „biedermeier regény” kategóriája is bennfoglalja, miközben a szöveg értékeire jobban rámutathat.

Petrichevich művének korrajz jellege szintén máshonnan tűnik megközelíthetőnek, ennek egyik első lépcsőfoka lehet a szakirodalom által is emlegetett *szalonregény* műfajmegjelölés vizsgálata. E kissé homályos, szórványosan használt kifejezés az angol *silver fork genre* műfajára vezethető vissza, melynek létrehozója és reprezentánsa Bulwer *Pelham* című műve (1828), mely számos intertextusban, mi több, fordításban is megtalálható *Az elbujdosott* szövegvilágában.¹⁵ A magyar reformkor idején Bulwer az

13 Ezt jelzi például nemzetközi rangja és recepciójának megélénkülése: az elmúlt évek nagyhatású biedermeier vándorkiállítása Amerikától Ausztriáig a stílusirányzat jelentős belső hangsúlyeltolódását és felértékelődését jelentette, ahol modernitását egyszerűsége törekvése felől ragadták meg. Vö. *Biedermeier: The Invention of Simplicity*, ed. Laurie WINTERS, Hans OTTOMEYER, Klaus Albrecht SCHRÖDER, publ. Hatje CANTZ, Ostfildern, 2006.

14 *Az elbujdosott* „volt az első valódi magyar társadalmi regény”. FERENCZI, i. m., 4.

15 Ez az 1820–30-as években divatos angol műfaj az arisztokrácia és politikai elit világába kalauzolta (a főként oda vágyakozó középosztály) olvasóit, humoros, intim portrét rajzolva a pre-viktóriánus kor dandizmusáról és felső osztályáról. Thackeray a *Hiúságok vásárában* – többek között – e műfaj kliséit és a középosztály törtetését figurazza ki. Bulwer irodalmi karrierje egyébként épp a *Pelham or the Adventures of a Gentleman* művével kezdődött (1828), de történelmi, romantikus, okkultista, „new gate”-típusú és sci-fi regényeket is írt, ez utóbbi egyik alapítójának őt tekintik. Nemzetközi népszerűségét jelzi, hogy Wagner egyik korai operájának alakját, Rienzit, Bulwer regényéből kölcsönözte. Vö. Leslie MITCHELL, *Bulwer Lytton: The Rise and Fall of a Victorian Man of Letters*, London, Cambridge University Press, 2003.

ún. „angol iskola” jelentős képviselőjének tekintették, ízlésalakító kritikai munkásságában Bajza is mintául állította, szerepelteti például tanító célzatú fordításkötetében, ahol „művészi tökélyű” prózai darabokat jelentetett meg a hazai fordításokban divatozó érzelgős, erkölcstelen „siránkozások” ellenében.¹⁶ Bulwer minőségi inspirációja a magyar irodalomra Keményre gyakorolt befolyása felől is megemlíthető, amennyiben például a *Férj és nő*ben a „sokáig divatos szalonregény, társadalmi erkölcsrajz mint műfaji keret és ideál” szolgált egyfajta mintául.¹⁷

Az *elbujdosott* tekinthető tehát az (egyik) első magyar szalonregénynek, legalábbis hordoz olyan vonásokat, amennyiben Bulwerhez hasonlóan a korszak előkelő világának köznapjaiba enged betekintést, el-elidőz a hölgyek és szalonfik toalettjén, felvillantja e kivételezett társadalmi osztály szerelmi ügyeit, némi frivolitást is megengedve. (A regény összetett elbeszélés-technikája számos narratori kitérőt tartalmaz, köztük műfaji elmélkedést is, ahol Bulwer vonatkozó művei „fesh”, illetve „társasági román” névvel szerepelnek.) Az *elbujdosott* számára azonban e regénytípusban nem az előkelőség ábrázolása tűnik kizárólagos viszonyítási pontnak, hanem az eredetiség, elmésség, „élénk főtés”, anyanyelvének „krözszi gazdagsága”, az „oktató beszélgetések” és a „század gyöngeségeinek” előterjesztése.¹⁸ Így máris láthatóvá válhat, hogy a szalonregény jellemzői magyar nyelvre ültetve, a reformkor nemzeti elkötelezettségű paradigmájában mozgósítva szükségképpen módosulnak, és a korabeli „használni akarás” intenciója felé mozdulnak el. A század közepére emancipálódó magyar regényművészet sokarcú textúrájának, árnyaltabb kifejezésmódjának, összetettebb narrációs technikájának záloga volt a legkülönbözőbb variánsok megjelenése magyar nyelven, Bulwer „honosítása” és az egykorú előkelő társaság társadalmi igényű ábrázolása tehát kezdeményező erejű, megkerülhetetlen lépcsőfoka a magyar regény történetének. Az *elbujdosott* túlnő tehát a szalonregény szórakoztató igényű műfaján, a műfaj motiváló erejére pedig nemcsak a már érintett *Férj és nő*, hanem például a *Ködképek a kedély láthatárán* vagy Eötvös József *A nővérek* című munkája is rámutathat.¹⁹ A hazai témához és magyar nyelvhez szervesült új műfajt pedig leginkább a biedermeier regény

16 „A kiadó olvasói figyelmét oly írókra óhajtotta itt fordítani, mint Irwing és Bulwer, Goethe és Scott Walter [sic!], kik az elbeszélési nemből kétségen kívül a világ legbecsesebbjei közé tartoznak.” BAJZA József, *Külföldi válogatott elbeszélések zsebkönyve*, Buda, Egyetemi Nyomda, 1836, lapszám nélkül.

17 Miután az egykorú arisztokratikus nemesség belvilága, szerelmi viszonyainak ábrázolása, az „előkelő kastélyok, lovagvárak, udvarházak” szolgáltatják a szöveg keretét, és „a regény uralkodó életszintje” a mondén világ, egyfajta szalon-körkép rajzolása valóban kiindulópontja lehetett Keménynek, minthogy közönségét is eszerint képzelte el: előkelőknek és nőknek kívánta a regényt írni. BARTA János, *A pálya ívei: Kemény Zsigmond két regényéről*, Bp., Akadémiai, 1985, 52–53. Mindettől szükségszerűen elrugaszkodik az 1850-es évek dezillúziós kontextusában, a társasági miliőt formaproblémává emeli: a magyar nemesség és a polgárosodás konfliktusos találkozását ábrázolja a romantikus allűrök biedermeier környezetbe léptetésével. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, Pozsony, Kalligram, 2007 (Magyarok Emlékezete), 122–141.

18 PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Az elbujdosott vagy egy tél a fővárosban*, Kolozsvár, 1836, I, 38–39, 107. A továbbiakban a főszöveg zárójeleiben e kiadásra vonatkozó oldalszámok szerepelnek.

19 Eötvös *A nővérek*je a szalonregény és a didaktikus népiesség jegyeit működteti egyszerre, míg a *Ködképek a kedély láthatárán* a társadalombölcselet mellett szalonregény vonásokat is hordoz. SZEGEDY-MASZÁK, i. m., 166–168.

kifejezés járhatja körül, melynek korfestő intenciója a stílusirányzat ábrázoló vonásai, lélekrajzi finomságának körébe utalható, mely festészeti példáiból közismert, de prózai megvalósulásaira is kiterjeszthető: „a középosztály kultúrájának részeként elő is készíti a realizmust”.²⁰

Az *elbujdosott* tematikus és textuális vizsgálata előtt szükséges vázlatosan megismernedni a cselekménnyel.²¹ A történet hosszabb ismertetése Ferenczi Zoltánnál olvasható, itt csupán az elemzéshez elengedhetetlen kivonatra szorítkozom.

A regény Erdély fővárosában, Kolozsváron játszódik, ahová hosszas bujdosásaiból tér vissza Woodland, az angol kapitányként bemutatkozó címszereplő. A történet az 1820-as években, újévkor kezdődik, amikor a városban fellelhető mind „mi szépet és előkelőt kis hazánk háromnegyede adhat” (I, 64), télire a társaság ugyanis jószágairól visszahúzódik a városfalak közé. A szalonélet fő mozgatórugója természetesen a szerelem, ennek középpontjában pedig a csinos Várkövy Béla áll, aki nemrég ért haza külföldi utazásaiból, azóta pedig a város csapodár, de művelt szépasszonyával, a házasság, de gyermektelen Zenyérynével tart fenn viszonyt. Nemsokára azonban bonyolódnak a szálak: ugyancsak a városba költözött Szerényi Róza, a vagyontalan, árva lány, aki a pesti lánynevelő intézetben örök barátságot kötött Béla kuzinjával, Klárával. Emiatt lehet, hogy korábban „a szünnapokat mindig Várkövyék jószágában töltötte” (II, 330), az iskola befejeztével pedig Erdélybe telepedett – Béla nagybátyja, Várkövy Pál ugyanis „Klárája sűrű kéréseire az árva leánykának Erdélybe hozatalára határozta” (I, 246) magát. Béla és Róza korábban e családi kapocs folytán tölthettek együtt feledhetetlen vakációkat, ahol zsenge szerelem alakult ki köztük,²² ám Bélát szülei három évre külföldre küldik, így látszólag megfeledeznek arról, hogy egykor „már örök hívséget esküdött” (II, 277). Róza az egyik színházi estet követő szalonban oly elbájolóan énekel a viszonzatlan szerelemeről, hogy Bélában rögtön újjáélednek „az elaludtnak vélt szerelem lángjai” (I, 238), és szakít Zenyérynével. A szerelmesek elé számos akadály tornyosul. Egyfelől a megcsalt Zenyéryné bosszút forral, összefogva a társaság megátalkodott tagjával, Szenveyvel, akinek a hiúságát Róza többször megsértette, ugyanis a tehetős Szenvey házassági ajánlatait szegény leányként is volt mersze visszautasítani. Az ármánykodásokat tetézi, hogy ha Béla szembeszegül anyja akaratával, és elveszi Rózát, nemcsak elesik a vagyontól, de egyetlen fiú leszármazottként a családi örökség széthullik, s a „felgyűjtött kincshalom idegen kezekre jutand” (II, 100). A szerelmi sokszögnek tagja Woodland is (aki ezen a télen a társaság kuriózuma, a mindenki által körülrajongott angol kapitány), mivel ő is szerelmes lesz Rózába, aki már-már viszonozná érzelmeit, de végül kölcsönösség nem bontakozhat ki, miután Róza értesül Béla újra fellángoló szenvedélyéről.

20 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Romantika, biedermeier, realizmus = Nemzeti romantika és európai identitás: Tanulmányok a romantikáról*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1999, 23.

21 A szöveg csak egy kiadásban létezik, bár az megtalálható a világhálón: https://books.google.hu/books?id=AjI-AAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (utolsó letöltés: 2016. 03. 25).

22 A regény elején Béla igazi biedermeier merengéssel gondol vissza ezekre az időkre: „mint fénylettek anygali sötét szemeid, midőn karcsú Bélád déleesti tanulása után társaságodba repült! mint lepelt el róza szemérem bíbora, midőn ajkam az első csókot lopá”. *Az elbujdosott*, I, 10.

Számos intrika, kaland, cselszövés és mellékszál után a szerelmesek egybekelhetnek, a regény vége pedig két csattanót is tartogat. Egyfelől kiderül, hogy Szerényi Róza a gyermekkorában Magyarországra csempészett Zenyéryné féltestvére, vagyis vagyosan leánygyermek. Másfelől lehull a lepel Woodlandról is: ő valójában Várkövy Lőrinc, a család szeretetlensége folytán fiatal korában elbujdosott gyermek, aki apja végrendelete miatt tért vissza Erdélybe, de látva, hogy szeretett öccse, Béla révbe ért, valamint hogy reménytelen szerelme folytán „a sorsnak ezúttal is áldozata”, még az esküvő előtt újból elbujdosik. Ilyetén a próbatételes kalandregények tipikus fordulatait idéző történetvezetés módosul, a befejezés rezignált tónust kap. A regény érdemei különben sem az olykor csetlő-botló fabulában, hanem az elbeszélés mikéntjében, a szüzsés, narratív megoldásokban, valamint az epizódokban és leírásokban rejlenek.

A regény olvasása során először a biedermeier tematikus mozzanatai válnak láthatóvá, csatlakozva a biedermeier próza reprezentatív művéhez, Stifter *Nyárutójához*, melynek leírásai olyannyira megelevenítik a kor enteriőrjeit, hogy művészeti szakmonográfiák hivatkoznak rá.²³ Az *elbujdosott* történetében meghúzódó, előlépő terek hasonló funkciót láthatnak el, a miliőrajzok átszövik a szövegtestet, így téve a regényt művészeti forrásanyagként is értelmezhetővé. A számos lehetséges példa közül a regény „kecses” világába a könnyűvérű Zenyéry báróné lakosztályának bemutatása vezethet, melynek hosszabb idézését indokolja az összművészeti igényű elbeszélés érzékeltetése:

[Egy] sötétkék ottománon feküdt félig ledőlve Zenyéry báróné. Két szembe álló mahagóni tükrös polcozon voltak néhány sor igen szép kötésű könyvek, melyek között Racine, Boileau, Scott, Byron, Cooper, Spindler, Mme Staël, Lady Morgan és Schopenhauer aranyos címeikkel messze kitűntek. Az ottomán előtti tágas asztalnak egyik szögletét a jelenkor leghíresebb ángoly és francia metszőinek, úgy mint Dean, Jeavons, Goodall, Armston, Jazet s.a.t. mester kezeiből kijött képek foglalták el [...], míg a másikon minden, mit csak bécsi szellem azon ágában az esztétikának kigondolni tudott [...], nagy halomban ott feküdt. Néhány külföldi újság, levél, mint a Journal meg a Petit Courier des Dames, a Voleur, a Repertory of English Fashion s a bécsi divatlapok tarka csapatai fojtották el az egyetlen egy hazai Híradót, mely divatba jönni kezdett patriotizmus fitogtatása kedvéért volt inkább ottan, mintsem olvasás végett. [...] A nevelésről Emile cím alatti munkája Rousseau-nak [...] volt kinyitva előtte, s Morgan kisasszony Book of the Boudoir-ja, mellette Barthelemy politikai költeményei, Lamartine versei, Chateaubriand Atalája, Richelieu élete s a Rovigói herceg memoárjának harmadik része volt kellemes rendtelenségben elszórva asztalán. [...] Egy a terem közepe tájáig kinyúló ezüst zengésű instrumentuma mellett a jeles Graffnak pár nyolcágú, igen tömött girandole-ak [többágú gyertyatartók] szórták bájfényüket az előtett [!] kottatartóra, melyen Henri Hercznek [...] legújabb rondója állott nyitva. A zongora előtt egy selyem tabouret [kis kerek székecske], s végénél egy csinos polcozat, melyen Beethoven [...] s több mesterek szeretett művei, nemkülönben Rossini, Weber [...] nevezetesebb daljátékai a legcsinosabb

23 Vö. VADAS József, *Biedermeier: A polgári otthon és lakáskultúra*, Bp., Geopen, 2001.

kiadásokban tündököltek. Továbbá egy igen kényelmes ülésű dormeuse [pamlag, a narrátor fordításában álomszék], néhány édeni szaggal illatozó jeles növények – mik között az éppen akkor nyílni kezdő, s mennyei illatával minden érzékeket kiejözőnbe merítő *Cactus grandiflora* magasan kitündökle – végezetre néhány falékító Titiani [!] füstések, s meg egy pár nevezetes nagyságú orosz zóni tükrök voltak a csalhatatlan jelei annak, hogy e szoba a báróné legkedvesebb szobája. [...] Zimmermanni oktatások előtt [a korokban népszerű neveléstan szerzője] Róza Herznek egy rondója, Klára pedig az angol metszések mellől költenek fel, míg az utánuk nemsoká megérkezett Woodland Róza háta mögött állott, s kottáját fordítá. (I, 104–107.)

A leírásban a *biedermeier*, egy irodalmiasított irányzat, másképp a „könyvek kora” tárul fel, ahol az életteket átölelte az artisztikum, ahol az otthonába húzódo filiszter vagy (kis)nemes főként kis formátumú műalkotásokon keresztül határozta meg önmagát. Egy összművészeti privát térben (ahol nemcsak a zene, az irodalom, a festészet, de a botanika vagy az iparművészet is alkotó erő), kereveten társalgó bárónő így érzékeltetheti a társasági alakzatok és kulturális gyakorlatok megragadhatatlan áttűnését egy komplex ihletformába, ahol hagyományosan a művész és polgár összeolvadása érhető tetten. Itt pedig azonnal láthatóvá válik a *biedermeier* „jóravaló polgárának” hazai megnyilvánulása is: a Kárpát-medencében mindez főként nemesi körben zajlott, és gyakran fonódott össze a „nemzetiesüléssel”, amint az elbeszélő meg is rója a bárónőt külföldieskedő allűrjei és divatból űzött patriotizmusa miatt. A történet tehát a *biedermeier* tárgyi és viselkedéskultúrájában zajlik, a hétköznapiság és önstilizáció sajátos kettős játékában. A regényben felsorakoznak a *biedermeier* életér jellegzetes attribútumai: a varróasztal, az otthoni portréfestegetés, a házi muzsikálás (klavírozás, gitározás, kották), a háziab, az észrevétlen pillanatokban sügött komplementek, kézcsók, hósín ujjacsok, forró könnyek, érzelmes férfiak, a rejtett frivolitás, teázások, süteményezések, felolvasások, versírások, születésnap összejövetelek – vagyis a nagyvilág zajához, a politikai élethez legfeljebb csak a múltban vagy távolról kapcsolódó mikrovilág. Az életet műalkotásként megélő korabeli társasági események menete a csevegéseken keresztül is jól megragadhatóvá válnak: „*Rochefoucauld* herceg [...] *maximait* *Lamartine* s *Victor Hugo* édesen hangzó rímei váltották föl. *Pletyka*, *literatúra*, *politika* és *divat* minden rendszer nélkül tolták ki egymást a nyeregből.” Szó esik „szeretett *Széchenyink* írásairól, a *migueli*, *észak-amerikai* országosi *maximákról*, *Napóleon* [...] *halhatatlanságáról*” (I, 153).

A fő történetzálat a miliőrajzok mellett számos életkép tarkítja, és amint a festészetben teret nyer a mindennapokat tárgyazó zsánerkép, úgy a szöveg ehhez hasonlóan válik elevenné a szabólegény, a komornyik, a cselédek alakjai, a cigányasszony öltöze és szóhasználata, avagy a főtéri csapszék életszerű leírásai által. Ennek plasztikus példája az ún. pipatórium, vagyis pipázó Clubok bemutatása, ahol a füstölés közben zajló elmés vagy hasznos társalgások, a különböző karakterek ábrázolása kivételes közelségbe hozhatják még ma is a regényidőt. A zsánerjelenetek sajátos társadalmi töltettel egészülnek ki, amennyiben például *Napóleonról* és a restauráció ügyéről szól a diskurálás: „a politikai viták nagy hévvel folynak, s az egész pipázó társaság – azokat kivéve, kik [...] ásitgatás és unalom közepette déli álmat szendergének – több

vagy kevésb részt vettek azokban” (I, 96), és az „ellenkező ideák súrlódása által némely hasznos igazság”, így egy Casino alapítására határozzák el magukat.

Az életképszerű biedermeier vonások nyomán a Kárpát-medencében jellemzőbb közéleti felelősségvállalás is kirajzolódik, a szöveg társadalmi igényű megnyilvánulásai pedig hazai szempontból műfajtörténeti jelentőséggel bírnak, miután e jellemzők a 19. században csak szórványosan jelennek meg, és majd csak a századfordulóra válnak folytonossá.²⁴ Az *elbujdosott* társadalmi felelősségvállalása fontos referenciapontja a történetnek, egy pillanatra sem engedi elterelni az olvasó figyelmét a közösségi intencióról. A már említett felsőbb osztályokat „magyarosító” törekvéseik, valamint széchenyiánus gondolataik érvényesítése mellett mindvégig jellemzi a társadalomkritika. Amellett tehát, hogy az elbeszélő az érdekegyesítést a nemesség felől tartja elgondolhatóknak, vagyis lojalitása megkérdőjelezhetetlen, a regény dorgáló hangneme rációfól a recepció sokáig hagyományozódó megállapítására Petrichevich Horváth Lázár főrangúak iránti „alázatoskodó udvariasságáról” vagy „kevés szabadelvűségéről”.²⁵ Bulwer regényeiből ugyanis nemcsak a mondén atmoszférát örökölte tovább, hanem a „század gyöngeségeinek” festését is, mely a „legélesebb acéllal érinti a politikai test vadhúsait” (I, 36).

A regény fő tereinek, a társasági élet eseményeinek tehát nemcsak színét, de fonákját is leleplezi. Hiszen a pompás bálokon idegen nyelveken folyik a társalgás, az „idegenektől felszedett szokásaink nagy tengerében egy száraz foltocska a függetlenség és sajátság lábának” alig marad. Az úri kisasszonyok magyarul nem olvasnak, a divat elhitette „Árpád s Nagy Lajos leányainak nagy részével, hogy a magyar írók mind ostobák, s hogy a magyar toll nem létezik”. S mikor a mazurkát „bús magyar nóta követte, [...] mely [...] a köveket is táncra indíthatná – ha azok magyarok volnának – mégis, nemzeti sajátságunk rovására legyen megvallva, minden sarkantyús csizma mozogni egyszerre megszűnt” (I, 22, 25, 35). E miliőben róhatja meg azt az „ultra-arisztokratát” is, aki a „*polgári kapitányként*” bemutatkozó Woodlandtól három lépés távolságot tart (I, 64). A narrátor lélektani ábrázolásai, negatív karakterek jellemének kommentálása során, e korkritika mentén hívhatja fel a figyelmet például az erdélyi oktatás kritikus állapotára, az „a la Transilvanienne” nevelésre, mely nem egyéb, mint „mérges dajka, kényeztető szülők, haszontalan cselédpajtások, [...] minden esztendőben változó, úgynevezett instruktorok, alapnélküli iskolák” (II, 71); vagy épp a maradiak káros működésére, kik „mindenkit általánosan gúnyolnak és kacagányos Árpád elkorcsosodott ivadékának tartanak, ki p. o. józan gazdasági javításokról, [...] célszerűbb lovak tenyésztéséről, borok nemesítéséről, készítéséről s.a.t. eszmélkednek” (I, 189–197).

A korfestő igény következménye, hogy maga Kolozsvár is szereplővé léphet elő, melyet már a címben kitüntetett „főváros” is jelöl. A felvilágosult narrátor a történetet természetesen csakis urbánus közegbe helyezhette, ahol a szalonkultúra, a társalkodás, a „csinosodás nyelve”²⁶ mint a városiasság pozitív alakzata jelenik meg, egyúttal azonban a provincializmus hátulütői is megfogalmazódnak: Erdély központja így lehet por-

24 IMRE, *Műfajok létformája...*, i. m., 168–169.

25 SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*, Bp., MTA, 1925, 130.

26 TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmétörténet*, Bp., Osiris, 2007, 19–21.

fészek, „nagy méheskertnél alig nagyobb kis városka”. A szöveg összetettségéhez járul hozzá, hogy sorai közt a társadalom peremén élők, a hatalmi diskurzusból kiszorítottak is megjelennek: éjszaka az „ócska Lábos-háznak siket boltozatai [...] csendjét csak egy-két, a fagyos kövekre lerogyott hajléktalan nyomorultnak hortyogásai zavarták”, ahogyan hosszasan értesülhetünk a főtéren berendezkedett, kétes hírű csapszékről is (II, 46, 50). Az egykorú állapotokat feszegető regény persze lehetőséget nyújt üdvös folyamatok bemutatására is, például a magyar színház és színjátszás véleményezésére. Egyik este például Rossini *L'italiana in Algeri* (1813) két felvonásos operáját játsszák, mely alkalmat ad az elbeszélőnek Déryné Széppataki Róza játékaról beszámolni, a világpolgár Woodland által megsokszorozva a dicséretet: „sok nagyobb város színpadán láttam e daljátékot sokkal-sokkal gyengébben előadatni”. Az elismerés ismét a magyar nyelv ügyére futhat ki: „sohasem gyanítám, hogy a magyar nyelv ily szépen zengő, oly melódiás legyen. [...] nyelvünk [...] nagyon is alkalmas az énekre, én legalább az olasz után szinte miénket tartom legmelódiásabbnak” (I, 216–217).

E társadalmi szólammal együtt járnak a szövegben fel-felbukkanó hasznos, nevelő célzatú megnyilvánulások. Amellett, hogy az elbeszélés Dessewffy József *Taglalatának*, Wesselényi zsidói ménésének vagy *A lovakrúl* megidézésével áttételes üzenetet közvetít, az elbeszélő közvetlenül is deklarálja: a dolgokat „amúgy Széchenyiesen kellene fel-fogni” (I, 194), például amint megdorgálja a törzsökös házakat: „becsületes úton-módon pénzt szerezni senkinek és sehol nem szűgyen”. A direkt tanítások ugyan nem lepik el a szövegfolyamot, de időről-időre előbukkan egy-egy didaktikus megjegyzés, például: „miért kellene annak, mi szép, külföldinek lenni? [...] A jót külföldről közinkbe hozni igen helyes, igen szép, de a jót és szépet, mi honunk keblén terem, külhoni skála szerint mérni, s azt hinni, hogy semmi sem lehet szép, semmi se lehet jó, mi külföld bélyegét nem viseli [...], az valóban több mint elkorcsosodás, több mint elnemzetlenedés.” (I, 189.)

Az *elbujdosott* elején található mottó a szöveg egészére kiterjesztve is felkínálja, egyfajta origóként működtetve a társadalmi felelősségvállalást mint viszonyítási pontot: „Engedjétek hinnem, hogy közre bocsátott / Festésimben mindenki hív valót látott.” A George Crabbe-idézet Petrichevich tereiben pedig megszeliélülve, a biedermeiernek a képzőművészetben közismert attribútumához csatlakozik: magától értetődő témává vált mindaz, amit a művész maga körül látott.

A tartalmi jelentések megidézése után e *mottó* a regény szoros olvasása felé terelheti az elemzést. A feltáruló narratív működésmódok közül először épp ezért a vendégsszövegekről szölok. Az intertextualitás felértékelődése annak belátása, hogy a szöveg a nyelv által szükségsszerűen szöveguniverzumba lép, ez pedig automatikusan irányítja létrejöttét, de befogadását is. A szövegköziség „textuális transzcendenciája” tehát a mű megalkotottságára, poétikus működésmódjaira mutat rá, ez pedig reflektált nyelviséget, a szövegek elvont transzformációit, az alkotás végtelenségét, befejezetlenségét nyomatékosítja. Ennek közvetett ráérzése *Az elbujdosott* mottórendszere, a felhasznált fordításrészletek, a szereplők által idézett versek és dalok, a narrátor által invokált szerzők, művek – a regény páratlanul gazdag párbeszédet folytat mind a világirodalmi, mind a hazai irodalmi hagyománnyal. A szövegtestek segítségül hívása ezúttal is a kifejezés bizonytalanságát, a

tapogatózó formát, a lehetséges kifejezőmódok heterogeneitását jelzi – itt nyilvánvalóan nem a modernség utáni relativizmusról van szó, hanem egy kialakulóban lévő műfaj formálódásának szövegben leképződő mozzanatáról. Az *elbujdosott* intertextusai tehát a szöveg tájékozódásai a különböző hasznosítható műfajok, formák, technikák irányába, valamint a létrejövő regényműfaj elfogadtatása az irodalmi hagyományban. A mottókban gyakran visszatér például Kisfaludy Sándor *Gyula szerelme* című regéje,²⁷ az ilyen típusú verses elbeszélések pedig fontos előzményei, támaszai a magyar epikának. Nem véletlen továbbá, hogy az író gyakran hivatkozik Vörösmartyra is, akinek *Csongor és Tündéje* mellett több ízben választ idézetet a *Zalán futásából*, ezáltal kapcsolódva a regényműfaj eposzi előzményeihez. A mottóhálónak továbbá rendszeresen felbukkanó szerzője Shakespeare (több mint fél tucat művét idézi így meg), akinek hatása „nem korlátozódik a dráma területére [...] a műfaji differenciálódás tekintetében”,²⁸ összetett karakterei hozzájárulnak ugyanis a jellemábrázolás kidolgozottságához.²⁹

Az *elbujdosott* az ókortól saját jelenkoráig rendkívül tágas szöveghagyományba lép, ez a változatosság nemcsak a narrátor műveltségét, tájékozottságát reprezentálja, hanem érzékeltetheti a regényműfaj rugalmas természetét, legkülönfélébb forrásait. Az elbeszélő sokféle formát és technikát alkalmaz a műforma kimunkálása érdekében. Seneca, Vergilius, Ovidius, Horatius, Cervantes, Rousseau, Madame de Staël, Goethe, Schiller, Hugo, Scott, Jean Paul és természetesen Bulwer mellett Virág Benedek, Besenyei György, Gvadányi, Kazinczy, Csokonai, Kölcsey és Fáy András munkái hol utalás-szerűen, hol expliciten, hol egy cím erejéig, hol hosszas fordításban építik a mozaikszerűen formálódó regényszöveget.

Az *elbujdosott* talán legizgalmasabb szövegtárháza a hipertextusként is értelmezhető Byron-művek megidézése. Kétségtelen filológiai tény,³⁰ hogy Petrichevich Horváth Lázár írta az első magyar nyelvű, műértelmezéseket is tartalmazó Byron-életrajzot (1. kötet), illetve ő adott ki először kötetben Byron-fordításokat (2–3. kötet). Így nem csoda, hogy Az *elbujdosott*ban is feltűnik egy-egy rövidebb fordítás az angol költőtől, például a *Manfred*ből, *Childe Harold*ból és – ami hipertextuális kapcsolatot is felvethet – a *Don Juan*ból. Ez utóbbi műből egyébként Woodland naplójában szerepelnek rövid kivonatok, miután a történet szerint az angol költő a kapitány személyes barátja (II, 324). Hogy az elbeszélőt – a korabeli Byron-recepció vezető szólamával szemben³¹ – mégsem az empi-

27 A szövegek belső vándorlásának természetére pedig jól rámutathat, hogy Kemény Zsigmond az 1850-es években ugyanazt a versszakot idézi Széchenyi István tanulmányában, mint az első könyv elején: a regény reformkori törekvései így kerülnek tágabb konstellációba.

28 IMRE, *Műfajok létformája...*, i. m., 162.

29 Amint ezt a hitvány Szenvey kapcsán par excellence kifejezi a narrátor: „Legrövidebb leszek tán Szenvey karaktere föstésében, ha azon Cassiust Antonius előtt rajzoló néhány rendeket alkalmaztatom képemre, miket amaz elérhetetlen karakterfestő Julius Caesarával mondat.” Az *elbujdosott*, I, 204.

30 Vö. *Byron Magyarországon*, szerk. PUKÁNSZKYNÉ FÁBIÁN Judit, JULOW Viktor, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, 1976; PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Byron lord élete s munkái*, Pest, Landerer és Heckenast, 1842.

31 „Many anecdotes about Byron’s private life appeared in the 1830s [...]. Byron’s personality and actions played at least as large, perhaps even larger part in forming the nineteenth-century Hungarian intellectual élite’s way of thinking than did his poetry.” Petrichevich Byron életművét viszont ma is korszerű műfaji

rikus szerző karaktere, normaszegő viselkedése, excentrikus tettei, hanem formabontó költészete érdekli elsősorban, azt (a maga korához mérve meglehetősen modern szempontokat érvényesítő Byron-monográfia és a fordítások mellett) az a regénybeli szalonvita láttatja élesen, ahol Woodland védelmére kel a „szép britnek”. Felvetődik ugyanis, hogy Byron élete nem épp példamutató, mire Woodland így felel: „méltóságod [...] Byronnak karakteréről, nem pedig munkáiról szól”, s épp ezért nem is tartja relevánsnak, hogy „költői szellemének fő vonását” milyen életrajzi forrásból merítette (I, 159–160). Amellett, hogy Woodland igyekszik árnyalni Byron jellemét, végső érvként egy művet olvas fel, a Várkövy által magyarra fordított *Stanzas to Augustot*, mely természetesen elementáris hatással van az egybegyűltekre, és Byron javára dönti el a vitát.

Byron verses regényének megidézése izgalmas tartományokat mozgósíthat, hiszen a *Don Juan* műfajának formaproblémája a maga korában az egyik legkorszerűbb, és máig extenzív hatású művészi forma. A verses regény narrációs technikája ugyanis olyan modern elbeszélismódokat teljesít ki, mint a szöveg metanyelvi felelősségvállalása, az olvasó nyílt bevonása a szövegalkotásba, az alsóbb nyelvi regiszterek irodalmivá emelése, az intertextualitás szövegkonstruáló erővé lényegítése, a narrátor főszereplővé avatása stb.³² E ponton pedig továbbléphet az elemzés *Az elbujdosott* poétikus megoldásai felé, ugyanis az intertextualitáson túl a regény fő szövegszervező ereje a reflektált nyelv és az elbeszélő jelenléte. Természetesen a *Don Juan* csak feltételezhető, és – ha egyáltalán – csak egyik hipertextusa az ehhez köthető elbeszélői eljárásoknak, *Az elbujdosott* összetett textuális megoldásai azonban ennek előzménye nélkül is könnyen beláthatók. Miután a változó irodalomértési hagyomány erőteljesen visszahat régebbi szövegek (újra)értelmezésére, ennek fényében revideálható Vörösmarty Mihály véleménye *Az elbujdosott* pongyolaságáról, kicsapongó bőbeszédűségéről. Az újabb próza hagyományából levont tanulságok ugyanis új hangsúlyokat hozhatnak létre, melyek egy irodalmi mű mindig fennálló redukálhatatlan értelmezhetőségi nyitottsága, mindenkori eldönthetetlensége, örök talányossága miatt korábbi művekre is alkalmazhatók. Természetesen nem arról van szó, hogy egy szöveg gyengeségei egyszerre esztétikumként tűnhetnek fel, *Az elbujdosott* azonban – a korszakban egyébként nem kirívó, inkább csak ma érzékelt „nehézkessége” mellett – textuális szempontokból is megszólaltatható.³³

és poétikai szempontokból közelíti meg, ennek kritikátörténeti jelentőségét tovább árnyalja, hogy éppen a negyvenes évektől jelent meg Byron követőinek bírálata, ahol a költőnek tulajdonított pesszimizmus, melankólia, morális romlás a magyar irodalom társadalmi felelősségvállalása és a nemzeti kibontakozás megrontójaként manifesztálódott (Petőfi *Felhők* ciklusát – mai irodalomértésünk egyik kitüntetett szövegét – is épp byronias hangulata miatt marasztalták el). RÁKAI Orsolya, „This Century Found Its Voice in Him”: Some Aspects of the „Byron Phenomenon” in Nineteenth-Century Hungarian Literary Criticism = *The Reception of Byron in Europe*, Volume II, ed. Richard A. CARDWELL, London, New York, Thoemmes Continuum, 2004, 317, 326.

32 IMRE László, *A magyar verses regény*, Bp., Akadémiai, 1990. A műfaj posztmodern vonásaira Dávidházi Péter hívta fel először a figyelmet: DÁVIDHÁZI Péter, *Imre László: A magyar verses regény*, ItK, 96(1992), 118.

33 A reformkori régi regénytípusok effajta megközelíthetőségére pedig szórványosan már felhívta a figyelmet a recepció: az 1840-es évek szövegeiben kimutatta az (ön)ironikus nyelvi magatartást, a szövegek non-linearitását, az elbeszélői reflexiók működtetését, az olvasói beleélés megakadályozását, a narrátori dialógust a befogadóval, a személyes kitérések sokaságát stb., melyeket korábban „művészi fogyatékosagnak” tituláltak. IMRE, *Műfajok létformája...*, i. m., 177–196.

Az elbeszélő nyelvi jelenléte ráadásul nem epizódszerű, hanem folytonos konstruáló erő, az 1840-es évek szövegvilágában kimutatott textualitást így nemcsak időben, de talán intenzitásában is megelőzi. Míg a regény intertextualitása inkább a műfaj kiforratlanságának egyik konstruktív áthidalása, addig a nyelvileg reflektált elbeszélés-technika tudatosabbnak mutatkozik. Mintái közt Bulwer vagy Jean Paul laza modora és Byron szkepticizmusa mellett Csokonai *Dorottyája* is fellelhető, elbeszélői eljárásában tehát a magyar irodalom ilyen irányú, korábbi kísérletei is vizsgálhatók, miközben *Az elbujdosott* újdonságát épp az adja, hogy ezt a narrációs technikát a szöveg egészében alkalmazza.

Az elbujdosott narrátora koncepciózusan kívülről láttatja, műalkotásként kezeli elbeszélését, mely a beleélő olvasás, a nyelvileg maradéktalanul leképezhető igazság ellenében hat. Már az első fejezetet teletűzdeli efféle kommentárokkal: „így kezdődött a mi hősünkél – mert alighanem az válik belőle – azon nevezetes nap” (I, 5). A befogadóval folytatott csevegés ugyanígy megakasztja a cselekmény folyását: „Engedd meg, kedves olvasónk, hogy [...] az emberi szív keskeny, sötét kamrájába egy-két pillanatot vessünk – s ha megunod tán hősünk titkos gondolatait követni, gondold meg, hogy embert esmérni nem a nagyvilág zajában tanulsz” (I, 8). Az olvasót tehát explicit módon figyelembe veszi narrátora: „menjünk által ahhoz, kit látogatni felebaráti kötelesség, s kit eddig is egyedül hagyni szenvedéseivel szeretetlenség, s a szép olvasókhöz éppen nem illő kegyetlenség volt” (I, 82), olykor pedig a történeténél is jobban érdekli: „itt újra belé kell, akaratunk ellenére is a szép báróné beszédének mézes fonálába vágnunk, drága olvasónk, el nem kerülhetvén hozzád egy kérdést intézni” (I, 154). Mindemellett az általa használt irodalmi eljárásokra, a nyelv megbízhatatlanságára is reflektál: „hogy a románirók tisztahitű kifejezésével éljek” (I, 80), „tehetetlen festeni kontár ecsetem” (I, 208). A szöveg befejezését pedig gyakran bízza az olvasókra: „titeket szólítalak én föl, szép olvasóim, annak megmagyarázására [...], hogy mit érzett, mit érezhetett e pillanatban Róza szerető szíve?” (I, 237). Ezzel egyúttal jelzi, hogy a befogadó figyelmes jelenlétén is múlik a szöveg konstruálása: „ha az olvasó visszaemlékezni méltóztatik” (II, 110), miközben olvasója aktív alkotója művének: „talán jobb föstetlen hagyni e jelenést. [...] Legyen kinek-kinek szabad lelke leláncolt gondolatim tüköre” (II, 304).

A regény mindvégig előtérbe helyezi saját fikcionalitását: „magam képzetem és értelmem keskeny köréből akarok művelő és szenvedő személyeket, és azoknak tetteit életre varázsolni” (I, 62), és jelzi a műfaj által támasztott elvárásokat, a „fesh románok írásának” (I, 107) korlátozó és mederben tartó előírásait. A történet megalkotottsága mellett reflektál csapongó elbeszélés-technikájára is: „de tán igen is messze kitértém” (I, 63) vagy épp „ugyan kérlek, édes olvasóm, bocsáss meg e kitérésemért” (I, 155). A szöveg többszörös viszonyítottságát, többdimenziósságát hozzák létre az ilyen kiszólások: „kedves olvasóm – kinek türelmével máris visszaéltünk – fárasztani nem fogunk, hanem átmenendünk mindjárt azon környüállásokra, melyek kalandorunk történeteivel szorosb kapcsolatban állnak” (II, 55).

A regény szövegszerű beszédmódja, irodalmiságának hangsúlyozása verses regényszerű textuális megoldásokra emlékeztet, mely Byron hatására engedhet következteni. Ide tartozhatnak olyan megszólalások, mint például: „Oh történet! te vak fudáza

[szeszélyes] történet” (I, 68) vagy épp „föl a kárpittal! történetünk fonala a nemzeti játékszínbe vezetett” (I, 173), „fogjuk fel újra történetünk vezérfonalát” (II, 141). Másutt: „megint elővevém a költött lapokat” (II, 11), „ugye megbocsátasz, derék olvasó? Íme, ígérjük és fogadjuk, [...] többé untatni nem, s ezután haladni fogunk” (II, 12), „mielőtt a finist odaírnád könyvedhez” (II, 234) és így tovább. Az önnön előadására vonatkozó kommentárok pedig sokszor verses regény-szerű iróniába futnak bele: „Mióta utószor volt szerencsénk [...] az előbbi cikkelyben ti. együtt ebédelni, sok víz folyt volna le a Szamoson, ha annak kedves ízű vizei leláncolva [ti. gáttal] ne legyenek.” (I, 175.) Az ilyen hangütésű nyelvi reflexiók saját fennköltségének hamisságára hívhatják fel a figyelmet, amennyiben többször maga is jelzi: „Kevést ígérő bevezetés – ugye kedves olvasónk – előbbi cikkelyünk nagyocská hangzó befejezéséhez képest?” (I, 189.) A befogadót pedig az írás folyamatának nehézségeibe, a nyelvvel való küzdelem rejtelseibe is beavatja: „miért van az, hogy sokszor mintha lekötve volna az emberi ész, két becsületes sort írni nem tudunk, midőn másszor egy gondolat a másikat szüli?” (I, 187.)

Az *elbujdosott* összetettségéhez hozzájárul, hogy nem csupán a narrátor működtet több elbeszélői dimenziót (ti. a cselekményen túl az alkotás, a műfaj vagy a befogadó dimenzióit), de maga a történet is több síkon zajlik, a lineáris cselekményvezetést ugyanis időről időre levelek és naplórészletek akasztják meg: „míg alkalom adódna Korláti életrajzát folytatni, nem akarjuk addig is a postán már megérkezett leveleket [...] félretelve hevertetni” (II, 90). A szövegsíkok közötti váltások pedig reflektáltan zajlanak, mely textus és valóság megfeleltetése helyett a nyelvi vezérlésű alkotásra mutat rá, és egyben parodizálja a megszokott irodalmi eljárásokat: „Mi azonban addig is, míg e négy rendbeli levelekre a kívánt válaszok megíratának [...], lássuk, mi történt [...] a sötét kapuboltozat alatt elég embertelenül odahagyott másik hősünkkel [...]. De erre külön cikkelyt szentelünk.” (II, 42.) A történetben zajló eseményeket a szereplők közti levelekben újraolvashatjuk, e többféle perspektíva megalkotása pedig tudatos intenció: „célunk csak az volt, hogy *egy-két futó tekintettel többet* vessünk az emberszív leghoniatibb rejtekeibe.” (II, 105; kiemelés tőlem: K. A. E.) A levélbetétek továbbá arra is alkalmasak, hogy a történet folyását izgalmas részekben kettévágják, s így megakasszák a beleélő olvasást.

Az *elbujdosott* tehát a korban nem egyedülálló, azonban hangsúlyosan, koncepciózus módon teremt újfajta viszonyt nyelvhez, elbeszéléshez, befogadóhoz, műfajhoz. Non-lineáris narratívája, a minduntalan előlépő, fikciót hangsúlyozó elbeszélő a jelenkori irodalomértési stratégiák felől könnyen megragadható textus, amellet, hogy Az *elbujdosott* újrastrukturálhatja a regénytörténet kitüntetett pontjait (1832, 1836) is, s gazdagítja a biedermeier irodalom szövegkorpuszát. A regény metanyelvi szintjének használhatóságát bizonyíthatja, hogy egyik allegóriája (melyben szövegét egy útvesztőhöz hasonlítja) e tanulmány befejezéséhez is fogódzót nyújthat. Amint tehát egy labirintus tekervényei közt kíséri kertjének látogatóját a házigazda, sokszor „csalósvényekbe” is vezetve, „éppen úgy kísér, oh nyájas olvasó, téged az okos novellista beszédjének labirintusán keresztül”. S miután „a bolygó kertnek leg és legelrejtettebb szögletébe is behatni engedett, [...] megelégedve azon furcsa aggodalmakat, mikkel derék látogatóját eddiglé már elegendőleg megkínózta [...], kivezeti őt” (II, 186–187).

A Hungaria Typographica-vállalkozás

Világviszonylatban is egyedülálló a V. Ecsedy Judit által útjára indított, *Hungaria typographica* címet viselő sorozat,¹ amelynek legújabb részét *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század: Kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák, Lőcse, Kassa*² címmel 2014-ben jelentette meg a Balassi Kiadó és az Országos Széchényi Könyvtár. Egyedülálló, ugyanis nincs még egy olyan ország, ahol a hazai nyomtatványokban található betűtípusokat és könyvdíszeket csaknem 200 évre vonatkozóan teljességre törekvő módon gyűjtené, rendszerezné, tágabb összefüggésekbe helyezné és reprodukálná egy kiadvány.³ A sorozat eddig megjelent három kötete aprólékos részletességgel tárja elénk azt a gazdag betű-, könyvdísz- és illusztrációanyagot, amelyet a történeti Magyarországon a könyvnyomtatás kezdetétől, vagyis 1473-tól 1700-ig működő nyomdák ma még fellelhető kiadványaiból regisztrálni lehetett. A kötetek tartalmazzák az adott korszak nyomdai készletének (betűtípusok, díszek, illusztrációk, iniciálék, kották, cifrák) teljes repertóriumát, így válnak komoly figyelmet érdemlő segédletté, megkerülhetetlen forrásgyűjteménnyé a kora újkori művészet-, nyomda-, könyvtár-, valamint a tágabb értelemben vett művelődéstörténettel foglalkozó szakemberek számára. Írásom apropóját a fent említett legújabb rész megjelenése adja, de ennek ismertetésén túl megpróbálok bepillantást nyújtani a munka folytatásába is, hiszen a megkezdett tipográfiai kutatás időközben tovább haladt, s kiterjed a 18. század hazai kiadványainak vizsgálatára.

Az előzmények és a kutatási módszer

A régi könyvek tipográfiai/grafikai megközelítésének igénye a nemzetközi szakirodalomban elsősorban a 15. századra vonatkozóan jelentkezik:

* A szerző kutatásait az OTKA K 104231 számú programja támogatta.

1 V. Ecsedy Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*, Bp., Balassi–OSZK, 2004 (*Hungaria Typographica*, 1); Uő, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század: Nyugat- és észak-magyarországi nyomdák*, Bp., Balassi–OSZK, 2010 (*Hungaria Typographica*, 2/1).

2 BÁNFI Szilvia, PAVERCSIK Ilona, PERGER Péter, V. Ecsedy Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század: Kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák, Lőcse, Kassa*, Bp., Balassi–OSZK, 2014 (*Hungaria Typographica*, 2/2).

3 Nemzetközi szinten is kiemelkedő teljesítmény, hogy ez a monumentális vállalkozás ugyanannak a műhelynek, az OSZK Könyv- és Művelődéstörténeti Kutatások Osztályának a szellemi terméke, mint a nem különben jelentős RMNy.

Az ősnyomtatványok meghatározása gyakran nem könnyű feladat. [...] nem egyszer előfordul, hogy a műnek nincsen sem incipitje, sem explicitje, sem kolofonja, nem tünteti fel sem a kiadás helyét, sem az évét, sem a nyomdász. Továbbá elég sok az ősnyomtatványok közt a csonka példány; s ez esetben többnyire a mű eleje és vége hiányzik, ahol az incipit, explicit és a kolofon adatai lennének találhatók. Ha van kolofon, az sem ad minden esetben biztos támpontot: utánnyomás esetén pl. az utánnyomó nyomdász privilegizált műveknél a büntetéstől félve nem egyszer hamis adatokat közöl a nála megjelent kiadásban [...].⁴

A ősnyomtatványok meghatározásához – az incunabulum-bibliográfiák⁵ és egyéb azonosítási lehetőségek (pl. a kötések és vízjelek) segítségével hívása mellett – szükség lehet bizonyos tipográfiai jellemzők pontos ismeretére. Különösen jó fogódzót nyújthat a betűtípusok vagy betű- és sorméretek vizsgálata, hiszen a nyomdászat e korai szakaszában a betűk betűmetszőnként eltérőek és egyediek, a sorok távolsága az egyes betűtípusok esetén pedig nyomdanként változhat. Ezekre az eltérésekre alapoz Konrad Haebler *Typenrepertorium der Wiegendrucke*⁶ című műve, amely a gót betűtípusokat a nagy M, az antikvákat pedig a nagy Q alapján csoportosította nyomdák szerint. Ez a típusrekonstrukciós módszer az időben, térben és példányszámban igen behatárolt ősnyomtatványok esetében jól alkalmazható világszerte, de a későbbi korszakok tekintetében csupán egy-egy szűkebb terület, egy nyomda vagy nyomdász életművének feltérképezéséhez jöhet szóba, mivel a kiadványok száma külföldön idővel exponenciálisan növekszik. Nálunk ezzel szemben a történelmi-gazdasági viszonyok nem kedveztek a nyomdaipari termékek ilyen gyors és látványos mennyiségi bővülésének, de a betűkészletek, könyvdíszek és illusztrációk gyakori cseréjének, megújításának sem. Nyomtatott örökségünk egy jelentős része ráadásul csak bibliográfiai adatként ismert, s nem

4 FÜLÖP Géza, *A könyvkultúra a könyvnyomtatás kézműipari időszakában, Gutenbergtől a francia forradalomig*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998, 49.

5 Itt csak a legfontosabbakat soroljuk fel: Ludwig HAIN, *Repertorium bibliographicum in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum 1500 [...] recensentur*, Stuttgartiae–Lutetiae Parisiorum, Cotta–Renouard, 1826–1838; Walter Arthur COPINGER, *Supplement to Hain's Repertorium bibliographicum*, London, Sotheran, 1895–1902; Dietrich REICHLING, *Appendices ad Hainii–Copingeri Repertorium bibliographicum: Additiones et emendationes*, Monachii, Rosenthal, 1905–1911; *Nachträge zu Hain's Repertorium Bibliographicum und seinen Fortsetzungen*, hrsg. Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke, Leipzig, Haupt, 1910; *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, hrsg. Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke, Leipzig, Hiersmann, 1925–; és <http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/>; *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*, ediderunt Géza Sajó, Erzsébet SOLTÉSZ, collab. Csaba CSAPODI, Miklós VÉRTESY, Bp., Akadémiai, 1970; *A Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár ősnyomtatványainak és antikváinak katalógusa: Catalogus incunabulorum et librorum sedecimo saeculo impressorum qui in Bibliotheca Dioecesanae Sabariensis asservantur*, összeáll. RÉTFALVI Gábor, Szombathely, Szombathelyi Egyházmegyei Kvt., 2006; BOROS István, *A Váci Egyházmegyei Könyvtár ősnyomtatványai (BEcVac InCat)*, Vác, Váci Egyházmegye, 2010; *Catalogue of the Incunables in the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Science*, comp. by Marianne and Béla ROZSONDAI, Bp., Argumentum–Library of the HAS, 2013.

6 Konrad HAEBLER, *Typenrepertorium der Wiegendrucke*, I, Halle a. S., Haupt, 1905; II, Leipzig–New York, Haupt, 1908; III, Leipzig, Haupt, 1909–1910; IV–V, Leipzig, Harrassowitz, 1922–1924.

örződött meg fizikai valójában, így azok díszítéséről sem lehet tájékozódni. Paradox módon éppen e szomorú tény, vagyis régi nyomtatványaink behatárolt száma révén vált lehetővé a magyar kutatók számára, hogy hazánk könyvtermését és nyomdáinak készletét több évszázadra vonatkozóan a teljesség igényével gyűjthessék.

A *Hungaria Typographica* munkálatait megelőzően nem történt kísérlet teljes betűtípus- és könyvdíszrepertórium összeállítására, bár ez a törekvés nem teljesen előzmények nélküli. Mindenekelőtt Soltész Zoltánné 1961-ben megjelentetett, máig ható összefoglaló monográfiáját⁷ kell ide sorolnunk, de megemlíthetjük Gulyás Pál alapvető munkájának⁸ a könyvdíszítésről szóló részét, valamint az Országos Széchényi Könyvtár egykori főigazgatója, Fitz József vonatkozó monográfiájának második kötetét⁹ is. Ezek az előzmények azonban az RMNy-csoportban folyó bibliográfiai feltárás következtében túlhaladottá váltak, hiszen a korszak regisztrált kiadványainak száma a fent felsorolt szakirodalom megjelenése óta jelentősen megnőtt, ezzel a feldolgozandó és beazonosítandó tipográfiai anyag is kibővült, s új nézőpontú olvasatot követelt. A munkát nagyban nehezítette, hogy nem állt rendelkezésre olyan segédlet, amely a korszakban tevékenykedő nyomdák betűtípus- és díszkészletének teljes anyagát tartalmazta volna, bár nyilvánvaló, hogy a betűtípusok és könyvdíszek rekonstruálása a régi könyvek meghatározásának legbiztosabb és legegyszerűbb módszere. A nyomdászattörténet kezdeti korszakának vizsgálatában alkalmazott nemzetközi gyakorlat hazai meghonosítását és kibővítését Borsa Gedeon kezdeményezte. „A módszer lényege, hogy az eredeti nyomtatványok aprólékos és szisztematikus vizsgálata alapján XV–XVI. századi műhelyeink készlete rekonstruálható mérethű másolatok segítségével. [...] A vizsgálat alá vont egyes nyomdák már összeállított készletei módot adtak arra, hogy újra értékeljék a magyar nyomdászattörténet korai korszakáról meglévő ismereteket.”¹⁰ A Borsa Gedeon által kezdeményezett anyaggyűjtéshez csatlakozott a kezdetektől V. Ecsedy Judit, aki egyébként eddig is számos olyan bibliográfiai kérdést tisztázott, amelyre az ezen a módszeren alapuló tipográfiai kutatások adták meg a választ. Elég itt például a Bornemisza–Mantskovit nyomda történetét feldolgozó monográfiájára gondolnunk,¹¹ de a hamis és eltitkolt nyomdahelyű régi magyarországi kiadványokról¹² szóló műve szintén a régi könyvek nyomdai jellemzőiben rejlő azonosítás lehetőségét ragadta meg.

A *Hungaria Typographica* tipográfiai rendszerezésének kiindulópontjául az RMNy már megjelent kötetei, 1670 után pedig az RMNy-csoport területi hungarikumokra vonatkozó, még publikálatlan bibliográfiai adatai szolgáltak. A munka hasznos segédlete a Bánfi Szilvia által létrehozott, a hazai nyomdákra és nyomdászokra vonatkozó ada-

7 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Bp., Akadémiai, 1961.

8 GULYÁS Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*, Bp., OSZK, 1931.

9 FITZ József, *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*, Bp., Akadémiai, 1967, II.

10 BÁNFI Szilvia, *Repertórium a régi magyarországi nyomdák tipográfiai felszereléséről*, Könyvtári Figyelő, 21(2005), 103–105.

11 V. ECSÉDY Judit, *A Bornemisza–Mantskovit nyomda története*, Bp., OSZK, 1990.

12 V. ECSÉDY Judit, *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek: 1539–1800*, Bp., Borda Antikvárium, 1996.

tokat tartalmazó *Clavis typographorum Regionis Carpathicae* című adatbázis,¹³ valamint a korábban szintén V. Ecsedy Judit által publikált áttekintő nyomdászattörténeti monográfia.¹⁴

A legújabb kötet

A sorozat korábbi darabjait többen méltatták,¹⁵ így ezeknek a bemutatására most nem szükséges kitérnünk. A 17. században technikai szempontból jelentős mértékben fejlődő nyomdászat teljes hazai eszközkészletének bemutatása két részben valósult meg: az ország nyugati és északi részén működő nyomdákkal foglalkozó kötet 2010-ben látott napvilágot. Ezt egészíti ki a legfrissebb rész, amely a 17. századi kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák történetének és felszerelésének leírása mellett a felső-magyarországiak közül a lőcseiét és a kassaiét tartalmazza. Utóbbiak áthelyezése nem pusztán önkényes választás, s még csak nem is egyszerűen abból a tényből fakad, hogy a gazdag és hosszú életű lőcsei Brewer nyomda tipográfiai és grafikai anyagának bemutatása mennyiségileg is szétfeszítette volna az előző kötet határait. A lőcsei és a kassai nyomda története ugyanis több ponton érintkezett egymással és a kötetben tárgyalt többi nyomdával, ezzel magyarázható e tipográfiák helye az új kötetben.¹⁶

Mivel az „opus magnum”¹⁷ terjedelme a feldolgozott anyag mennyiségéből adódóan meghaladta az egyben kényelmesen kezelhető határt (az amúgy is fölió méretű mű összesen 2135 lapot tenne ki), két kötetre osztva tárul elénk a megjelölt terület és korszak tipográfiatörténete, valamint a grafikai anyag reprodukciója. A két kötet a tartalom nyújtotta logikus törésvonal mentén válik szét. Az első – szöveges – kötetet V. Ecsedy Judit összefoglaló tanulmánya vezeti be, amely a monumentális adatmennyiség több szempontú értékelését adja. Ezt követi tizenkilenc, az egyes nyomdákról szóló, igen részletgazdag tanulmány, tetemes jegyzetanyaggal. Ugyanebben a kötetben kapott helyet a *Katalógus*, vagyis az illusztrációk, címlapkeretek-keretdíszek, nyomdászjegyek-címerek-emblémák, fejlécek-záródíszek, ábrák-térképek, iniciálék, hangjegyek, nyomdai cifrák és az egyes betűtípusok rendezett sokszorosított grafikai emléktanyaga. A *Katalógus* a 13 nyomda-

13 http://typographia.oszk.hu/html_clavis/hun/nyito.htm

14 V. Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában: 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999.

15 NÉMETH S. Katalin, V. Ecsedy Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*. Bp., 2004. Balassi K., *Országos Széchényi Könyvtár*, 640 1. (*Hungaria Typographica* 1), MKsz., 120(2004), 420–422; Uő, V. Ecsedy Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század. I. Nyugat- és észak-magyarországi nyomdák*. Bp., 2010, Balassi–OSZK [*Hungaria Typographica* II], MKsz., 126(2010), 541–543; BÁNFLI, i. m.; EMÓDI András, *Betűk és nyomdai díszek*, II, ErdMúz., 72(2010), 271–272.

16 Az 1622-ben elhunyt kassai Johann Fest tipográfiaja két részre osztva élt tovább: részben a szintén Kassán működő Daniel Schultzhhoz, részben pedig az ekkoriban Lőcsén nyomdát alapító Lorenz Brewerhez került. Ugyanakkor a rendkívül termékeny Brewer nyomda 1633-ban új betűket öntetett, de ugyanezzel az alkalommal öntöttek új betűket a gyulafehérvári fejedelmi nyomda és a felszerelés alatt álló sárospataki műhely számára is, így ebben a három tipográfiában néhány betűtípus egyszerre jelent meg és teljesen azonos.

17 A kifejezést Mikó Árpádtól kölcsönöztem, aki 2014. nov. 11-én az OSZK-ban bemutatta a kötetet.

helyhez köthető 19 önálló nyomda teljes készletét e műhelyek alapításának időrendjében rendszerezi a könyvdíszek és betűfajták előbbieken felsorolt sorrendjében. Az egyes csoportokon belül is az időrend a rendezés elve, az adott típus legkorábbi alkalmazásától haladva a későbbi használatig. A betűtípusok esetében ugyancsak az időrend a rendező-elv, ám itt a betű mérete és fajtája (antikva, fraktúr stb.) is meghatározza a sorrendjüket. A 173 lapra kiterjedő *Katalógus* összesen 2640 tételt vesz számba.

A második – lényegesen korpulensebb – kötet *Táblázatokba* foglalt mérethű reprodukciókkal mutatja be a *Katalógusban* leírt dísz- és grafikai anyagot. A *Katalógusban* szereplő tételek azonosítását szolgáló sorsszámok megegyeznek a *Táblázatban* bemutatott reprodukció sorsszámával. A két külön kötetbe rendezés kifejezetten előnyös, amikor ide-oda lapozgatás nélkül vethetjük össze egy-egy dísz pontos leírását a díszről magáról készült reprodukcióval.

A grandiózus vállalkozás Lőcse, Kassa, Sárospatak, Debrecen, Várad, Gyulafehérvár, Preszák, Kolozsvár, Keresd, Szeben, Brassó, Csíksomlyó és Szászsebes nyomdairól ad áttekintést. A felsorolt tizenhárom nyomdahelyen azonban tizenkilenc tipográfáról kellett értekezni, ugyanis néhány városban (így pl. Szebenben, Kolozsváron és Kassán) a század folyamán párhuzamosan vagy egymást követően több, egymástól független nyomda is működött. (Ez különösen annak fényében értékelendő pozitív változás, hogy az előző század 29 nyomdahelyén mindössze 21 tipográfia működött.)

Annak ellenére, hogy a 17. század felekezeti viszonyait az erős megosztottság jellemzi, a tárgyalt földrajzi területen a lutheránus és kálvinista nyomdák jelentős túlsúlyban vannak, olyannyira, hogy a kötetben csak a rövid életű kassai jezsuita és a csíksomlyói ferences nyomda képviseli a katolikus könyvnyomtatást, s mindössze egy unitárius és ortodox nyomda létesült a korszakban. Ezért nem túlzás 17. századi protestáns könyvművészetről beszélni, ha e tipográfiák működésének és felszerelésének rekonstrukciójáról van szó. Érdekes, hogy a most tárgyalt nyomdák kiadványaiban sokkal változatosabb témájú illusztrációk láttak napvilágot, mint az előző kötetben tárgyaltaknál. Ennek oka, hogy míg a katolikus nyomdák anyagát elsősorban a szentek életét ábrázoló sorozatok, Szűz Mária-ábrázolások és evangéliumi képsorozatok tették ki, addig most a legtöbb tagból álló illusztrációsorozat a Sárospatakon tanító Jan Amos Comenius *Orbis pictus*ának 153, illetve 154 darabos, a világ teremtésétől az emberi foglalkozások bemutatásáig terjedő, változatos képeiből állt.

V. Ecsedy Judit megállapítja, hogy „a most bemutatott terület határain belül teljesnek tekinthető grafikai anyag azt mutatja, hogy jóllehet a XVII. századot hazai viszonylatban általánosságban a barokk művészettel társítjuk, az itt összeállított grafikai anyag jelentős része mégis a késő reneszánsz jegyeit viseli magán”.¹⁸ Ennek oka, hogy még az újabb díszekkel és inícialékkal felszerelt nyomdák is évtizedekig használták a régebbi, különféle forrásokból beszerzett, az olvasók által megszokott, archaikusabb könyvdíszeket. A fametszetű dúcok egyébként sokkal hosszabb életűek és (sematikusabbak lévén) sokoldalúbban felhasználhatók voltak, mint az aktuálisabb és részletgazdagabb rézmetszetek, így konzerválták a késő reneszánsz művészeti jegyeit.

18 HT, 2/2, 21.

Betűtípusait tekintve a legkiválóbb felszereléssel a többségében saját metszésű betűket használó M. Tótfalusi Kis Miklós rendelkezett, de kiemelkedő színvonalú Szenci Kertész Ábrahám – valószínűleg németalföldi eredetű – betű- és díszkészlete is. Szerényebb díszítésű, de kiváló tipográfiájú könyvek jelentek meg a pataki fejedelmi nyomdában, Rosnyai János és Töltési István idejében a debreceni városi nyomdában, valamint a könyvdíszek, fametszetes illusztrációk és betűk összhangját megvalósító löcsei Brewer nyomdában. Az egyik legkedveltebb díszítési mód az országnak ezen a részén is a fejlécek és a záródíszek alkalmazása volt. Különösen nagy a választéka az utóbbiaknak a reneszánsz olaszorsóktól a naturális virágábrázolásig vagy a kalligrafikus díszekig. A kötetben található fejlécek és záródíszek mindegyike fametszetes technikával készült, de igen kedvelt a korszakban a nyomdai cifrákból összeállított fejléc és címlapkeret is. Ez utóbbiak különösen gazdag tárházát találjuk a reprodukciók közt, ugyanis a mindössze tizenkilenc nyomda összesen 294 különféle cifrát használt a korszakban.

Nem feledkezhetünk el a nyomdák művészeti teljesítményének értékelésekor arról a külföldi hatásról sem, amely különféle csatornákon keresztül érte a műhelyeket. A 16. századi magyarországi könyvnyomtatás külföldi kapcsolatait tárgyalva a bécsi dominancia (bázeli, nürnbergi és krakkói hatások mellett) volt a jellemző. A 17. században itt is változás történt: az előző kötet tanúsága szerint előtérbe kerültek a prágai kapcsolatok, de adatok támasztják alá az augsburgi, nürnbergi és linzi együttműködést is. Ezt egészíti ki a jelenlegi terület nyomdáinak külföldi kapcsolati hálója, amely elsősorban Lengyelország, Ausztria, Németország és Németalföld felé terjedt ki, míg a cirill betűs kiadványok nyomdászai jellemzően Havasalföldről jött tudós szerzetes-nyomdászok voltak.

A kelet-magyarországi és erdélyi nyomdákra a legnagyobb hatást a németalföldi nyomdászat gyakorolta. A hírneves kiadóknak és nyomdáknak otthont adó protestáns városok a peregrináló diákok mellett a tipográfia művészetét kitanulni vágyók számára is fő célpontnak bizonyultak. Így szerzett szakmai tudást és tapasztalatot Németalföldön saját költségén Udvarhelyi Miklós tipográfus, aki később Szenci Kertész Ábrahám mellett dolgozott Szebenben, a kolozsvári református egyház által kiküldött Gávai Mihály és a leendő debreceni nyomdavezető, Töltési István, ahogy a sorból messze kiemelkedő jelentőségű betűmetsző és tipográfus, M. Tótfalusi Kis Miklós is. A hazai nyomdászok hollandiai tapasztalatai a nyomtatványaikban is megfigyelhetők: leggyakrabban az Elzevirek nyomdászjelvényeit láthatjuk viszont, de a váradi és a pataki nyomda könyvdíszjeinek holland stílusa is szembeötlő.

Érdekes a jelentős nyomdai központként funkcionáló Bécs szerepe az erdélyi protestáns nyomdák nyomdabetűvel való ellátásában. Az újabb kutatások bizonyítják, hogy a századvégi új kolozsvári unitárius nyomdához való eszközöket Pancraz Lobinger bécsi betűöntőtől vásárolták, s valamivel korábban ugyancsak tőle rendelte meg a szebeni városi tanács a nyomda új betűfelszerelését. Úgy tűnik, a közelség és a minőség ez esetben interkonfesszionális üzleti megfontolás alapjává vált.

Ugyanakkor több lengyel és sziléziai származású nyomdász dolgozott ekkor magyarországi nyomdákban, másrészt a nyomdai felszerelés jelentős beszerzési for-

rása is volt ez a terület. A lőcsei Brewer nyomda kezdő betűkészletének egy része valószínűleg Krakkóból származott, első nyomdászlegényei közt pedig ott találjuk a liegnitzi Georg Sprinert, majd később a sziléziai Johannes Sagittariust és Christoph Pachot. Ugyanígy a lengyel kapcsolatok szorosságát mutatja a gyulafehérvári fejedelmi nyomda esetében a sziléziai Jakob Effmurdttal érkező új felszerelés, amely szintén krakkói eredetű. A Comenius által „életre keltett” sárospataki nyomda tehetősége faktora, Georgius Renius is valószínűleg Lengyelországból, Lesznóról, a Vetter nyomdából érkezett. A század folyamán a lengyelek mellett több német városból is jöttek nyomdászok Magyarországra. Kiemelkedő jelentőségű a lipcsei származású Rheda család: apa és fia is a debreceni városi nyomda vezetőjeként dolgozott a 17. század első évtizedeiben.

A tárgyalt nyomdák természetesen egymásra is hatottak, ahogy az a kötet elemzéseiből kiderül. Szinte nincs olyan tipográfia, amely valamilyen módon ne függne össze egy másik műhellyel: vagy a felszerelés eredete, vagy a tulajdonos és a nyomdász személye, esetleg a beszerzési forrás révén. Így M. Tótfalusi Miklós saját metszésű betűi nemcsak a kolozsvári nyomdászatra voltak jelentős hatással, hanem a szebeni városi nyomda működésére is, ugyanis – miután Bécsből rendelt új nyomtatóbetűik egy tűzvézsz következtében megsemmisültek – 1697-től kezdve évtizedekig itt is a Tótfalusi által metszett betűket használták. A felszerelés vándorlásának talán legnagyobb ívű példája, amikor Bethlen Gábor a korábban Pozsonyban működő nagyszombati érseki nyomdát Kassán keresztül Gyulafehérvárra szállíttatta. (Az érseki nyomda felszerelésének egy része ráadásul még régebbi: Bécsből, a Singriener nyomdából származik, majd a bécsi jezsuitákon keresztül jutott Pozsonyba.) A törökök terjeszkedésekor 1658-ban a gyulafehérvári fejedelmi nyomda aztán Szebenbe menekült, ahogy Szenci Kertész Ábrahám vezetésével a váradi református egyház nyomdája is. A két tipográfia 1669-től innen is elköltözött, s Kolozsvárott folytatta működését. A feltárt könyvdíszek tanúsága szerint igyekeztek a kétféle készletet külön tartani, de némi keveredés már azelőtt megindult, hogy Apafi Mihály rendelete 1673-ban egyesítette volna őket, így hozva létre a kolozsvári református egyház nyomdáját. A kapcsolatok nemcsak a felszerelés, de a nyomdászok vándorlása révén is kimutathatók: Rosnyai János személye például Pataktól Kolozsváron át Debrecenig összeköti a tipográfákat.

Az új összegzés természetesen a bevált módszerrel folytatja a korszak feldolgozását, ám annyiban újszerű, hogy az itt bemutatott 17. századi nyomdákról mostanáig nem készült ilyen minden részletre kiterjedő áttekintés. Megjelentek ugyan egy-egy nyomda készletére vonatkozó résztanulmányok, illetve monográfia-részek, de ezek közül még a legteljesebb dísz- és illusztrációs anyagot közreadó, M. Tótfalusi Kis Miklós nyomdájáról szóló kötet sem tartalmazza az európai híró betűmetsző és nyomdász betűtípusait. Éppen az ő kolozsvári nyomdája, illetve a debreceni városi nyomda esete mutatja, hogy a szakirodalmilag viszonylag jól dokumentált nyomdák esetében is komoly új felfedezéseket lehetett tenni a szisztematikus anyaggyűjtés és rendezés eredményeképpen.

Néhány tekintetben eltérést is tapasztalhatunk a sorozat korábbi gyakorlatától. Míg eddig szigorú korszakhatárokkal találkoztunk, addig a szerzők itt több esetben indo-

koltak látták átlépni az 1700-as korszakhatárt. Így például M. Tótfalusi Miklós esetében nem lehetett lezárni nyomdájának történetét 1700-ban, hiszen a mester 1702-ben hunyt el. Hasonlóképp jártak el az ortodox érseki nyomda esetében, amely 1702-ben nyomtatta utolsó kiadványát, míg a kolozsvári unitárius tipográfia 1703-ban. Ugyanígy figyelembe kellett venni, hogy a debreceni városi nyomda készlete 1705-ben, a kuruc-labanc harcok következtében teljesen elpusztult, így ezt a dátumot kellett a korszak lezáró évének tekinteni.

Változás továbbá, hogy most V. Ecsedy Judit mellett további szerzőtársak is közreműködtek a megvalósításban. Bánfi Szilvia a debreceni városi nyomda és a csíksomlyói ferences zárda nyomdájának részletes és sok új adalékkal szolgáló bemutatását írta meg. Pavercsik Ilona a lőcsei Schultz nyomda, a lőcsei Brewer nyomda, a kassai városi nyomda és Schultz nyomda, valamint a kassai jezsuita nyomda készletét és történetét tárta fel. Perger Péter pedig Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdájának, a kolozsvári unitárius nyomdának, a szebeni és a brassói városi nyomdának a működéséről és díszeiről értekezett. Az RMNy-csoport volt vagy jelenlegi kutatóinak bevonását a feldolgozandó nyomdatermés-mennyiség messzemenően indokolja, hiszen a *Hungaria Typographica* nem csupán adattár, hanem az adatok részletes értelmezésével is szolgál. Igen örömdetes és a folytatás szempontjából is elengedhetetlen, hogy a nemzetközi mércével mérve is kimagasló vállalkozás köré Borsa Gedeon kezdeményezése óta iskola épült és épül folyamatosan.

Örömmel konstatáltuk továbbá, hogy a tanulmány- és katalóguskötetet a hely- és névmutató mellett olyan, a sorozatban immár szokásos mutatók teszik teljessé és használhatóbbá, mint a metszők és rajzolók mutatója, vagy a kötetben megjelenő cifrák nyomdahellyel ellátott, időrendbe állított áttekintése és leírása, amelyet külön cifra-reprodukciós táblázat egészít ki. Ugyanígy igen hasznos a kelet-magyarországi, erdélyi, lőcsei és kassai nyomdákban használt betűkről készült külön áttekintés, mely méretük szerint, a nyomdahely és az időkor megjelölésével tartalmazza a betűket.

Amellett tehát, hogy ez a vállalkozás rendkívül igényes és szemléletes módon mutatja be egy ország bizonyos időszaka könyvtörténetének tipográfiai vetületét, rávilágít olyan hazai és európai kapcsolatokra is (betűk, díszek, illusztrációk fametszetű dúcainak vagy rézlemezeinek beszerzési forrása, vándorlása), amelyek források hiányában más módon nem érhetők tetten.

A kötetek külleme is a tárgyhoz illő igényességet tükröz, ami óriási teljesítmény, tekintve, hogy több ezer képet tartalmaznak. Ez javarészt a Balassi Kiadó érdeme, amely külön figyelmet fordított arra, hogy a rosszabb minőségű képeket a részfelelős kutató jelenlétében értékeljék és korrigálják. Ez 3500–4000 önálló kép egyenkénti javítását jelentette, ahol minden egyes darabhoz hozzá kellett nyúltni bizonyos fokig, tehát más típusú könyvhöz képest ez a kiadvány szinte elképzelhetetlen együttműködést és precizitást követelt mindkét részből.¹⁹

19 A kötetek műszaki szerkesztője Szák András volt.

A *Hungaria Typographica* eddig megjelent három kötetében alkalmazott módszert (némi módosítással) a hazai officinák nyomtatványainak 1701-től 1780-ig történő vizsgálatára is lehet alkalmazni. A folytatás szorosan kapcsolódik a 16–17. századi nyomtatványok tipográfiai vizsgálatának eredményeihez, hiszen a 18. századi nyomdák által használt tipográfiai anyagot sok esetben még az előző században szerezték be, de ennek bizonyítása és a készletgyarapodás figyelemmel kísérése pontos nyilvántartás készítését kívánja meg.

A 18. századi anyag kapcsán elmondható, hogy még kevesebb külföldi²⁰ és hazai²¹ előzmény áll a kutatók rendelkezésére, elsősorban a kiadványoknak a még inkább egyre növekvő száma miatt, ami nagyban nehezíti a komplex feldolgozást. Mintául szolgálnak itt olyan egyes nyomdák tipográfiai felszerelését bemutató monográfiák, mint amilyen például Ulm esetében készült.²² Fontos figyelembe venni Giambattista Bodoni betű- és díszalkotásainak teljes repertóriumát is, amelyet a mester maga állított össze és adott közre.²³ Bodoni nemcsak Itáliában honosította meg az új típusú, késő rokokó betűit és könyvdíszait, hanem – Bécs közvetítésével – a magyarországi nyomdákban is. A hazai nyomdák szempontjából kitüntetett fontosságú Bécs nyomdászatával foglalkozik az a szintézis, amely az egyes nyomdákban kiadott könyveken kívül (esetenként és nem nagy terjedelemben) azok tipográfiai jellemzőit is feltárja.²⁴ Tipográfiai összegzés készült már a németalföldi betűöntők munkásságáról,²⁵ valamint a 18. század folyamán Spanyolországban kiadott betűminta-lapokról.²⁶ A németalföldi és a spanyol anyagot feltáró munkák közös vonása, hogy ezek az összeállítások az egyes nyomdák által közreadott betűminta-

20 A teljesség igénye nélkül: Anna PERALA, *Finsk typographia atlas – Typographischer Atlas Finnlands*, Helsinki–Helsingfors, Univesitetsbibliotek, 2000; Nikola GAVRILOVIĆ, *Istorija ćirilskih štamparija u habzburškoj monarhiji u 18. veku*, Novi Sad, Forum, 1974; Stephen HARVARD, *Ornamental Initials: The Woodcut Initials of Christopher Plantin: A Complete Catalogue*, New York, American Friends of the Plantin–Moretus Museum, 1974; Daniel Berkeley UPDIKE, *Printing Types: Their History, Forms and Use*, London, Oxford University Press, 1937; W. Pincus JASPERT, William Turner BERRY, Alfred Forbes JOHNSON, *The Encyclopaedia of Type Faces*, London, Blandford Press, 1970; Gustav MORI, *Typenrepertorium, XVII–XIX. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, Stadt- und Universitätsbibliothek, 1975; Stanley MORISON, *Five Centuries of the Printing*, London, Benn, 1949; Wilhelm DRUGULIN, *Historischer Bilderatlas, Verzeichnis einer Sammlung von Einzelblätter zur Kultur- und Staatengeschichte vom fünfzehnten bis neunzehnten Jahrhundert*, Leipzig, 1863; *Deutsche illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts: Die Sammlung der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel*, hg. Wolfgang HARMS, Tübingen, Niemeyer, 1985.

21 SZENTKÚTY Pál, *Régi hazai nyomdák mintakönyvei: Adalékok a magyar betű és nyomdai „cifra” történetéhez*, Bp., 1940.

22 Elmar SCHMITT, *Die Drucke der Wagnerischen Buchdruckerei in Ulm 1677–1804, Vignetten, Signete, Initiale*, Konstanz, Universitätsverlag, 1984 (Veröffentlichungen der Stadtbibliothek Ulm, 4).

23 Giambattista BODONI, *Manuale tipografico*, Parma, Presso la Vedova, 1818. (Faksimile kiadás: London, 1960.)

24 Anton MAYER, *Wiens Buchdruckergeschichte 1482–1882*, Wien, Frick, 1883–1887.

25 Stanley MORISON, *Type specimen facsimiles: Reproductions of Fifteen Type Specimen Sheets Issued Between the XVII and XVIII Centuries*, London, 1963–1972.

26 Albert CORBETO LÓPEZ, *Especímenes tipográficos españoles: Catalogación y estudio de letras impresas hasta el año 1833*, Madrid, Calambur, 2010 (Biblioteca Litterae, 22).

lapokat és betűmintakönyveket közlik és elemzik. Kiindulópontjuk így jelentős mértékben különbözik a magyar vállalkozásától, hiszen nálunk 1780 előtt nem vált általános gyakorlattá a betűminta-lapok kiadása, ez a forráscsoport tehát nem is alkalmas arra, hogy számot adjon a korszak könyveinek gazdag díszítéséről, illusztrációiról.²⁷ Mindamелlett ezeknek a külföldi példáknek a módszertani ismerete nélkülözhetetlen, hogy a kutatócsoport a hazai nyomdászatot az európai nyomdászat tükrében szemlélhesse.

A 18. századi nyomtatványok tipográfiai rendszerezésének kiindulópontjául – mint az előző századokban is – a területi hungarikumokra vonatkozó korszerű bibliográfia szolgál,²⁸ ennek alapján tekinti át a kinyomtatott könyvanyagot, és így tudja pontosan körülhatárolni, hogy mely könyvekből kell összegyűjteni a 18. század teljes betű- és díszanyagát. A munka azért valósulhat meg, mert Magyarországon még a 18. század első felében is csupán néhány ezres, tehát óriási munkával, de áttekinthető számú nyomtatványról beszélhetünk. A kutatás természetesen itt is kiterjed mindarra, ami a 18. századi könyvekben nyomdafestéket kapott, tehát a különféle típusú betűk jellemző szövegmintáinak kiválasztására, a díszes kezdőbetűkre, a könyvdíszekre, a kottákra, az illusztrációkra és az ábrákra. A kutatócsoport abból a munkahipotézisből indult ki, hogy még erre az időszakra is jellemző a kézműipari korszak nyomdájának a produktumok egyedisége és jellegzetessége, csupán bizonyos stílusváltás következik be a nyomdabetűk és a díszek terén, s megváltozik pl. az iniciálék, nyomdai cifrák és egyéni ornamensek aránya. Minthogy alig maradtak fenn tárgyi emlékek, és szórványosak a levéltári források is, ezért egy-egy nyomda felszerelését csupán a kiadványaiban található betű-, dísz- és illusztrációs anyag vizsgálatának segítségével lehet rekonstruálni.

Ez a munka két ütemben valósul meg. 2007 és 2012 között már elkészült az 1701-től 1750-ig tartó időszakra vonatkozó, a magyarországi nyomdák teljes készletét leíró katalógus és az ehhez kapcsolódó reprodukciós anyag, amely kéziratban hozzáférhető az OSZK Könyv- és Művelődéstörténeti Kutatások Osztályán.²⁹ Ebben 23 nyomda 5160 kiadványából 858 betű-sorozatot és 4807 díszítőelemet sikerült a résztvevő öt kutatónak regisztrálni.³⁰ A második szakaszban az 1750-től 1780-ig terjedő időszak nyomdatermése kerül feldolgozásra.³¹ Az 1780-as záró évszámot az indokolja, hogy a Mária Terézia

27 Az első ilyen kiadványt itthon a budai Landerer nyomda tette közzé könyvkatalógusában *Specimen diversorum characterum* [...] címmel 1754-ben. OSZK Hung. I. 3612.

28 *Magyarország bibliographiája 1712–1860: Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak*, összeáll. PETRIK Géza, Bp., Dobrowsky, 1888–1892; Pótlások Petrik Géza *Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művének 1–4. kötetéhez: Az 1712–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok*, szerk. KOMJÁTHY Miklósné, Bp., 1971; Pótlások Petrik Géza *Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művéhez: 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok*, szerk. PAVERCsik Ilona, Bp., Formica, 1990.

29 A kutatást a K 68.257 sz., *18. századi magyar vonatkozású nyomtatott és illusztrált könyvek feltárása* (2007–2012) című OTKA-pályázat támogatta.

30 A repertórium kéziratának összeállításában V. Ecsedy Judit mellett Bánfi Szilvia, Farkas Ágnes, Tóth Anna Judit és Varga Bernadett vett részt.

31 A jelenlegi kutatást a K 104231 sz., *Nyomtatott és illusztrált magyarországi és magyar vonatkozású könyvek tipográfiai feltárása a 18. század második felében* (2012–2016) című OTKA-pályázat teszi lehetővé. Ennek résztvevői: Bánfi Szilvia, Kovács Eszter, Perger Péter, V. Ecsedy Judit és Varga Bernadett.

uralkodásával lezáruló korszak után nagymértékben megnőtt az adminisztratív, de az egyéb kiadványok mennyisége is. Másrészt az 1780 utáni nyomdai felszerelés, mindekelőtt a betűanyag elveszti egyedi jellegét, és az egyes nyomdákban használt betűk alig megkülönböztethetők. Vagyis kérdéses, hogy a tipográfiai módszer 1780 után is alkalmazható-e, ezért a század utolsó két évtizede nem vonható be a kutatásba.

E második szakasz teljes rekonstrukciójának elkészítéséhez a korszakban működő, immár több mint negyven hazai nyomda több ezer kiadványának áttekintése szükséges. 1750 és 1780 között 7911 nyomtatvány készült, ehhez járul mintegy 800 egylevel, metszetes szentkép. Várhatóan ebből is több ezer különféle betűtípus és könyvdísz összegyűjtésére és regisztrálására kell tehát számítani a közeljövőben. Az újonnan összegyűjtött, majd értékelt adatokból és díszekből készülő repertórium pedig a sokszorosított grafika teljességre törekvő bemutatása révén a magyar művészettörténet szempontjából is jelentős újdonságokkal szolgálhat. Egyúttal a korszak töredékes, impresszum nélküli, illetve hamis nyomdahelyű kiadványainak meghatározásához is elengedhetetlen segédlet lehet, csakúgy, ahogy a sorozat összes, a korábbi évszázadokra vonatkozó tagja.

Varga Bernadett

OSZK Régi Nyomtatványok Tára

Pap Balázs: *Históriák és énekek*

Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2014 (Pannónia Könyvek), 234 l.

A históriás ének szerepe az irodalomtörténet-írásban ambivalensnek mutatkozik. A műfaj elméleti megközelítését és meghatározását szinte minden, a régiség irodalmával foglalkozó munka alapvető feladatának gondolta eddig is, ám a szövegek rehabilitációjával, és különösen a kora újkori, nemzeti nyelvű elbeszélő költészet alapvetően normatív jegyekkel rendelkező szövegtörzseire (főként gyűlekezeti és históriás énekekre) vonatkozó széles körű vizsgálatokkal régóta adós a kutatás. Pap Balázs kötete e hiány pótlására tesz kísérletet. A nyolc fejezet közül az első kettő a históriás ének műfajcsaládjának kutatástörténetét, meghatározásának változásait ismerteti, s egyszersmind bevezeti saját definícióját is, a többi pedig esettanulmányok segítségével árnyalja a koncepciót, s bemutatja annak gyakorlati, szövegeken alkalmazott működését. A vizsgálódások megközelítési módja – az RPHA szemléletéhez hasonlóan – „a többesszámú szöveg egyes hordozóinak összefüggéseire” (6) fókuszál, a szövegek medialitására és hagyományozódásuk mintázataira helyezi a hangsúlyt. A folyamatban döntő szerepet játszik a 16. század anyagának kettőssége, amelyet formailag az izoszába, a homogeneitás, kontextuálisan viszont a változékonyság, a heterogeneitás határoz meg.

A históriás ének műfajának kutatástörténetét, a terminológia (*széphistória, krónika, história, históriás ének*) használatának sajátosságait, valamint a históriás énekhez köthető műfajok tárgybeli sokszínűségét Pap a fikcionalitásra koncentrálnak mutatja be, Toldy Ferentől

Vadai Istvánig, figyelemmel kísérve az egyes szerzők fogalomhasználatának változásait is életművük során (pl. Toldy Ferenc művei esetében). Határozott élel fogalmazza meg kritikáját az egyes koncepciókkal szemben, például a fikció és a valóságbeszéd dichotómiáját megalapozó Pirnát Antal kapcsán. Mivel Pirnát elgondolása alapvetően 17. századi poétikákon nyugszik, megállapításait Pap nem tartja érvényesnek és alkalmazhatónak az egy évszázaddal korábbi műfajokra. A kötet teoretikus-módszertani fejezete az adott vezérfonal mentén értékeli a legfrissebb irodalmat is. Míg a strukturalista RPHA nem kezeli külön kategóriaként egy szöveg fikciós jellegét, ugyanez a szempont már szerepel *A magyar irodalom történeteinek* Orlovsky Géza jegyezte históriásének-tanulmányában (a *Történetek...* elektronikus változata, a Horváth Iván gondozta „Villanyспенót” pedig a teljes magyar irodalmi hagyományra érvényesíti az „igazságköteles” / „nem igazságköteles” dichotómiát). A műfaj történetét és a fikció–valóság szembeállítását alapvető tanulmányban (*A tudósító ének műfaja*, <http://villanyспенot.hu/villanyспенot/#!/fejezetek/5DnTVpkQTmSi26HLM2eAUA>) taglaló Vadai István szerint az ellentét valójában érvényteleníthető, mivel a két tényező nem zárja ki egymást, hanem keveredik az egyes műveken belül is. Ehhez a gondolathoz és a kutatástörténeti áttekintés egészéhez szervesen kapcsolódik a kötet második fejezete – akár annak része is lehetne, már csak terjedelme miatt is, hiszen ez a szakirodalom valódi kritikája és annak továbbgondolása. A fejezet defi-

niálja a szerző pozícióját a kutatói diskurzusban, s megadja saját meghatározását a műfajról, melynek sarokköve szintén a fikció és a valóság dichotómiája. Míg a *historia* jelzéssel rendelkező szövegek egyik alfaja sem tartalmaz szerzői fikciót, az *ének* tartalmazhat fikciós (pl. *Szilágyi és Hajmási, Cantio de militibus pulchra*), illetve olyan elemet, mely nem a megtörtént, dokumentálható múlt, hanem a jövőre vonatkozik (ezért férhet bele az énekek csoportjába a profetikus *Jelenések könyve*). A definícióhoz megszorítás is tartozik: minden esetben számításba kell venni, hogy az *ének* megnevezés utalhat az adott szöveg performatív tulajdonságaira, azaz énekelhetőségére is – így jöhet létre a két fogalom látszólagos ötvözeteként a *historiás ének* szerkezet. A fikció–valóság ellentét a műfajok megnevezésében tehát a *historia*–*ének* dichotómiában ölt testet, s ez adja meg a kötet címét is.

A kötet esettanulmányainak tárgyválasztása a régi magyar epikus költészet széles spektrumát öleli fel, s részletesen tárgyalják az egyes műcsoportok sajátosságait. Így történik ez *A Hoffgreff-énekeskönyv szerkezetéről a szöveg-hagyományozódás tükrében* szóló fejezetben, mely a 16. századi *historiás-ének*-korpusz mennyiségi kérdéseivel foglalkozik, bekapcsolódva a Varjas Béla és Horváth Iván által jegyzett vitába. A tanulmány az RPHA adatbázisának alapján az elveszett szövegek jellemzőinek rekonstrukciójára tesz kísérletet, valamint megkerülhetetlenül szó esik a szóbeli korpusz lehetséges tulajdonságairól és kapcsolatáról az írásban fennmaradt forrásokkal. A *historiás ének* korpuszára vonatkozó szintézist követően a *Hoffgreff-énekeskönyv* szövegeinek lehetséges keletkezését, datálási problémáit és kompozíciós elveit (a Bib-

liához és a reformáció történelemszemléletéhez való kritikai viszonyát) vizsgálja – miközben a teljes példány hiányában tisztában van eredményei relatív, inkább tendenciamutató jellegével. Az eredmények tükrében Pap Balázs feltételez egy kötetelőzményt, melynek kompozíciós elveire fokozottan igaz, hogy azok csak töredezettségükben vizsgálhatók, majd a kéziratok források alapján rekonstruálja az énekeskönyv teljes anyagát.

Szintén a hagyományozódás kérdéseit vizsgálja *Az Énekek három rendbe forrásai* című tanulmány, mely a gyűjteményi énekek korpuszbővítéseit, kapcsolatait elemzi más gyűjteményekkel. Az egyes szövegek (a detrekői, az 1592-es és a váradi változatok) eltérései, valamint a bibliai helyek értelmezése alapján megállapítja, hogy a szövegek közös forrása Melius Juhász Péter mára példányból már nem ismert énekeskönyve lehetett. A fejezet előrevetíti a következő, apokaliptikus-chiliaszta fókuszú tanulmányt is (*Historia és apokalipszis*), melynek egyik fő állítása szerint Farkas András krónikája a topikus szerkesztési elvet alkalmazta szövegében – ahelyett, hogy például Dézsi András vagy Batizi András módjára egyetlen forrást követett volna híven –, így a versszerkezet feszessége érdekében feláldozta a wittenbergi történelemszemlélet hagyományos argumentációját.

Az akrosztichonok funkcióit és szabályszerűségeit elemző fejezet kettős, medialitás-központú, illetve olvasás- és íráshasználati habitus-szemponthú megközelítést alkalmaz szövegkritikai célokra. Elsősorban Bogáti Fazakas Miklós korpuszát vizsgálja, ami a fennmaradt akrosztichonos versek jelentős, ha nem is túlnyomó többségét teszi ki. Pap Balázs a versfőkkel rendelkező anyag műfaji, illet-

ve az egyes szerzőkhöz köthető, statisztikai eloszlásának elemzése nyomán arra a megállapításra jut, hogy az akrosztichon jelenléte egyik tényezőhöz sem társítható általános érvénnyel. Gyümölcsözőbbnek tűnik a funkcionális megközelítés. A három meghatározott funkció szerint a versfő a szerzőről vagy a címzettől közölhet információt, azaz egyfajta ajánlásként működhet; szavatolhatja a szöveg integritását; illetve, főként Bogáti Fazakasnál, mnemotechnikai és argumentum-kiemelő szerepe van. A Bogáti Fazakas-hagyomány ilyen megközelítésű vizsgálata és a tanulmány forráskritikai eredményei, különösen az egységes kritikai kiadás hiányában, fontos hozzájárulást jelentenek a további kutatás számára.

A *Gyülekezeti ének és egyéni lírai hang* izgalmas felvetésekkel él Szegedi Gergely és Kecskeméti Vég Mihály műveinek attribúciós kérdéseiben: a 34. zsoltár Kecskemétinek tulajdonított fordítását komparatív vizsgálat alapján Szegediének gondolja, és ezt továbbszöve a *Micsodás az fesvény ember* című, emblematisz jegyeket hordozó verset is Szegedi Gergelyhez köti. További összehasonlító munkával arra a következtetésre jut, hogy az utóbbi szöveg és a Szkhárosi Horvát Andrásnak tulajdonított *Emberi szerzésről* ugyanazon képi forrásokat írják körül. Pap a 6. zsoltár parafrázisának elemzése után Szegedi Gergely munkásságát még egy, eddig szinte csak Balassinak tulajdonított érénnyel, az egyéni hangvétel értékével bővíti, ugyanakkor relativizálja Balassi egyéni hangját és a gyülekezeti, normatív hangot, zsoltárparafrázisok jelenlétét fedezi fel a Balassi-művekben (az *Ó, magas egeknek, nagy mély tengereknek...* és a *Bocsásd meg, Úristen a 6., míg az Ó, nagy kerek kék ég...* a 104. zsoltárral hozható kapcsolatba).

A Tinódiról szóló írás a kötet utolsó fejezeteként tetőzi be az eddig is uralkodó medialitás-szemponitú megközelítést. Pap Balázs cáfolja a Szilády óta rögzödött szeterotípiát, mely szerint Tinódi megveti a hegedősöket, azaz tudatosan elválasztja magát a kor népszerű költészetétől. A sokak által érintett hegedős–lantos–igric hierarchiáról szölv megkérdőjelezi azt a felfogást, amely feltételez egy alacsonyabb színvonalú, tömeges, szóbeli, és ebből következően nem fennmaradt korpuszt (magát a hegedőséneket), illetve a hangszerek megkülönböztetése alapján létező, minőségi rangsort. E hagyomány létezésének kétségbe vonását és a koncepció történetének alapos, Toldytól Ács Pálíg vezető kritikáját Tinódi ide tartozó szövegeinek vizsgálatával támasztja alá.

A *Sokféle részögösről* szóló ének kapcsán, amely a kutatói tradíció szerint a közösségi költészettel rokon, de annál magasabb minőséget képvisel, Pap arra a hipotézisre jut, hogy Tinódi didaktikus betoldásokkal egészítette ki a verset, hogy az a kötet koncepciójának megfelelő regiszterbe illeszkedjék: azaz egy mulattató verset tett didaktikussá. A tanulmány két érvt hoz fel ennek igazolására. Először: a vers két része közötti ellentmondásos viszonynak (a Noé-történetet nem felelteti meg a narrátor a második rész részeg-típusainak) az lehet a magyarázata, hogy a *Cronicában* megjelent változat a kötet számára készült kompiláció. Másodszor: az akrosztichonok szintén igazolják a feltételezést, hiszen ha a betoldottnak gondolt strófákat kivesszük, a szöveg maradékának versfői is értelmes szöveggé olvashatók össze.

A tanulmány a fenti kompilációs technika jelenlétét Tinódi bibliai tárgyú históriáiban is megvizsgálja, melyek önálló

értelmezése eddig ritka jelenség volt. Az elemzés e versekben szintén szakaszosságot, illetve a forráshasználat heterogenitását bizonyítja. A Dávid-históriában Pap kimutat egy kétszáz soros, szerkezetiileg önálló, saját akrosztichonnal rendelkező epizódbetétet (ezt közli is kiemelve a tanulmányban). Az is kiderül, hogy a wittenbergi időszemléletet és a Bibliát kizárólagos forrásul használó magyar protestáns szerzők többségének gyakorlatával ellentétben Tinódi az euszébioszi-ágostoni szemléletet és a *Nürnbergi krónika* által is használt, évezredekkel operáló felosztást követi. Tinódi differenciált forráshasználatára bizonyíték lehet a Judit-história személynévhasználata (Judit szolgálójának neve Ábra), valamint a szerkezet és a tartalom közötti problematikus viszony is, hiszen a keretes szerkezet ismét arra utal, hogy a szövegváltozat valójában a nyomda számára készült variáns, mely felülírja a lineáris szerkezetű, oralitáshoz közeli elemekben gazdagabb előzményt. Mindazonáltal a tanulmány konklúziója szerint mégsem jelenthető ki, hogy Tinódi versszerző gyakorlata ne lenne köthető a szóbeliséghez, illetve az sem, hogy Pap Balázs problémafelvetésére visszaautalva, költőnk megvetné az orális közeghez köthető műveket, hiszen maga is írt ilyeneket, ám nem találta azokat méltónak arra, hogy ilyen formájukban a nagy opusz részei legyenek.

Pap Balázs kötete maga is echója az általa vizsgált hagyománynak: tárgykörében heterogén, ám erős benne a szabályszerűségek fókuszba állítása. A kötet a medialitással is játszik: mondandóját narratív és szemléletes formában (adatrendszerező táblázatok, hagyományozódási folyamatokat modellező ábrák) is rögzíti, erős benne a katalogizáló hajlam (pl. táblázatos áttekintés az *Énekek három rendbe* tartalmi átfedéseiről más gyűjteményekkel, vagy a Toldy-féle műfaji rendszerezés talán túlzottan is részletes szemléltetése). Ez a törekvés azonban sokszor olyan helyeken hiányzik, ahol szükség lenne szemléltető ábrára, mint például a *Hoffgreff-énekeskönyv* sztemmája esetében. Az áttekinthető formai megoldásokra való törekvés ellenére a kötet tagolása nem teljesen harmonikus, a fejezetek között aránytalanul hosszú és túl rövid is akad. Megérdemelt volna némi szerkesztői (stilisztikai és nyomdai), illetve bibliográfiai szempontú gondozást is. A szélesebb körű (pl. német és olasz históriákat bevonó) összehasonlító elemzés, valamint a szóbeli hagyományátadásra is kitérő újabb módszertani szakirodalom (pl. John Miles Foley munkái) alkalmazása pedig még inkább azzá tenné ezt a monográfiát, amit már így is teljesített: a magyar históriák és énekek kutatásának közelmúltbeli legfontosabb összegzésévé.

Drosztmér Ágnes
(doktoranda, CEU)

„Eszedbe jussak”. Tanulmányok Arany János *Hamlet*-fordításáról

Szerkesztette Paraizs Júlia, Budapest, reciti, 2015 (Hagyományfrissítés, 3), 249 l.

Még a fordítástudomány célorientációs fordulata óta is ritkán fordul elő, hogy egy sokszerzős tanulmánykötet tárgyaljon egyetlen fordítást. Ezért is különösen érdekes a jelen kötet. Az pedig, hogy a *Hagyományfrissítés* című könyvsorozatban jelenik meg egy fordításról szóló kötet, szinte forradalmi szemléletet tükröz. Való igaz, Arany János *Hamlet*-fordításának mintha saját jogán (és nem a Shakespeare-kultusz áteredő jogán) lenne erős kanonikus pozíciója a magyar hagyományban, és ezért érdemes szisztematikusan rákérdezni erre a hagyományra. Mégis szokatlan, bár elméletileg magától értetődő, hogy egy fordítás a frissíthető/frissítendő saját hagyomány kategóriájába kerülhet.

A kötetet nem a szerkesztő, hanem Ruttkay Veronika előszava nyitja (*Előszó: Hamlet emlékezete*, 7–34), amelyet én helyesebbnek tartanék *bevezetésnek* nevezni, hiszen alapos, a kötet problematikájának legalábbis egyik vonulatát felvezető tanulmányról van szó, amely terjedelmében kissé meg is haladja a kötet átlagát. Az emlékezés, az előző király, a korábbi Dánia emlékének ápolása vagy eltörlése központi témája lehet egy *Hamlet*-értelmezésnek, és ezt a belátást a magyar kontextus hajlamos volt színekdokhikusan egy aktuálpolitikai síkon alkalmazni (1848, majd 1956 emlékezeteként). A darabban Polonius egy másfajta emlékezést is képvisel: a nem birtokolt fragmentáris emlékezetét, amely csak egy korábban talán átélt és megértett tudás cserepeit, kiüresedett szentenciákat ismételget. Csakhogy ezek a poloniusi ostobaságok

nagyon hamar komoly igazságokként épültek be az idézetgyűjteményekbe. A töredékes, dekontextualizáló emlékezésnek erre a működtetésére Arany fordítása is alkalmasnak bizonyult.

Van egy elképzelés a fordítás keletkezéséről, amely több helyen is felbukkan a szakirodalomban, miszerint Arany kedvtelésből elkezdte fordítgatni a *Hamletet*, és ezért a Kisfaludy Társaság elnökeként alattomos módszerekkel elkaszálta Ács Zsigmond benyújtott fordítását, hogy azután a már félig kész fordítását befejezve a sajátját jelentesse meg. Az Ács-féle fordítás elutasítása és az Arany-féle fordítás elkészülte között nem is telt el annyi idő, amennyi egy ekkora munkához szükséges lett volna. Korompay H. János tanulmánya („»egy dióhéjban ellaknám« *Hamletkint*”: *A Hamlet-fordítás Arany János életművében*, 35–50) cáfolja ezt a hipotézist. Egyfelől kimutatja, hogy a szövegyezések Arany fordítása és saját költeményei között nem alkalmasak datálási kísérletek bizonyítására, mert nemcsak életműve minden korszakából találhatók ilyen egyezések, hanem más magyar költők legkülönbélebb műveivel is, ami a fordítást az angol tragédia „kollektív befogadásává” teszi. Annak bemutatása pedig, hogy Arany más Shakespeare- és Arisztophanész-darabok fordítására sem szánt több időt, mint ami állítólag nem lenne elég a *Hamletre*, nagyon meggyőző, különösen, mert Arany itt támaszkodhatott két korábbi magyar fordításra is, amelyekből sok mindent valóban átemelt, megőrzött.

Paraizs Júlia színháztörténeti kontextusba helyezi a fordítást a Nemzeti Szín-

ház ősbemutatóját elemezve (Hamlet 1868: *Kísértetjárás a Nemzeti Színházban*, 51–88). Világossá válik, hogy a költőfejedelem szövegének kanonizálása tulajdonképpen már a keletkezése előtt megkezdődött: a színház és a közönség már akkor sürgetve várja a bemutatót, amikor a fordítás még el sem készült, illetve mielőtt a nyomdából kikerült volna. De ettől még adódtak nehézségek: a színészek számára kihívás volt ugyanannak a darabnak egy új szövegét megtanulni, amelyet évtizedek óta más fordításban játszottak. Ez a színházi tradíció bizonyos nyomásként magára a fordítóra is ránehezedett. Paraizs szerint Arany saját jobb meggyőződése ellenére, beletörődéssel vette át végül Vajda Péter ikonikus sorát, hogy tudniillik „Lenni vagy nem lenni, az itt a kérdés.” Ami persze nem jelentti azt, hogy ne használta volna szívesen elődje sok megoldását, de ezt éppen mint ha nem akarta volna megőrizni. 1868-ban láthatólag nagy közönségigény volt egy teljesebb *Hamletre*, és az új fordítás alapján két korábban kihagyott jelenet is színpadra került: az ima és a temető. S noha ezúttal éppúgy rengeteg mindent kihagytak, ám ezzel a két fontos bővítéssel már lehetett úgy reklámozni az előadást, hogy az már a teljes dráma. Az új szöveg, az új dramaturgia viszont a főhős jellemének új értelmezését is magával hozta, a habozó helyett a lázadót, „Dánia nemezisét”.

Cieger András a *Hamlet* aktuálpolitikai olvasatának lehetőségére kérdez rá a kiegészítés idején (Arany János *Hamletjének egy lehetséges politikatörténeti kontextusa*, 89–104). Mennyire adatolható, hogy Hamlet apjának szellemében 1848 szellemét, Claudius bűzlő Dániájában a kiegészítés Magyarországot látták? Teljesen. De a korabeli sajtóközlemények átnézése és értelmezése révén az is kiderül, hogy

Hamlet alakját még nagyon sokféleképpen lehetett érteni akkoriban. (Hadd tegyem hozzá: ez a kanonizált irodalmi alakok mémmé válásának korai példajaként is érthető. Hamlet úgy válik a habozás megtestesítőjévé, hogy bárkire bármilyen szituációban alkalmazható. A habozáson kívül semmire sincs szükség a darabból.)

Pikli Natália a tragédia karneváli rétegének átvitelét vizsgálja („*Váz király*”, „*kapca*”, *rongykirály*” vagy „*bolondkirály*”? Arany János *Hamlet-fordításának karneváli rétege*, 105–140). Az derül ki, hogy a dekórum viktoriánus közönséglvárása és az általa használt szemérmes kommentárok ellenére Arany viszonylag merészen és nagy érzékenységgel fordította ezt a nyelvi réteget. Ha belegondolunk, Arisztophanész fordítójától nem is várhatunk mást. A nyelvészeti és filológiai kutatások eredményeképpen ma úgy látjuk, hogy Shakespeare szövege több helyen még annál is vulgárisabb, mint Arany tudhatta, vagy képzelme álmodni képes lett volna. Kérdés azonban, hogy a karneváli regiszter érzékeltetésére milyen magyar nyelv állt rendelkezésére. Alapvetően a népköltészetre támaszkodott itt, kisebb mértékben a közköltészetre. És megfigyelhető némi elfogultság az egyes szereplőket tekintve: Oféliából népballadai hősnőt farag, az anya alakjától távol tartja a vulgáris elemeket, míg Claudius sokkal jobban befeketíti, mint az angol szöveg.

Dávidházi Péter annak a részletnek a fordítását elemzi, amelyben Hamlet egy angol balladát idézett Jeftha áldozatáról („*Egy szép leánya, több se volt*”: *Ballada Jeftha áldozatáról Arany Hamlet-fordításában*, 141–170). Ezzel tulajdonképpen a fordítás és intertextualitás sokat tárgyalt elméleti dilemmájához (is) hozzászól. Egyfelől Shakespeare közönsége sokkal in-

kább olvasta a Bibliát, mint Aranyé (részben azért, mert az egy kifejezetten bibliás korszak volt, míg a 19. század második fele már kevésbé), másfelől a bibliai történeten alapuló angol balladának nem volt sem magyar fordítása, sem elterjedt megfelelője a magyar közköltészetben. Vagyis Arany sokkal kisebb mértékben számíthatott szövege magyar irodalmi intertextualitására. Az „eleve” szó használatával azonban sikerül egy olyan új intertextualitást teremtenie, amely hangsúlyozottan protestáns egzisztenciális térbe helyezi Hamlet megszólasztását, és az eleve elrendelés fogalomkörében buzdít értelmezésre.

Matuska Ágnes a játék, a színház öntükörözését, illetve tágabban látszat(keltés) és valóság dialektikáját vizsgálja a két szövegben, Shakespeare-ében és Aranyéban („Idézlek, Hamlet!” *A játék arcai Shakespeare Hamletjében és Arany Hamletfordításában*, 171–190). Arra a következtetésre jut, hogy választott szempontja, miszerint a játék nem egyszerűen visszatükröz, megjelenít, hanem egyenesen létrehoz egy valóságot, még hatékonyabban alkalmazható Arany magyar szövegére, mint az angolra. A tanulmány címével is kiemelt példa a csúcsa a gondolatmenetnek: míg Shakespeare-nél Hamlet úgy dönt, hipotetikusán abból indul ki, hogy a szellem az apjával azonos (de ezt egyelőre nem tekinti bizonyítottnak), Aranynál megidézi őt, egy mágikus (nyelv)aktussal létrehozza annak valóságosságát.

Fabiny Tibor a *Hamlet* hendüadiszeit veszi számba („*The Figure of Twynnes*”: *A Hamlet hendiadiszei, magyar fordításuk [Arany János és Nádasdy Ádám] és a kettőzések dramaturgiai szerepe*, 191–218). Ebből a retorikai alakzathoz több van a *Hamlet*ben, mint Shakespeare más darabjaiban, és ez talán leképezése a darabban szintén az átlagosnál gyakoribb dramaturgiai megkettőzéseknek.

Nádasdy Ádám metrikai elemzést végez (*Arany Hamletjének metrikája: Antikizálás és modernizálás*, 219–250). A magyar műfordítási tradíció egyik sokat vitatott, a 19. században kialakult és a nyugatosok által diadalra vitt dogmája a formahűség. Többen elmondták már, hogy a formailag hű fordítás legtöbbször illúzió, hogy például a nyugat-európai hangsúlyos verselés helyettesítése magyar időmértékes verseléssel nem formahű. Hiába hívják egyaránt jambusnak, ha mondjuk egy olasz versben egy hangsúlytalan szótag után egy hangsúlyos jön, és ha egy magyar versben a rövid után egy hosszú, a kettő egyáltalán nem ugyanaz, és ezért egy angol ötös jambusnak nem formahű fordítása egy magyar. Ezt elvileg könnyű belátni, de azért egy nagy terjedelmű költői szöveg minuciózus metrikai szempontú végignézése minden kétséget eloszlat. Nádasdy rengeteg értéket fedez fel Arany metrikájában, de ugyanakkor kimutatja, hogy ezeknek nincs lényegi kapcsolata Shakespeare verselésével.

Hajdu Péter

(MTA BTK Irodalomtudományi Intézet)

Universitas Pannonica Könyvek

Sorozatszerkesztő: Horváth H. Attila. Szerkesztőbizottság: Navracsics Judit, Pintér Márta Zsuzsanna, Révay Valéria, Szitár Katalin

Kovács Gábor: A szó kényszerhelyzetben. Bevezetés Gárdonyi regénypoétikájába
Budapest, Gondolat Kiadó, 2011 (Universitas Pannonica Könyvek, 14), 97 l.

Ladányi István: Hősök, terek. Identitáskérdések és térproblémák közép-európai regényekben
Budapest, Gondolat Kiadó, 2012 (Universitas Pannonica Könyvek, 19), 91 l.

Kovács Árpád: Az irodalmi esemény
Budapest, Gondolat Kiadó, 2013 (Universitas Pannonica Könyvek, 22), 108 l.

Szitár Katalin: Hiány-jelek. Babits Mihály, Kosztolányi Dezső és Krúdy Gyula írásművészetéről
Budapest, Gondolat Kiadó, 2013 (Universitas Pannonica Könyvek, 24), 83 l.

Horváth Géza: Testiség és nyelvi tapasztalat Bahtyin irodalomelméletében. A megtestesüléstől a groteszk testig
Budapest, Gondolat Kiadó, 2013 (Universitas Pannonica Könyvek, 25), 130 l.

A veszprémi Pannon Egyetem Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében készült kötetek elsőként kiemelendő, általános jellemzője, hogy valódi műhely, egy igazi szakmai közösség tagjainak egymást ösztönző teljesítményeit nyújtják az olvasónak. Az együttműködés benyomását ugyanakkor nem a kutatási irányok szoros rokonsága jelenti: szerteágazó témák, sőt olykor eltérő módszerek is érvényesülnek a tanulmányokban. Kétségtelenül kidomborodik azonban a kölcsönös figyelem, s ennek révén egy immár sok éve rajzolódó markáns, de távolról sem egyöntetű arculat. A jól ismert, sikeres veszprémi regénykollokviumok kiadványai mellett tehát egy újabb színvonalas, a szerzőkre jellemzően izgalmas, kezdeményező erejű sorozat ad hírt az intézet munkájáról. Természetesen megmutatkoznak a kapcsoló-

dási pontok a szerzők korábbi kutatásaihoz, ezúttal is hatékonyan reprezentálván a módszertani következményekben szintén kitapintható felfogást, miszerint az interpretáció sohasem valamilyen végleges tudás következménye, hanem lezárhatatlan folyamat, „történi történi”, mindig újjáalakuló nyelvi esemény. Ilyen látásmód szerint igazolódna vissza és teremtnének újjá az elméleti támpontok: ezúttal elsősorban Humboldt, Ricoeur, Bahtyin, Heidegger, Northrop Frye vagy az orosz formalisták törekvései.

Kovács Árpád könyvének minden tekintetben sokatmondó, akár az egész sorozatot átfogóan jellemző és találó címe: *Az irodalmi esemény*. Bevezetése távlatosan érvel amellett, hogy „az irodalom ontológiailag nélkülözhetetlen” – mintegy válaszolva napjainknak az irodalmat és

tudományát érintő szkeptikus felvetéseire. Kifejti, nélküle nem képzelhető el magának az emberi cselekvésnek a megértése, miként a nyelvhasználat a feltétele az emberi létformák és tettek folyamatos megismerésének. S ez az értelmező folyamat szakadatlan, megtörténik velünk, állapota a folytonos keletkezés, az írás és az olvasás dinamikusan újáteremtődő viszonylata szerint. A tanulmány horizontja, egész fogalmi apparátusa, kérdései és válaszai tehát átfogják, érintik az újabb irodalom- és kultúratudomány alapvető dilemmáit, s párbeszédre lépnek annak szinte minden fontos kezdeményezésével. Mindazzal, ami föllelhető a különböző metodikájú tanulmányok sokaságában, de általában külön pályán fut, kevésbé figyel a másokra, noha gyakran ahhoz hasonló tapasztalatokra hivatkozik.

Igen összetett módon kerül tehát újra-fogalmazásra a nyelv irodalmi funkciója, működésmódja. Például egy átfogó nézetből, a rendszer és az esemény helycseréjéből, azaz viszonylagosságából kiindulva nyer megerősítést, hogy a *nyelvi* világlátás megelőzi a *logikai* összefüggéseket, felbontja a jelölő-jelentett konvencionális viszonyát, túllépve a szubjektum és az objektum kartézianus osztottságán, az ezzel járó szemantikai rögzüléseken. A kötet alkotó módon gondolja tovább a tételt, miszerint minden műalkotásban egy saját nyelv generálódik-regenerálódik, ellendiskurzusok épülnek ki, aminek következtében a „létesemény hermeneutikai [1], a nyelvi esemény szemantikai [2] és az irodalmi esemény poétikai vetülete [3]” kerül kölcsönhatásba egymással. Egyenesen primordiális tapasztalatnak nevezi az „eseményt”, amelyben a poézis képes felfüggeszteni vagy átteremteni a dolog és reprezentálása beidegződött kap-

csolatát az egyszeri cselekvés, az alkotó aktivitás, a performativitás révén. Innen kiindulva értelmezi az európai kultúra kulcsfogalmainak, a narrativitásnak és a metaforicitásnak a költői alakításait. Az érvelés erősíti és továbbfejleszti például a belátást, miszerint a *metafora* nemcsak hasonlóságon alapul, de a vonatkozó elemek idegenszerűségén is: a beszélő szubjektumtól eltávolodva, mintegy függetlenedve.

A szerző Frye nyomán (s természetesen az azonosság és a különbözőség arisztotelészi tézisére támaszkodva) dolgozza ki az *egzisztenciális metafora* koncepcióját, mely az *esemény – metafora – cselekvő jelenlét – elbeszélés* összefüggésrendjében képes kibonthatni e sokat tárgyalt irodalmi alaptényező jellegzetességeit. Az egyik példa, Saulus Paulusszá válása szemléletesen érzékelteti a konkrét, egyszeri, radikális fordultnak és a személyiség heurisztikusan felismert azonosságának revelatív együttesét. Mindehhez szorosan kötődik az elbeszélés temporalitására figyelés, a jövőbeliség távlatának megnyitása. Igen fontos vonása továbbá az okfejtésnek, hogy ezen összefüggések kiteljesedését a *befogadásban* tételezi, megállapítván: mivel a metafora kontextusa a szöveg, vagyis közege az írás, az adott esemény mindig az olvasás horizontján belül lesz tapasztalható. (Frye az olvasás esetében éppúgy megkülönbözteti az első olvasás és az újraolvasás módozatait, mint – főleg Jauss nyomán – a recepcióesztétika.) Így tekinthető tehát a metafora többnek és másnak, mint pusztán poétikai alakzatnak: nevezetesen olyan szubjektumképző energiával rendelkezőnek, mely ugyanakkor *nem énközpontú identitást* alkot. Kiemelendő, hogy a *jelenlét* fogalmának ilyen távlatú kidolgozása-meg-

határozása a képi nyelv érzéki mivoltát (a látás, meglátás, látomás hármasságát) mint a *tapasztalat immaterializálódásának* folyamatát is érinti.

A tanulmány merész felvetései ugyanakkor megfontoltan csatlakoznak a kérdéskörök tudománytörténeti hagyományaihoz, pl. az orosz formalisták kezdeményezéseire, a *prijom* ('fogás', 'eljárás') kategóriájához, a beszédszerű kiterők (*szkaz*-elemek) funkciójának, s a nyelvi energia egyéb megnyilvánulásának jellemzéseire. Jurij Lotman határátlépés-fogalmának bevonásával már kulturális távlatok és ontológiai szintre érkezik a kötet, miközben a Bahtyin, Heidegger és Ricoeur neveivel jellemezhető gondolkodásmódok összjátékba hozása számos meglepetést, újszerű és meggyőző meglátásokat eredményez. Az applikációk során pedig – Kosztolányi *Pesztra* című elbeszélésének („eseményvilágának”) és *Halotti beszéd* című („rituális”) költeményének roppant ötletes és lényeglátón szöveghű interpretálása – a próza-nyelvi és a versnyelvi „képződmények” tekintetében gazdagítja jelentősen nemcsak az adott művek, de a poétika, s általában az irodalomértés tudományát is.

Ugyancsak a magyar irodalmi kánon centrumához tartoznak a közelmúltban váratlanul elhunyt Szitár Katalin könyvében (*Hiány-jelek*) tárgyalt szerzők: Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula. A kiindulás itt is a humboldti nyelvfelfogást idézi, hozzáfűzve Nietzsche, Freud és Bergson, „tudatkritikai” észrevételeit, a méltán sokat idézett és a hazai közönség nem szlavista része számára e kör által közvetített Potyebnya, valamint Lotman kutatásait. E kötet tanulmányai elsősorban az irodalmi *írás*, tehát a napjainkban újra sokat tárgyalt *literalitás* tekintetében

bővítik a műhely szakmai orientációját, arra összpontosítva, hogyan jelöli meg s egyúttal hogyan képes a költői szöveg (önprezentációja) a megértés tárgyává (sőt egy bizonyos értésmód aktusává) tenni a szót. Itt is kiemelt szerepet kap a *jelenlét* tárgyalása, kiegészülve az olvasás és a megértés időiségének hangsúlyozásával, miszerint a költői forma értelme nem valamilyen előzetes adott jelentésnek a kifejezése, hanem maga a kifejezés módja. A címben kiemelt hiány-fogalom rámutat Babitsnál a szóhiány, a csend, Kosztolányinál a semmi, Krúdynál a feledés moztíumaira. Ezzel a hiány szemantikáját mint az értelmezésre szólító provokációt járja körül, melynek legérdekesebb, találó tárgyalással részletezett összetevője, sőt forrása a lehetséges-adott nyelvi reflexió konkrétuma és az egzisztenciális tapasztalat különbsége.

A veszprémi műhelyre jellemző eljárás, a vers- és prózanyelvi vizsgálódások egymásra épülése Szitár Katalin értekezéseiben is jól megfigyelhető. Az orosz formalisták, különösen Tinyanov észrevételei nyomán szintén nagy nyomatékot kap a felfogás, miszerint – dióhéjban fogalmazva – a versben a ritmus az elsődleges, míg a prózában a szintaktikai-szemantikai rend írja felül a ritmust. Ilyen kiindulásból, a hang és a történetmondás relációjára tekintettel nyer újszerű távlatot többek között a 19–20. század fordulójának, a modernitásnak egyik kulcsfogalma, az *esztétizmus*, Babits *A Gólyakalifa* című regénye kapcsán. Az *élet – álm* toposzt a regény kevésbé pszichológiai, mint inkább esztétikai alapra helyezi, s annak a szépség módján létezésére kérdez. Arra tehát, hogy a „szép élet” mennyiben lehet egy egzisztencia valósága. Mennyiben képezheti egy identitás alapját? Tábor

Elemér álma az önérzékelés *hiányos* mi-voltának következménye lehet. Az értelmezés az álombéli hangokat emeli ki, a szavak elhangzását, a kiabálást, az ordítást. Sőt, figyelmeztet mindennek sajátos írásbeli vetületére, a „kiáltó” betűk előkerülésére. Ekkor a nyelv e „láthatóan” mediális (írással) karakterével tesz szert a szubjektum fölötti hatalomra, illetve ennek révén derül ki maga e hatalom. A folyamat részletezésében ezúttal is nagy szerepet kap a *diszkurzív poétika* módszere, pl. a Nenne (nagynéni) névben a nazalitás materialitásának összefüggései a narratíva hasonlóképp hangzó előfordulásaival. A modernitás romantikus, a schellingi esztétikára emlékeztető hagyományának felismerését erősítik a fény szavairól és a szó fényéről szóló, igen szépen kifejtett bekezdések. Nyomon követik a folyamatot, miáltal a szó hangzó formája a narráció és a szubjektumkép forrásaként válik felismerhetővé.

A Kosztolányi-tanulmány (*A semmi költészete*) az *Esti Kornél* harmadik fejezetéről a *minden és semmi* szavak jelentésköreire összpontosítva a töredék (és a hozzá köthető elhallgatás) műfaji relevanciájáról, a Krúdy-értelmezés (*Női arckép a kisvárosban*) pedig a hang, a sokat emlegetett „gordonkahang” medialitásáról, a prózai és a lírai beszéd viszonyáról tesz alapos és ösztönző megállapításokat, mégpedig *a hangnak az írásba áttevődése* kapcsán. Ebben az „eseményben” a szerző Turgeyev-hatást lát, s a lírai próza kategóriáját irodalomtörténeti beszédmódok összjátékaként határozza meg. A beszéd és az írás kapcsolata – a hang olvashatósága – a romantika óta poétikailag is az érdeklődés homlokterébe került, s napjaink egyik legintenzívebben vitatott területe, nem túlzás a befogadás-esztétika és a dekonst-

rukció, avagy a hermeneutika és a „nem-hermeneutikai” mediológia egyik legfel-tűnőbb ütközőpontjának tartani. Sztár Katalin tanulmányai – olykor szépírókra, például Andrej Beljre hivatkozva – a kép, a fogalom (jelentés) és a hang egységét vélelmezve inkább az előbbi pozíciók mellett érvelnek. Annál inkább, mivel a problémát összefüggésbe hozzák egy sajátlag „jelentéses” művelettel, az emlékezéssel, a létezés időiségével, s a költészetet a memória prezentálásaként is számon tartják. De nem egy múltbeli realitás idézéseként, mivel a közvetítést helyezik előtérbe: a szót mint egyedileg adódó „szemantikai nyomok” hordozóját. Így az emlékezést (mely Schopenhauer szerint is a felejtéssel „együtműködve” bontakozik) nem pusztán az alanytól befolyásolt tudati, hanem egyúttal tőle független nyelvi eseményként kezelik: „A hang Szindbád emlékező tevékenységének irányító elve”.

Kovács Gábor kötete (*A szó kényszerhelyzetben*) Gárdonyi Géza regénypoétikáját választotta tárgyául, vagyis – Sztár Katalin munkájától különbözve – egy olyan szerzőhöz fordul, akinek teljesítményéről, annak értékeiről jelenleg nincs határozott közmegegyezés. Az utóbbi évtizedek kánoni folyamatait tekintve – a Gárdonyi-alkotásokat tisztelők számára – igen örömdetes az újraértelmezésre törekvés, mert a mindmáig népszerű *Egri csillagok* (a „Nagy Könyv”) írója a szűkebb szakmai érdeklődés tekintetében meglehetősen háttérbe szorult, bár két éve, születésének 150. évfordulóján Egerben, egy sikeres konferencián, és másutt is megemlékeztek róla.

Kovács Gábor már Arany-interpretációi során kitűnt a klasszikus irodalom korszerű, modern elméleti törekvéseket alkalmazó megközelítésével, s ezúttal is

komoly meglepetést válthat ki Gárdonyi kapcsán a figyelemre méltó prózapoétikai vonások színvonalas és meggyőző kimutatása. A narratológiai kutatások szempontjainak ösztönző megújításaként olvasható, hogyan érvényesül a „nagyregényekben” a szereplői elbeszélés sajátos látásmódja (szoros értelemben vehető „tekintete”), hogyan épülnek a „kisregények” ennek automatizmusaira, akár groteszk hatást idézve elő. Ezúttal is kulcsfontosságúnak bizonyul, hogyan reflektál a szöveg önnön mediális feltételeire, az írásbeliségre, hogyan tematizálja magát az írásaktust. Igen találó érvek bizonyítják, hogy *A láthatatlan ember* – főszereplője egy görög betű, Zéta nevét viseli – cselekményét éppen az írásaktusok fogják össze, miként az *Isten rabjai* történetvezetése egy mediális (és textuális) készség életrajzi kibontakozása, nevezetesen az íródeák-kává válás folyamataként írható le. Vagyis a történelmi elbeszélés műfaji megalkotottsága – az említett narratológiai és cselekményes (sorsokat befolyásoló) sajátosság mellett – az írásművé válás figurálása, az írásműként megnyilatkozás mentén jön létre. E távlatos észrevétel a történelmi regény műfaji jellemzését is alapvetően befolyásolhatja a további kutatásokban.

Mindezzel összefüggésben kerül frapánsan újszerű bemutatásra Gárdonyinak a pár évtizede megfejtett, titkosírással készült naplója is, mely részben ugyancsak az írásról szóló szöveggként fogható fel. *A Mesterkönyv* szerint alkotni annyi, mint más szóval mondani a szót, s a másítással, az átdolgozással nem kevesebb őrizhető meg, mint az írásban „elszívárgó” élőszó személyisége. A diszkurzív poétika elveiből következik a megfigyelés, miszerint a másítás, a változtatással létre hívott szemantika még a történetmondásra is kihat:

a „nagyregények” mellékszálai a történet másként mondásának beszédszerűségére hívhatják fel a figyelmet. A meglepetések sorát gyarapítja, hogy a 20. század irodalmában egyre inkább antropológiai rangúvá emelkedő gépiesség-tapasztalást, a gép szerepét is hasonlóképp emeli ki az interpretáció. Következtesen beágyazódik a diszkurzív poétika módszertanába is, például azzal, hogy *Az a hatalmas harmadik* című regényt tárgyalva a gépies cselekvés megértését az adott gép elnevezéséből vezeti le. Emellett pedig nyomatékosítja a névadás metaforikus természetét, pl. a *vonat* és a *vonzalom* szavak hangzó és jelentéses összjátékát. Ezzel a vonat kulturális funkciójával együtt tűnik elő a metaforikus nyelvi esemény, s válik majd narratív erővé egy párkapcsolat elbeszéléséhez. Rávilágítva, milyen nyelvi-poétikai meghatározottság – egy világot konstituáló alap – rejlik a kulturális szint mélyén, vagyis az utóbbi az előbbtől vezérelten nyer formát. S ezek nyomán kapnak ugyancsak nagy szerepet az egyébként mediológiai kutatások mellőzhetetlen szempontjai, kiemelve az érzékelésmódok érvényesülését, például a látást a *Leánynezőben* című kisregény oldalain: a világtalan zenész szinte összeolvad hangszerével, a gordonkával, miközben a zenei anyag közvetíti számára a látás „anyagát”, azaz immaterialitását. A *Vallo-más* főszereplője pedig gyakorlatilag beszédképtelen, viszont *fecsegés* veszi körül, s e relációban a *dadogás* gesztusnyelve, a szó nélküli vallomás „dikciója” is fel tudja tární a regénynyelvben önnön szemantikáját. A fecsegés és a dadogás, mondani se kell, a nyelv mint beszéd felfogásának kulcsmozzanatai lehetnek, poétikai interpretációjuk nagy horderejű, nyelvfilozófiai következtetésekre is távlatot nyit.

A beszéddel küzdelem, a gesztusnyelv jelensége vezethet a *testnyelv* témaköréhez, S. Horváth Géza könyvéhez (*Testiség és nyelvi tapasztalat Mihail Bahtyin irodalomelméletében: A megtestesüléstől a groteszk testig*). Nem közhelyes az elismerés, mely „hézagpótlónak” nevezi e munkát, hiszen a testiségről – vagy annak olykor egyoldalúan anyagi dimenzióiról – szólva általában nem elsősorban Bahtyinra hivatkozik a kutatás. A szerző maga is árnyaltan szögezi le: Bahtyinnál a testiség nem merő „materialitást” jelent, azaz nem pusztán „objektív” anyagiságukban jelennek meg a testek, hanem a nyelv és a cselekvés által értelmezetten. E hermeneutikai jellegű felfogás mentén kerülnek elő az eszmetörténet olyan – a merőben anyagi-érzéki jelenségekre koncentráló, „nem-hermeneutikai” irányzatok számára újabban gyanúval kezelt – kulcsfogalmai, mint az *élmény/átélés, megértés/értékelés*. A tanulmány ezért egyúttal ezen irányzatok bizonyos kritikájaként is olvasható. Szakmailag összetett, a tárgyához méltón filozófia- és szellemtörténeti aspektusokat is mélyen átgondoló keretben járul hozzá megint csak a *jelenlét* explikálásához, a test mint „megtestesülés”, mint létezésben részesülés belátásához. Rávilágítván azon hatáselemekre (így Kierkegaard, Dilthey, Bergson, Scheler és Nietzsche ösztönzéseire, s a hasonlóságokra Gadamerrel), melyek a személyesség korszerű, sőt úttörő kifejtéséhez Bahtyinnál hozzájárultak. Ezen emberkép egyszerre távolodik a karteziánus egótól és a kantianus transzcendentális éntől, s úgyszintén az *esemény*hez kötődik: a test egyedi cselekvéseivel. A kor, melyben a bahtyini észrevételek megszülettek, az 1920–30-as évek elszánt kultúrakritikájának időszaka – a válság hirdetése nagy hullámokban sö-

pört végig Európán Spenglertől Klagesig, főleg a kultúra és az úgynevezett életvilág közötti szakadásra hivatkozva. Ezért a „szellem” és az „élet” feltételezett hasadás-tapasztalatának fényében is értékelhető az értelem és a test kapcsolatának újragondolása. Mindenesetre a megtestesülés teológiai fogalmának metaforikus használata itt tehát szembeállítja a „sum” világát a „cogito” világával, miközben a cselekvés célelvűsége is kritizálhatóvá lesz, mivel ez esetben a tett túljutni kíván a végrehajtásakor adott emberi tudáson és tudaton. Vagyis eszerint az arisztotelészi phronészisnek, a cselekvő megismerésnek sohasem lehetünk teljesen a birtokában, s ebből következően – minden nyitottság mellett – az én és a másik helyzete nem cserélhető fel, vagyis a saját és az idegen kettős pozicionálása nem adható fel.

A Dosztojevszkij-olvasás és annak tudós feldolgozása természetesen jól érzékelhető Bahtyinnál, miként S. Horváth Géza kitűnő észrevételei is megengedik a téma visszaolvasását a dialogicitás elméletébe. A bahtyini teóriát részletezve tárják fel az utat, ahogy e koncepció voltaképpen túllép a szemiotikai, a strukturalista felfogáson, a jel pusztán utaló funkcióján, valamint a „testetlen” szó képzetén, hangsúlyozván, Bahtyinnál a „megtestesült” szó az *élőbeszéd* szava. Például az intonáció hangvétele, a beszéd tónusa szintén az így értett testiességet jelentheti. (Megemlíthetők még a konstanzi Renate Lachmann kutatásai, valamint az egyéb dialógus-koncepciókkal, így Martin Buber bizonyos vallásfilozófiai téziseivel rokonítható megállapítások előfordulása.)

Igen érdekes az összevetés a lacani tükör-stádiummal, annak a saját testiséget a másik tekintetéből, az idegen közegből konstituáló felfogásával. Bahtyin ugyanis nem fogadja el ezt a külső szférából tör-

ténő levezetést. A tükrözéssel konstruált alakot lárvárcnak, hamisításnak tartja, mely elválasztandó a léteseményben részes „másiktól”. Az interszubjektivitás eszerint olyan provokatív, egzisztenciális átélésekre utaló, sőt vallástörténeti fogalmakkal közelíthető meg, mint a szeretet, a kegyelem és az áldás. Ezáltal a konkrét, élő test válik „a térbeli világ értékcentrumává”, s az ilyképpen reális világ bontakozik ki a „hős” számára; Bahtyin ragaszkodik ehhez a kifejezéshez. Ebből pedig magától értetődően adódik vitája a formalistákkal a recepció, a befogadás kérdésében. „A művészi formanyelvben bontakozó [jelenlétszerű] alanyiség” ugyanis csak az olvasásban érvényesülhet. (Hiszen például a ritmus „anyagisága” különösen alkalmas a nem-szemiotikai, nem jelölő nyelv érzékelésére, a testi élmény tapasztalatára.) Nyilvánvaló a tanulmányban pontosan részletezett távolodás a jelölés saussure-i felfogásától, s a közelítés a „jelentés keletkezésének, jelenvalóvá-tételének” a módjaihoz és lehetőségeihez.

Az analógiák képződése a test és a szó mozgása között valóban befejezhetetlen folyamat, hasonlóképp tán a nyelv Humboldtól hangsúlyozott energetikus dinamikájához. Belátható, a formák e horizonton észlelhető metamorfózisaiból logikusan következik a jól ismert bahtyini karnevál-elmélet, s ennek összefüggése a nietzschei Dionüszosz-élménnyel. A tanulmány hatásosan érvel amellett, hogy Nietzsche fejtegetései nem okvetlenül Vjacseszlav Ivanov közvetítésével jutottak el Bahtyinhoz, aki őt is bírálja Dosztojevszkij-könyvében. Ugyancsak joggal értékeli „szűkre szabottnak” a perspektívát, mely túlértékeli mindebben Freud hatását. Helytállón kerül előtérbe Ernst Cassirer hatásának említése (*Die Philosophie der*

symbolischen Formen), valamint az inkább csak szlavista körökben ismert Olga Freidenbergé – akiről az orosz filológiával foglalkozó egyetemisták Király Gyula és Kovács Árpád szemináriumain hallhattak a hetvenes évektől. Joggal hívja fel a tanulmány a figyelmet Lev Pumpjanszkij viszonylag kevésbé forgatott Gogol-tanulmányára, s kiváló megfigyeléseket tesz a nevetéskultúráról mint a történelem „nagy elbeszéléseitől” való kritikai elkülönböztetés felszabadító erejéről. Teljes egészében kultúratörténeti, sőt történetfilozófiai távlatot nyer – megalapozottan – Bahtyinnak az a vélekedése, miszerint a groteszk és a patetikus kifejezés, az ócsárlás és a magasztalás voltaképpen világunk „topográfiai” alapmotívumainak tekinthetők, s ilyen távlaton helyezhetjük el például Cervantes vagy Sterne műveit is a groteszk testek leírásával.

Ladányi István könyve (*Hősök, terek: Identitásproblémák és térproblémák középeurópai regényekben*), mint a címe jelzi, napjaink tudományos érdeklődésének egyik legtöbbet tárgyalt kérdésköréhez csatlakozik. A kötet egy középeurópai regényteret feltételez, s ezzel a Monarchia-kutatók is egyetérthetnek. Elsőként egy „valódi arc” megrajzolásának kísérleteivel foglalkozik három igen különböző, az életrajzírással is érintkező alkotást érintve: Sinkó Ervin *Egy regény regénye* (ez az *Optimisták* körüli bonyodalmakról szól), Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér*, illetve Esterházy Péter *Javított kiadás* című művei kerülnek szóba. Majd az identitás és a hazatérés motívumkörére esik figyelem Miroslav Krleža *Filip Latinovicz hazatérése* és Ivan Slamnig *Bátorságunk jobbik fele* című regénye kapcsán. Ez utóbbi kevésbé ismert nálunk, holott az értekező bizonyítja, joggal magasra értékelt mű

a horvát irodalmi kánonban. Krležánál a főszereplő egy festőművész, s a testiség ezúttal az undor élményével függ össze, kicsit az abszurd irodalomra, Sartre regényére (*Az undor*) emlékeztetően. Slamnignél tán a *melléktörténetek* kidolgozása a legérdekesebb szövegszervező jelenség: a perifériális szereplőnek, a főhős ismerőse nagynénjének az elbeszélései is bekerülnek a regénybe. A tanulmány kimutatja: e mikrotörténetek poétikai érdekessége, hogy egymás allegóriájává válnak, a hazatérés eseménye így szövegek párbeszéde lesz. S bár az eljárás „historiográfiai metafikciónak” nevezhető a számos önértelmező rész, a történelmi elbeszélés lehetőségeinek megkérdőjeleződése és önreflexivitása nyomán, de ugyanígy beszélhetünk a metafikció feloldásáról, a dialogicitás általi eliminálódásáról.

Dubravka Ugrešić horvát íróőnének *A feltétel nélküli kapituláció múzeuma* című regénye amilyen meghökkentő a címében, olyannyira aktuális témájú a muzeálás, az archiválás tekintetében. Először 1997-ben jelent meg holland nyelven – azon kelet-közép-európai, köztük magyar szerzőnők helyzetéhez hasonlóan, akik az utóbbi évtizedekben nagy sikereket arattak Nyugaton, nem az anyanyelvükön publikálva. Az emigráció, az otthontalanság élményéhez a múzeumi tárgyak gyűjtésének esetlegességét imitálja a nyelv, a töredékesség egy modern formáját képezve. A 20. századi regény készült már szótár vagy a kártyalapok mintájára, volt már dobozban összegyűjtött, keverhető lapok gyűjteménye, most a múzeum archetípusát választotta. Az eredeti összefüggéseiből kiragadott tárgyak itt az emléktartalmak távolságát, elveszítettségét jelölik, azaz kevésbé a „megtalált idő” örömet. Ricoeurtól

ezúttal a narratív azonosság fogalmára épít a dolgozat: a konkordancia és a diszkonkordancia kapcsolatára vagy annak hiányára a múlt, jelen és jövő között. A múzeum-toposz és a narratív identitás kerülnek tehát sajátos, az értelmezésben gondosan kiemelt összjátékba. Retorikailag ehhez valóban a konceptuális metaforák szerepe nyomatékosítható: „a tudás látás” – hangzik egy önreflexív kép az így leírható trópusból. Mindennek megfeleltethető eljárás például, hogy az egyik szereplő mások életének képeiből állítja össze a saját élettörténetét. E látványmúzeum bemutatása igen tanulságos lehet az ezredvégi magyar próza interpretációjához is, Mészöly Miklóstól Nádas Péterig tekintvén a vizualitás mestereire.

A múzeumi tárolás és rögzítés poétikájának katalógus-jellegéből logikusan következik az enumeráció alakzatának vizsgálata a posztmodern elbeszélésben. Így lesz kimutatható, hogy a klasszikus retorikában az enumeráció a szóba hozott létezőknek egy térben felsorakoztatott elhelyezését végzi el, s a közlésben valamilyen rend szerint bemutatott egymásutániságra törekszik, míg a posztmodernitás az átszerkeszthető „egész” hiányáról beszél. Az ilyen átláthatatlan terek tapasztalata kétségtelenül kiolvasható Dubravka Ugrešić, Esterházy Péter és Danilo Kiš szövegeiből, melyek világukat antropomorf konstrukcióként vezetik fel, mellőzve az érzékelés totalizálásának elvét és gyakorlatát. Hozzátehetjük: maga az antropomorf konstrukció is egy lehetséges párbeszéd a „világgal”, a környezettel, mely rendezett vagy kevésbé rendezett arcát enged megrajzolni az általa is viszont-teremtett rátekintő számára.

A fentiek egyszerre hívhatták fel a figyelmet a veszprémi műhely tudósainak egymást támogató együttgondolkodásá-

ra és munkáik szakmai sokoldalúságára. A kötetek az irodalmi „esemény” hermeneutikai-poétikai, szemantikai, mediális és antropológiai vonatkozású *jelenlétének*

gazdagon árnyalt, korszerű, igen színvonalas kifejtését nyújtják, mellőzhetetlen ösztönzéssel szólítván meg a kutatás számos részterületét.

Eisemann György
(ELTE BTK Magyar Irodalom-
és Kultúratudományi Intézet)

Hamar Péter: MórícZ Zsigmond művei a filmvásznon

Nyíregyháza, MórícZ Zsigmond Kulturális Egyesület, 2012 (Modus Hodiernus, 3), 238 l.

Gyakran, ha a 20. század nagy íróiról, költőiről gondolkozunk, kontextusba helyezve őket leginkább a nagy történelmi eseményeket figyeljük. Hajlamosak vagyunk elfeledkezni a technikai változásokról, s ha mégis eszünkbe jutnak, valahogyan nehéz összekapcsolni mindezt az alkotókkal. Mert mégiscsak van valami meghökcentő abban, ha elképzeljük Babitsot vagy Kosztolányit egy sötét moziteremben. S ugyanígy vagyunk feltehetőleg MórícZ Zsigmonddal is, akinek szintén fontos benyomásai lehettek a filmművészetről. Ha figyelmesen olvassuk a *Rokonokat*, találhatunk benne például egy Chaplinről szóló rövid dialógust.

Hamar Péter könyve a *Modus Hodiernus* sorozat harmadik köteteként jelent meg. A sorozat azért jött létre – a fülszövegre hivatkozva –, hogy olyan „mikrotörténeti szempontú vizsgálatok”-at mutasson be, amelyek célja egy „szűkebb területhez kötődő jelenség helyét” megkeresni a „kultúra keretein belül”. A kötet a címből is sejthetően tökéletesen beleillik ebbe a koncepcióba, de már – szintén a fülszövegből – az elolvasása előtt úgy érezhetjük, hogy a szakmaiságán túlmutatóan ismeretterjesztő irodalomként is funkcionál. Ugyanis „(k)iadatlan

naplórészleteket, kötetben nem közölt, korabeli újságcikkeket idéz [...]”, s ez az ígéret könnyen felkelti az érdeklődést.

A kötet 17 nagyobb fejezetből áll, valamint egy képtárból (filmrészletek és plakátok), névmutatóból és egy rövid, e kötet szerzőjéről szóló írásból. A fejezetek egy-egy MórícZ-műről és az ahhoz kötődő filmes adaptációkról szólnak. Először minden alkalommal az alapmű keletkezéséről olvashatunk, majd azt követi a megfilmesítési törekvés vagy folyamat ismertetése. Olykor valóban csak törekvés, ugyanis nem minden alkalommal sikerült megvalósítani a filmváltozatot. Végül az elkészült filmek esetében a filmográfia zárja a fejezeteket.

A bevezetőben MórícZ-korabeli eltérő véleményeket olvashatunk. Sokféleségük nem meglepő: a filmművészet megosztó műfajként lépett be az emberek életébe. Vannak, akik szerint nem valószínű, hogy népszerűvé válhat, mások nagy jövőt látnak benne. A megközelítések is természetesen eltérőek: ki a színházzal, ki a fotózással rokonítja. Hamar Péter azonban, annak tudatában, hogy a korabeli nézetek széles palettáját e kötet keretein belül lehetetlen, sőt felesleges bemutatni, in-

kább kronologikusan végighalad Móricz életén, filmhez fűződő viszonyán. Régi interjúkat, feljegyzéseket tekint át, próbálja felkutatni a nem mindig egyértelmű filmes utalásokat. Móricz kezdettől vonzódott a mozihoz, és tudatosan ezt emeli a középpontba, nem térve el szükségtelesen a tárgytól. A színház versus mozi témakörben ugyan megemlíti Hamar, hogy Móricz a színházhoz jobban kötődött – kissé szomorúan konstatálva, hogy bezzeg a színházlátogatásairól mennyire pontos feljegyzéseket készített –, de végig kitart amellett, hogy áttekintse Móricz nézeteit a korabeli filmekkel, filmfejlődéssel, filmes vitákkal kapcsolatban. Változó azonban a véleménye azzal kapcsolatban, hogy Móricz mennyire értett a filmekhez.

Ahogy már a bevezetőben is látható, Hamar Péter nem szándékozik pusztán a felszínen maradni. Először is igyekszik minél biztosabb háttérrel adni az adott műről, azonban érezhetően gyakran emlékezteti magát írásának formai lehetőségeire, ezért a részletező fejtegetéseket egy-egy nyelvi fordulattal zárja le, s visszatér a témájához. Például: „Jól érzékelhető ezekből a megjegyzésekből, hogy az író azonnal bizonytalanságérzet fogja el, amint számára ismeretlen terepen kell mozognia [...]” (100.) A szerző érzékelteti, hogy a leírtaknál több háttérinformációval rendelkezik, azonban nem mindent oszt meg az olvasóval, s megelégszik a megírtakkal, ezeket elegendő bizonyítéknak tartja. Meglátásom szerint valóban jól válogatott, habár a fejezetek ennyire hasonló felépítése néhol a türelmetlenség érzetét kelti.

Másrészről a szerző gyakran érint a témához hol szorosabban, hol lazábban kapcsolódó mélyebb elméleti kérdéseket. Ilyen például a már említett mozi-színház vagy mozi-fotográfia kapcsolat, hangos-

film vagy némafilm, rendező és szerző (forgatókönyvíró vagy adaptáció esetén az alapmű írója) viszonya, az életrajziság kérdése (fikció, hitelesség), műfaji kérdések és természetesen irodalmi alapmű és filmes adaptáció lehetőségei. Ezeket tematikusan beleilleszti a különböző fejezetekbe, nem túl hangsúlyosan, éppen csak annyira érintve a témát, hogy az olvasó kapjon egy kis elméleti alapot, alkalma legyen elgondolkozni ezekről a kérdésekről. A műfaji kérdés például a *Forró mezők* kapcsán merül fel, így tisztázva röviden a detektív- és bűnügyi regények hasonlóságait és különbségeit. A szerző a legtöbb esetben közvetett módon mondja el saját véleményét egy-egy adott kérdésről.

A kötet egészét tekintve nyilvánvalóan a leghangsúlyosabb kérdéskör az irodalmi mű és a belőle készült filmadaptáció viszonya. Mennyit őrizzen meg a cselekményből a megfilmesített változat? Az üzenet, a tanulság-e a lényegesebb, vagy a történet? A szerző stílusától mennyire lehet elrugaszkodni? Például a *Légy jó mindhalálig* Ranódy László-féle filmváltozatába beemelt szimbolika: „A film legszerencsétlenebb s Móricztól idegen megoldása a tört szárnyú csóka beemelése a történetbe. Darvas [a forgatókönyvíró – O. D.] szándéka érthető, bár aligha fogadható el. [...] A megoldás filmszerűbb, de erőltetett, nem beszélve arról, hogy azok a jelenetek, amelyekben a madár megjelenik, lelassítják a ritmust.” (92.) Az adaptáció problematikája napjainkban is fontos és megosztó. Hamar Péter rövid, mondhatni diplomátikus megoldást kínál: „Az adaptáció mindig is a filmművészet ingoványos terepe volt. Kötelező-e igazodni az íróhoz, s ha igen, milyen mértékben? [...] megkérdőjelezhetetlen követelmény, hogy a mozgóképi változat [...] őrizze meg

az alapmű szellemiségét, gondolati irányultságát.” (148.)

Azonban az előbbieknél határozottabb álláspontot képvisel az egyes filmek elemzésekor, ugyanis az elméleti, alapműhöz kapcsolódó bevezetés után áttekinti a megfilmesítés folyamatát, majd konkrét jeleneteket hasonlít össze a filmből az írott változattal. A konfliktus tulajdonképpen mindig a film elkészítése közben alakul ki (vagy közvetlenül előtte), a megjelenéskor már „csak” a nézőt érheti meglepetés. A legfőbb problémaforrás – visszatérve a már érintett történelmi témára – leginkább valamilyen ideológiai kérdés. Hol az okoz gondot, hogy Móricz zsidó lapban publikált (vö. *Kerek Ferkó*), hol a dzsentrifigurákat kell jobb-rosszabb szereplőként feltüntetni. Azonban ez nem csak a 20. század sajátja: Szabó István 2006-ban készült *Rokonok*-adaptációjáról az alábbiakat írja Hamar Péter: „Kimondva, kimondatlanul [...] a dolog lényege: a regény aktualitása!” (181.)

A konkrét összehasonlításakor a szerző mégis a cselekményt állítja a középpontba. Így például a *Betyár* megfilmesítése kapcsán az alábbiakat írja: „Móricz regényében nem szerepel ugyan gazdaköri bál, és az eltulajdonított értékek is máshova kerültek, de az író levelében foglaltak alapján bármilyen változtatás elképzelhető az eredeti cselekményben. [...] A *Betyár* a falusi szegénység világának, a paraszti nyomornak a feneketlen mélységeit, a nép fizikai

leépülésének visszataszító formáit mutatja be, s nyilván nem öncélúan teszi, nem játszik rá a tapasztalati tényekre, hanem az igazságot feltárva a rádöbbenés szándékával, a változtatás igényével ábrázolja életüket. Jankovich [a forgatókönyvíró – O. D.] azonban másként látja a helyzetet [...]” (105.) Tehát nem válik mellékessé az ideológiai háttér, az alapmű koncepciója: a jelenetek összevetésekor Hamar igyekszik valamilyen többletjelentést felfedezni, s az adaptáció értékelésekor több szinten osztályozni az eredetivel való viszonyát.

Ebben az osztályozásban pedig a szerző számára egyértelműen az *Árvácska* filmváltozata a legeredményesebb. Ezt már a fejezet címe is a tudunkra adja: *Remekműből remekmű*. A film elkészítésének javára írja, hogy ihletett alkotásról van szó, alapos háttérmunkával (például több mint 5000 gyermekszínész közül választották ki a főszereplőt) és motivált színészekkel készült. „Ritka pillanat, amikor klasszikus irodalmi műből vele egyenértékű filmváltozat születik. [...] Ranódy filmje e kivételes esetek egyike. [...] Az író hazaérkezett a filmvásznon is.” (209.) Ez a fejezet a kötet koronája, az előbbi idézet pedig a záró mondat.

Összességében egy alapos kutatómunkával megtámogatott ismeretterjesztő kötetről beszélhetünk. A szerző levelezéseket, naplóbejegyzéseket közöl a hitelesség megerősítésére, és nem tartózkodik a szubjektív véleménynyilvánítástól sem.

Olti Dóra
(egyetemi hallgató, SZTE)

Láng József

(1937–2016)

Hatalmas munkabírása volt. Elnyűhetetlennek látszott. Évtizedek alatt szinte semmit nem változott. És most mindnyájunknak, akik munkatársként ismertük és szerettük őt, tudomásul kell vennünk, hogy nincs többé. Le kell írnom a hihetetlen és felfoghatatlan mondatot: 2016. február 29-én elhunyt Láng József.

1937. augusztus 8-án született Baján. Egyetemi tanulmányait az ötvenes évek második felében, embert próbáló években végezte Budapesten. Most újra felidézem magamban azt az archív filmet, mely 1956. október 23-ának nevezetes napján készült, ahol ő az egyik határozott léptű fiatalember, aki az óriásivá növvő tüntetésen kezében viszi az Eötvös Loránd Tudományegyetem hatalmas tábláját. Láng Katalin, a felesége mesélt nekem először erről a felvételről, hozzáfűzve szeretetteljes, büszkeséget palástoló ironiával: már akkor is elől ment, és persze a nehezét vitte.

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében 1961 és 1963 között gyakornokként dolgozott. Később két évtizeden át a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárának munkatársaként, majd vezetőjeként Botka Ferenc mellett meghatározó személyisége lett annak a folyamatnak, amelynek során a múzeum a filológiai és bibliográfiai feldolgozás országos jelentőségű tudományos műhelyévé vált. Máig alapja a kézirattári munkának, hogy a múzeum gyűjtőkörének sajátosságait figyelembe véve, egyúttal más közgyűjtemények tapasztalataira is támaszkodva kidolgozta az irodalmi kéziratok rendezésének és katalogizálásának jól működő szabályzatát.

Nemcsak a gyűjteményi feldolgozás kialakításában volt hatékony, innovatív és rendszerben gondolkodó, hanem nagyszabású bibliográfiai és filológiai munkák felépítésében és megszervezésében is. A nyolcvanas években sorozatszerkesztőként több jelentős, műfajteremtő könyvsorozatot indított útjára. Az egyik a *Klasszikus magyar írók kézíratainak és levelezésének katalógusa*, amelyben nem egyetlen közgyűjteményben található kéziratok leírását tűzte ki célul, hanem azt, amire addig nem volt hazai példa, hogy egy-egy író valamennyi kéziratának lelőhelyét és leírását egy kiadványban gyűjtsék össze, feltérképezve ezáltal a teljes írói életművet. József Attila, Madách Imre és Babits Mihály kézirat-katalógusai készültek el. Sokat köszönhetek szakmailag annak, hogy a Babits-kötet, majd a kritikai kiadás munkájába engem is bevont. Kéziratban elkészült Móricz kézirat-katalógusa is: ez volt a betetőzése az óriási terjedelmű Móricz-hagyaték feldolgozásának, mely az irányításával zajlott. A másik, Magyarországon szintén műfajteremtőnek számító sorozata a *Fotótéka*, amelynek kötetei egy-egy író fellelhető összes fotóját, valamint azok pontos leírását, sőt a képek keletkezés- és fogadtatástörténetét is tartalmazták. Sorozatszerkesztésében József At-

tila, Jókai Mór, Karinthy Frigyes, Babits Mihály és Juhász Gyula fotói jelentek meg. 1982-ben átvette Botka Ferencről a PIM Bibliográfiai Füzeteinek irányítását, valamint együtt indították el a századelő nagy napilapjait feldolgozó repertóriumok sorozatát.

Kiemelkedő vállalkozása volt olyan személyi bibliográfiák megjelentetése, melyek egy író nyomtatásban megjelent valamennyi művének adatát tartalmazzák. Felismerte, hogy ehhez szisztematikusan kell átnézni a különböző folyóiratokat, antológiákat, évkönyveket, almanachokat és napilapokat. Nagy összefüggésekben való gondolkodására jellemző, ahogy átlátta: a huszadik század első felében megjelent, óriási nyomtatott anyag kijegyzetelése csak akkor lehet gazdaságos, ha nem csupán egy vagy kettő, hanem kétszázötven (!) jelentős szerző szempontjából zajlik a nagy ívű feldolgozás. Az ilyen munkák szervezésekor volt igazán elemében. Pályázat útján pénzt szerzett, filoszok hadának biztosított így kereseti lehetőséget. Az eredmény ma is kutatható, az akkor füzetekbe lejegyzett témérdek anyag mára a Petőfi Irodalmi Múzeum mintegy 156 ezer tételt tartalmazó adatbázisába került. E széles körű alapozás eredménye lett, hogy a sorozatban Radnóti Miklós, Németh László, Babits Mihály és Márai Sándor személyi bibliográfiáinak gazdag és vaskos kötetei megbízható alapossággal elkészültek.

Textológusként mindig a színvonalas és szakmailag megalapozott vállalkozások vonzották. Korán elkötelezte magát az Ady-filológia mellett, 1973-ban jelent meg sajtó alá rendezésében Ady összes prózai műveinek 10., 1982-ben 11. kötete; e kiadások jegyzetelése, alapossága, pártatlansága ma is példaértékű. 1977-ben Ady Endre összes verseinek a kritikai kiadások igényével elkészített kötetét Schweitzer Pállal együtt rendezte sajtó alá. Többször voltam fültanúja sajátos hangulatú beszélgetéseiknek egy-egy vers kapcsán. Úgy élvezték a filológiai problémák kifejtését, ahogy csak az igazi inyencek tudják taglalni egy különleges recept nagyszerűségét.

1985-ben Klaniczay Tibor, az Irodalomtudományi Intézet igazgatója megbízta őt azal, hogy vezesse a Babits kritikai kiadás verseinek kiadását. Szisztematikus gondolkodásának köszönhetően, az általa szerkesztett kézirat-katalógus és bibliográfia eredményeit felhasználva, a kéziratmásolatok és megjelent szövegek komoly infrastruktúráját építette ki. Érdeme az is, hogy elengedhetetlennek látta (s milyen igaza volt!), hogy a filológiai munka szerves részeként létre kell hozni egy életrajzi kronológiát is.

Jóska, ahogy mindenki hívta, sokkal több volt sorozatszerkesztőnél, hiszen – követve Osvát Ernő módszerét – jó szerkesztőként nem csupán a köteteket, hanem azok szerzőit is gondozta. Összegyűjtött, kialakított és a tudományos módszertanra felkészített egy olyan fiatal muzeológusi és filológusi gárdát, akik a kitűzött irdatlan feladatokat el is tudták végezni. Munkaidején túl hétvégéit, éjszakáit áldozta arra, hogy a megfogalmazás vagy az egységesítés munkájában segítsen nekünk, pályakezdőknek, és bátorított arra, hogy a filológia sok kitartást igénylő, nem látványos munkáját megszeressük. Ha bajban voltunk, mellettünk állt. Vele együtt dolgozva mindenkit magával ragadott pontosság iránti tisztelete és szenvedélyes elhivatottsága.

Történelmünk nagy fordulója után ő is váltott. Ötvenes éveinek közepén elhagyta a Petőfi Irodalmi Múzeum biztos utat kínáló terepét, és élete legnagyobb vállalkozásába kezdett: 1991-ben előbb néhány társsal összefogva, majd önállósulva megalapította az

Argumentum Kiadót. Feleségével és fiával, Láng Katalinnal és Láng Andrással közösen egy olyan jól működő, önálló nyomdával rendelkező rendszert hozott létre, mely az elmúlt 25 évben ontotta a tudományos könyvek hosszú sorát. A kiadó vezetőjeként is megmaradt elhivatott filológusnak, aki szinte zsigerileg élvezi azt, ha egy kiadvány magas szinten, nyomdailag akár a legbonyolultabb megoldásokkal is, de szolgálja a tudományt. Becsülte a szépet, a minőségi küllemet. 750 kiadvány, köztük lexikonok, bibliográfiák, kritikai kiadások, monográfiák és nyolc tudományos folyóirat megjelenítése fűződik nevéhez.

Róla valóban elmondható, hogy a munkája volt az élete. Addig dolgozott megállás nélkül, ameddig bírta. Életének 79. évében váratlanul csapott le rá a halálos baj, mikor épp szülőfalujába, Katymárba utazott egy temetésre. Fejében megpattant egy ér, két napig jórészt öntudatlanul, de mégis családja körében küzdött az életért. Utolsó, tevékeny napján oda tért vissza, ahonnan elindult.

Mióta meghallottam a gyász hírt, azóta állandóan Babits gyönyörű, kései esszéje, *A jó halál* jár az eszemben, melyben a költő egy novelláskötet két egymással felelő mottóját idézi. Az idősebb Plinius szerint „Hirtelen halálnál nincs nagyobb szerencse”, míg a mindenszentek litániájának könyörgése így hangzik: „Hirtelen és váratlan haláltól ments meg, Uram, minket!” A dilemmát Babits nem oldja fel, a kérdést nem válaszolja meg, de jól tudjuk, mennyire más sors jutott neki, és más Láng Józsefnek. Egy bizonyos, mi, akik itt maradtunk e hirtelen halál hírével, döbbenet állunk, és még alig fogjuk fel a veszteség nagyságát. Kedves Jóska, nyugodj békében!

Kelevéz Ágnes
(Petőfi Irodalmi Múzeum)

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója
A kiadásban közreműködött az Editio Princeps Kiadó
Tördelte Szilágyi N. Zsuzsa
Budapest, 2016

Borítóterv: Szentes Éva
A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát.

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft
Éves előfizetési díj: 7350 Ft

CONTENTS

<i>Ruttkay, Veronika</i> : Burns, Arany, Lévy – or Literary Populism (népiesség) and/as Translation	3
<i>Fried, István</i> : Textual Encounters in the Comic Realm. On the Travesties of Mór Jókai	31
Workshop	
<i>Lovas, Borbála</i> : New Light on the Prayer Book Compiled by György Enyedi. A Reorganization of the Prayer Book's Triacas	47
<i>Vámos, Violetta</i> : Apollo and the Fairy „Délszaki tündér”. Ovidian Elements in Vörösmarty's epic poem <i>Zalán futása</i>	55
Documents	
<i>Molnár, Dávid</i> : Who Might Have Been Nicolaus Cantor in the Verse „Petrus Garazda” of <i>Codices of Sevilla</i> ?	67
<i>Bánfi, Szilvia</i> : Unknown Hungarian-language Verses Describing the Months in part <i>CISIO JANUS</i> in the ABC Book of Nagyszombat	72
<i>Jankovics, József – Szörényi, László</i> : The Testimony of István Gyöngyösi in Wesselényi's Trial	80
<i>Merényi-Metzger, Gábor</i> : A Study of the Life of László Amade in the Records	93
Literary Analysis	
<i>Kaszap-Asztalos, Emese</i> : A Contrastive Context of historical novel <i>Abafi</i> . Lázár Petrichevich Horváth: <i>Az elbujdosott vagy egy tél a fővárosban</i>	98
Book Review	
The Enterprise <i>Hungaria typographica</i> (<i>Varga, Bernadett</i>)	112
Pap, Balázs: Histories and Songs (<i>Drosztmér, Ágnes</i>)	123
„Eszedbe jussak”. Studies on János Arany's Translation of <i>Hamlet</i> (<i>Hajdu Péter</i>)	127
On Series „Universitas Pannonica Könyvek”, 14, 19, 22, 24, 25 (<i>Eisemann György</i>)	130
Hamar, Péter: The Works of Zsigmond Móricz on Film (<i>Olti, Dóra</i>)	138
Chronicle	
Obituary: József Láng (1937–2016) (<i>Kelevéz, Ágnes</i>)	141